

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

1966 • LETO XIV 2

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIV. letnik Ljubljana 1966 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka

- T. Zorn: Poizkusi izselitev koroških Slovencev med drugo svetovno vojno — Stran 73
- J. Jenko: Zgodovina železniške proge Št. Peter na Krasu (Pivka)—Reka — Stran 83
- J. Hofler: Prispevki k najstarejši glasbeni zgodovini na Slovenskem — Stran 91
- B. Reisp: Prirejanje zgodovinskih razstav — Stran 100
- K. Kobe-Arzenšek: Slovenski rdeči križ v stari Jugoslaviji — Stran 106
- J. Mušič: Obramba na Soči 1915—1917 — Stran 110
- J. Prunk: Zapis z znanstvenega posvetovanja o OF slovenskega naroda — Stran 124
Zgodovinsko branje:
- J. Šorn: Vodnik po arhivih Slovenije. Ljubljana: Podobe iz njene zgodovine — Stran 128
- F. Benedik: Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slov. Štajerski — Stran 129
- F. Štukl: Vojeslav Mole: Umetnost južnih Slovanov — Matica Slovenska — Stran 129
- J. Fischer: Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju — Stran 131
- F. Dobrovljic: Ob grobu sodelavca Rafaela Ogrina — Stran 132

Na ovitku:

Robbov spomenik pred Magistratom v Ljubljani

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Jože Jenko — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri Narodni banki št. 503-8-85 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 12 N din posamezna številka 4 N din

POIZKUSI IZSELITVE KOROŠKIH SLOVENCEV MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

TONE ZORN

Članek skuša na podlagi dostopnih virov podati problematiko poskusa izselitve koroških Slovencev za časa nacizma. Pri tem se naslanja na ohranjene vire, ki jih v originalu ali v prepisu hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani (INV), na orise nacističnih prizadevanj po uničenju koroškega slovenstva v člankih dr. Mirta Zwittra,¹ na spomine izseljencev,² ter na druge vire.

Za kasnejše razmerje nacistov do slovenskega vprašanja na Koroškem je značilno, da naletimo še pred pričetkom prve svetovne vojne na starejskem in koroškem sektorju slovenske jezikovne meje na poizkuse, da bi se z rajhovskimi Nemci izpodrinilo avtohtono slovensko prebivalstvo. To izpodrivanje je bilo namreč povezano z delovanjem graške organizacije Südmark, ustanovljene 24. novembra 1889. Že po prvem letu je šela ta organizacija 170 krajevnih skupin z 20.000 člani, nalogo pa je videla po letu 1906 v naseljevanju slovenskih obmejnih področij z nemškim življenjem. Tako naj bi se zлил Maribor preko Špilja in Marenberga (Radlje) s strnjenim nemškim področjem; drugi kolonizacijski tok pa naj bi omogočil nemški prodor iz Labotske v Dravsko dolino. Po podatkih Nikolausa von Preradovicha je bilo po letu 1906 naseljenih na Štajerskem 75 nemških družin s 428 člani. Südmarka je v ta namen dala na razpolago 1,5 milijona kron za nakup 2000 oralov zemlje.³ Ti podatki se deloma skladajo z onimi v razpravi »Deutscher Schulverein-Südmark in njegovi nasledniki v drugi avstrijski republiki«,⁴ po katerih naj bi se naselili na Štajersko dve družini manj, skupno število kolonistov pa bi znašalo 434 družinskih članov. Za njihove potrebe je bilo takrat odkupljeno 900 oralov zemlje. Vsekakor pa je prva svetovna vojna preprečila Südmarki načrt o odkupu nadaljnje štajerske slovenske zemlje. Za naš problem pa je važno, da je delovanje Südmarke seglo tudi na južno Koroško. Slično kot na Štajerskem sta pričeli tudi v Celovcu in Borovljah poslovati posebni pisarni tega društva za posredovanje nakupa slovenskih posesti. V Gradcu je bil

v ta namen 1909. leta ustanovljen poseben denarni zavod za financiranje kolonizacije, imenovan Südmarkische Volksbank und Sparrgenossenschaft für die Alpenländer, kasneje preimenovan v Deutsche Heimatstätten-Bank (zavod je deloval tudi v času med obema svetovnima vojnoma). Prelomnico v kolonizaciji južne Štajerske pa pomeni konec prve svetovne vojne, enako tudi na Koroškem, ko so z izgubljenim plebiscitom dobile podobne tendence novega netiva. Iz tega časa tudi ugotavljamo prve glasove o radikalnejših »rešitvah« problematike obmejnega slovenstva. Tako je Marburger Zeitung 17. oktobra 1918 z odobravanjem povzela po nekem dunajskem listu zahtevo po izselitvi tistih Slovencev, ki so podprli majniško deklaracijo, v Rusijo v zameno za tamkajšnjo nemško manjšino.⁵

Predigro za dogodke čez dobrih dvajset let vidimo že v dejstvu, da se je po koroškem plebiscitu 1920. leta preselilo v Jugoslavijo 61 slovenskih učiteljev, domačinov ali takih ljudi, ki so bili v službi na Koroškem že v času prve svetovne vojne. Za večino med njimi na Koroškem nedvomno ni bilo nobene eksistenčne možnosti več. Ostali so le štirje, od katerih je dobil učiteljsko službo na slovenskem ozemlju le eden, dva sta bila sprejeta v službo znova šele leta 1925, a sta bila nameščena v nemških krajih.⁶ Iz Koroške je moralo oditi tudi več duhovnikov in delavcev.⁷ Vnetega sodelavca je v tem času dobila Südmarka na Koroškem v novi, osrednji protislovenski in nadstrankarski organizaciji, ustanovljeni med koroškimi boji 1919. leta, v Kärntner Heimatdienst, po plebiscitu 1924. leta preimenovanem v Kärntner Heimatbund (KHB). Poslevodeči načelnik te »domovinske zveze« je postal 1921. leta znani Maier-Kaibitsch. Prvotni namen te organizacije je bil boj proti aspiracijam Jugoslavije do Koroške, po plebiscitu 1920. pa krnjenje razvoja slovenske manjšine na Koroškem. Organizacija je bila v tesnih stikih s koroško deželno vlado, tako je na primer njen osrednji urad v Celovcu financirala koroška vlada.⁸ Lojze

Ude⁹ piše, da je postala po plebiscitu 1920. leta Heimatbundova centrala v Celovcu »specializirana strokovna institucija za reševanje slovenskega vprašanja na Koroškem, ki je to vprašanje študirala, zbirala podatke, poročala, dajala predloge, svetovala, samoiniciativno ali vprašana za svet od oblastev, sestavljala razne sezname in kartoteke. Vestno je spremljala pisanje slovenskih in tudi jugoslovenskih časnikov.« Ta oris delovanja KHB potrjuje ohranjen govor, ki ga je imel Maier-Kaibitsch 21. oktobra 1926 v Celovcu. V njem je poudaril, da mora imeti KHB pregled nad gospodarskimi razmerami koroških Slovencev in natančno ugotoviti njihov gospodarski položaj. Podčrtal je, da je treba imeti stalen pregled vseh slovenskih knjižb in kartoteko premoženjskih razmer. Govoril je tudi o nujnosti take organizacije in pri tem podčrtal, da morajo izginiti koroške utrkvistične šole. Posebej se je v govoru zahvalil Südmarki za njeno delovanje. Po njegovem bo moralo priti do tega, da se ljudje, ki še ne obvladajo dovolj nemškega jezika, čimprej raznarodi-jo.¹⁰ Ta cilj je KHB skušal doseči z organizacijo domovinskih svetov, krajevnih zaupnikov, v glavnem učiteljev, uradnikov, vaških mogotcev, trgovcev, gostilničarjev, po veliki večini bivših častnikov, vojakov iz oborožene borbe v letih 1918/19, samih političnih pripadnikov velikonemške stranke ali Landbunda ali krščanskih socialistov, v prvih letih po plebiscitu pa tudi še delavcev.¹¹ Iz istega leta, iz katerega je ohranjen programski govor Maier-Kaibitscha, je znan tudi načrt KHB o naselitvi tisoč nemških protestantskih družin v slovenskem delu Koroške.^{11a} V ta namen je stopil KHB preko nemškega generalnega konzula v Celovcu v stik z leta 1898 ustanovljenim bančnim inštitutom Nemško naselitveno družbo (Deutsche Ansiedlungsgesellschaft, DAG) v Berlinu.¹² V okrožnici Kärntner Heimatdiensta — seveda strogo zapni — z dne 21. novembra 1924 pa je Maier-Kaibitsch naznanil ustanovitev posebne pisarne (Bodenvermittlungstelle) za nakup slovenskih posesti, namenjenih kupcem iz rajha. Iz istega dne je tudi okrožnica, s katero je Maier-Kaibitsch naročil zaupnikom domovinske službe taktične akcije za spremenitev slovenskih župnij na Koroškem vsaj v dvojezične.¹³ Glasilo koroških Slovencev »Koroški Slovenec« je poročal o delu te pisarne prvič leta 1929. Ta urad je s pomočjo Schulverreina-Südmarke in berlinskega VDA (Verein, od leta 1933 Volksbund für das Deutschtum im Ausland)^{13a} posredoval za Nemce iz rajha nakupe ali zakupe kmetijskih posestev na Koroškem. Zadnje obširnejše poročilo »Koro-

škega Slovenca« (13. julij 1932, št. 28) pravi o delu tega urada med drugim: »glavno za-slugo za naselitev rajhovcev ima Heimatbund, ki zastopa stališče, da mora priti zemlja ob meji v nemške roke, to se pravi, da je treba pregnati domače Slovence z grude in naseliti Nemce. Heimatbund zna na prav zviti način pridobivati rajhovce za nakup slovenskih posesti... Doslej je na Koroškem 137 rajhovskih kmetov, ki posedujejo 6604 orale zemljišča, ki je stalo 4.842.000 šilingov. Na slovenskem ozemlju je nad polovico priseljencev, marveč 71, ki so pokupili 3677 oralov zemljišča. Da je KHB pošiljal svoje rajhovske brate predvsem v slovensko zemljo, kaže popolnoma slovenska občina Blato, kjer je naseljenih že 7 rajhovskih — bržkone protestantskih priseljencev. Merodajni krogi se ne zganejo, ko se naseljujejo med izključno katoliškim prebivalstvom rajhovski protestanti. No ja, glavno je, da zadobi Koroška nemško obeležje.«¹⁴ Kaže pa, da je naletel KHB v naslednjih letih zaradi političnih sprememb in močnejšega avstrijskega kurza pod Dollfusom pri izvajanju tega načrta na ovire in da so mu prišli prav tudi domači nemški ali pa nemčurski elementi. Še tik pred anšlusom Avstrije k tretjemu rajhu je 25. marca 1938 poročal »Koroški Slovenec«, da je »nedavno« Heimatbundov govornik v nekem govoru dejal, da »naj se javijo vsi ‚heimattreue‘, ki bi hoteli kupiti kako slovensko posestvo pri Heimatbundu, kateri jim bo v denarni zadregi rad ustregel.«¹⁵

Tako kot Südmarka in VDA so KHB pomagala pri kolonizacijskem delu tudi druga rajhovska društva kot »Deutsch-österreichischer Volksbund«^{15a} in Deutsch-österreichische Arbeitsgemeinschaft s sedeži v Berlinu in na Dunaju. Za slednjo vemo, da so na sejah njenega odbora pregledovali rezultate in izkušnje pri naseljevanju rajhovcev na Koroškem. Na seji 22. novembra 1930. leta so na primer poudarili, da morata Avstrija in Nemčija složno izvesti to kolonizacijo v »interesu ohranitve nemštva na slovenskem obmejnem področju Karavank«.^{15b} Tema društva se je pridružila protestantska verska organizacija v Nemčiji »Gustav Adolf Verein«.¹⁶ Tudi glavno tajništvo »Bavarske krščanske nemške zveze« v Münchnu je ustanovilo poseben naselitveni urad, ki naj bi naseljeval bavarske kmete na avstrijskem Štajerskem in Koroškem. Po poročilu Kärntner Tagblatta z dne 28. novembra 1930, str. 2, naj bi bile priprave za prvo skupino kolonistov kmalu končane.

Leta 1930 je bil izdelan še naselitveni načrt, po katerem so rajhovski kolonisti prejeli iz

Nemčije in od avstrijskih društev za pomoč pri naselitvi 30 % denarno vrednost kupljene posestva, za ostalo kupnino pa dolgoročen dvoodstotni kredit. Skrb za pridobivanje posestev za koloniste je na slovenskem in jezikovno mešanem ozemlju imel seveda KHB, sodelovali pa so tudi ustrezni denarni zavodi. Tako je imel v času krize velikovski Kreditverein v letih 1930 do 1931 naprodaj 50 posestev in se v začetku marca 1931. leta celo obrnil na avstrijskega poljedeljskega ministra, da bi poskrbel za ta posestva, ki pridejo na dražbo za nemške naseljence.

Podatki »Koroškega Slovenca« z dne 13. julija 1932 o odkupljenih slovenskih posestvih se ločijo od tistih, ki jih navaja dr. Felaher v razpravi »Naseljevanje rajhovcev na Koroškem v dobi sanžermenske Avstrije.« Po dr. Felaherju se je do konca leta 1930 naselilo na Koroško 109 rajhovskih družin z nad 300 člani, odkupljeno pa je bilo 4.811 oralov zemlje v vrednosti 5.246.400 šilingov. Samo v letu 1933 je prišlo na Koroško novih 33 družin rajhovcev, ki so pokupile 950 oralov zemlje. S pomočjo že omenjenih denarnih zavodov in šolskega društva Schulverein-Südmark je bilo naseljenih tudi ob jugoslovansko-štajerski meji 170 rajhovcev na 41 posestvih, ki so merila 1849 oralov.¹⁷

V kolonizacijsko dejavnost se je vključil tudi tisk, zlasti časnik Deutsche Tageszeitung. V tem listu je rajhovski naseljenec na Koroškem Hahn še pred letom 1930 opisal v članku Nemška južna marka (Koroška) ugodne pogoje, ki jih je bil za naselitev rajhovskih Nemcev ustvaril KHB. Omenil je, da sta Maier-Kaibitsch in njegov pomočnik Raupert pripravila v svoji daljnovidnosti ugodna tla za naselitev rajhovcev, ki imajo nalogo, da z nemškim duhom prepojuje slovensko kmečko prebivalstvo južne Koroške in v pravem pomenu besede opravljajo delo »resničnih pionirjev nemške kulture«. Hahn je tudi pisal, da načrt predvideva naselitev najmanj tisoč rajhovskih družin na slovensko ozemlje, omenjal pa je tudi ugodne pogoje za naselitev kolonistev na Koroškem. Tako je po njegovih podatkih kolonistu za ustvaritev eksistence dovolj že deset tisoč mark, medtem ko mu jih je bilo v prekomorskih deželah potrebno najmanj dvajset tisoč. Hahn je v članku izrecno poudarjal, da je koroški deželni svet denarno in moralno podpiral naseljevanje. Istemu cilju, pridobivanju novih kolonistov, je bila namenjena tudi knjiga »Kärnten als Siedlungsland«, ki jo je KHB izdal za propagatorje kolonizacije v rajhu in za kandidate, ki so se odločili za preselitev na Koroško.¹⁸

Prelomnico v odnosu nemško-nacionalne družbe na Koroškem do slovenske manjšine pomeni priključitev Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji marca 1938. leta. S tem trenutkom se je namreč pričela izpolnjevati izjava bivšega nacističnega poslanca v koroškem deželnem zboru predstavniku koroških Slovencev dr. Francu Petku, da bodo nacisti po prevzemu oblasti politično in fizično likvidirali koroško slovenstvo (izpoved dr. Franca Petka na procesu proti Maier-Kaibitschu 1947. leta; imena tega poslanca dr. Petek takrat ni omenil, prej-kone pa je to bil Hugo Herzog). Takrat so dobila svoj dokončni izraz tudi skoraj dvajsetletna prizadevanja KHB. Ta organizacija je bila sicer čez čas formalno razpuščena, dejansko pa je še nadalje obstajala, vključena 1939. leta v nacistično stranko pod imenom NS-Gaugrenzlandamt in pod istim vodjem Maier-Kaibitschem. Maier-Kaibitsch je dobil za svoje narodnostno politično delo tudi druga priznanja: tako je postal član prve koroške nacistične vlade dne 11. marca 1938. leta. Skupaj z drugimi člani vlade je bil sprejet tudi v SS s činom, ki je ustrezal njegovemu nekdanjemu činu rezervnega majorja. Ob reorganizaciji avstrijskih dežela v gaue je postal kot višji vladni svetnik formalno tudi državni uradnik.

Sl. 1. Taborišče Zrelec, odkoder so slovenske izseljence vozili v Nemčijo.

Hitri Maier-Kaibitschev vzpon takoj po anšlusu je toliko bolj zanimiv, ker so imeli vodilni koroški nacisti do njega v času ilegalnosti (od puča 1934 do anšlusa) nekatere pomisleke. Vzrok je bil pač v tem, da se je Maier-Kaibitsch kljub svojemu nacionalno svobodnjaškemu naziranju držal kot poslovodeči vodja KHB v deželni politiki ob strani ter se tako mogel prilagajati raznim situacijam. Slovenska stran je po drugi svetovni vojni večkrat opozarjala, da je Maier-Kaibitsch pristopil k nacistični stranki že 1. 1934. Ta trditev se je opirala na Maier-Kaibitschevo trditev, da je bil pristopil k nacistični stranki 1. januarja 1934. Kakorkoli, dejstvo je, da je imel Maier-Kaibitsch že tedaj tesne stike z vodilnimi koroškimi nacisti, 1937. leta se je udeležil nacističnega zborovanja v Št. Jakobu v Rožu. Kasneje je posebno cenil Maier-Kaibitscheva prizadevanja na nacionalno političnem področju koroški gauleiter dr. Friedrich Rainer, in ko je prevzel decembra 1941. leta vso civilno oblast na Koroškem, je združil v Maier-Kaibitschevih rokah vse dotedanje narodnostno-politične referate.¹⁹

Da so nacisti takoj po anšlusu Avstrije pričeli z načrtno izselitveno akcijo slovenskega življa, ne bi mogli reči, vsekakor pa so želeli odstraniti s Koroškega vodilno slovensko inteligenco. Tako si moremo razložiti aretacijo predsednika Slovenske prosvetne zveze Joška Tischlerja dne 15. marca 1938. leta. Vendar pa je bil dr. Tischler izpuščen iz zunanjepolitičnih vzrokov še istega dne, moral pa je podpisati reverz in demantirati aretacijo pri jugoslovanskem konzulu. Dne 24. ali 25. marca 1938 je bilo pregnanih iz svojih župnij prvih šest slovenskih duhovnikov. Intervencije dr. Tischlerja pri Maier-Kaibitschu za vrnitev teh duhovnikov niso rodile sadu.²⁰ Nekaj vidnih Slovencev je romalo tudi v zapor, med njimi bivši slovenski deželni poslanec Vinko Poljanec, ki je za posledicami zapora tudi umrl. Še 1938. l.

Sl. 2. Izseljenci v taborišču Zrelec dne 14. aprila 1942 pred pregnanstvom iz domovine

je moral zapustiti ozemlje Koroške bivši slovenski deželni poslanec Iván Starc,²¹ februarja 1939 pa se mu je pridružil s predstavitvijo v Bregenz v Vorarlbergu dr. Joško Tischler,²² Dalje je 16. decembra 1938 gestapo zaprl pevodjo Slovenske prosvetne zveze Valentina Hartmana, prvega septembra naslednjega leta pa so mu sledili nadučitelj Franc Aichholzer, urednik Koroškega Slovenca Rado Wutej in najemnik Simon Martinjak, ter jih poslal v KZ Buchenwald.²³ Njim je sledilo po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 v zapore celovškega gestapa 67 slovenskih duhovnikov, ki so morali po izpustitvi oditi iz slovenskega koroškega področja,²⁴ aretirani pa so bili tudi drugi vidni koroški Slovenci.²⁵

Vzporedno z fizičnim preganjanjem so izvajali lokalni nacistični faktorji tudi gospodarski pritisk na narodno zavedne koroške Slovence. O tem priča poizkus krajevnega nacističnega vodje za občino Bilčovs - Zgornja vesca, da bi pregnal slovenskega trgovca Janca Ogrisa, vendar mu je trenutno celovško vodstvo NSDAP 8. febr. 1940 odgovorilo, da »v bližnji bodočnosti ni misliti na to, da bi se (tej) družini enostavno odvzela hiša in posestvo ter se jo postavilo čez mejo v Jugoslavijo.« Prizadevanje tega vodje NSDAP pa ni bilo zaman; med izseljenimi slovenskimi družinami 1942. leta je bila tudi družina imenovanega trgovca. V Zahomcu je bila dalje na podlagi »priporočil« krajevnega kmečkega vodje odbita kupoprodajna pogodba, češ da je kupec nacionalno slovensko usmerjen. Gostilničarski najemnici v občini Sele pa je bila z dopisom celovškega Landrata Zl. 19. 273 z dne 5. julija 1940 odvzeta obrt z obrazložitvijo, da je Slovenka. Na priporočilo vodstva NSDAP za okraj Beljak je beljaški Landrat prepovedal kupno pogodbo med Terezijo in Ignacem Wiegele iz Zahomca. Vzrok za prepoved je bila ugotovitev, da je Ignac Wiegele nevaren in fanatičen nacionalni Slovenec, ki se javno priznava k slovenskemu ljudstvu in ni dovzeten za kakršnokoli približevanje k nemštvu. »Varnost državne meje ne dovoljuje prodajne pogodbe... in jo zato Kreisleitung NSDAP odklanja.« (prepis dopisa št. Zl. 58/40 z dne 25. 3. 1940). Landrat je upošteval to obvestilo (prepis pooblastila z dne 5. IV. 1940 in ostale korespondence, hrani arhiv INV).

Vzporedno s temi prizadevanji pa je šla tendenca tretjega rajha po preselitvi nemško govorečih manjšin iz tujine v matično državo. Predvsem pa se je preselitev južnih Tirolcev in pa Kanalčanov po letu 1939 usodno povezala z vprašanjem uničenja slovenskega življa na Koroškem.

Prvič zasledimo Hitlerjevo izjavo o preselitvi južnih Tirolcev v rajh 1920. leta, ko je poudaril nujnost prijateljstva med Nemčijo in Italijo. To misel je podkrepil 1926. leta v brošuri »Die Südtiroler Frage und das Deutsche Bündnisproblem«, kasneje povzeto v 13. poglavje »Mein Kampf«. Ta želja pa je bila predvsem politična; z njo si je namreč Hitler obetal pridobiti poglobljeno zaveznitvo fašistične Italije. Prvi pogovori o tem vprašanju so se pričeli že v pomladi 1938 s podpisom »berlinskega sporazuma« dne 23. junija 1939 in z objavo »Smernic« o preselitvi južnih Tirolcev dne 26. oktobra 1939.²⁶ Kljub vabljeni ponudbi, da bi se Italija s preselitvijo rešila nemške manjšine, pa je prav v tem vprašanju prišlo do nasprotnih stališč med obema partnerjema. Že vprašanje števila morebitnih optantov za tretji rajh je postavljalo oviro: Italijani bi bili pripravljeni preseliti le južnotirolsko nemško iredento, ki je štela po njihovih cenitvah nekako 50.000 oseb in seveda nemške državljane, za večino prebivalstva je sploh odrekala germanski izvor; tretji rajh pa si je obratno prizadeval izvesti radikalno izselitev vsega etnično nemškega in ladinskega prebivalstva. Poleg precejšnjega finančnega bremena za odškodnino predvidenim 250.000 optantom se je Italija bala predvsem plebiscitnega odziva Tirolcev za opcijo in s tem povezane morebitne bodoče zahteve tretjega rajha po vrnitvi Južne Tirolske v okvir nemške države. Pozabiti tudi ne smemo glasov poluradnih nemških krogov iz junija 1939 po »vrnitvi starodavnih nemških provinc« Trentina in Trsta. Italijanski vladi je bila nesimpatična dalje Himmlerjeva misel, da bi se izseljeni južni Tirolci naselili na severni del Tirolske onkraj Brennerja,²⁷ analogno temu tudi Kanalciani na Koroško. Po končani poljski kampanji se je porodila misel o preselitvi južnih Tirolcev v okupirani del Poljske. Mislili so dalje na Sudete. Poleg drugih področij so kasneje naselitveni načrti zajeli tudi francosko Burgundijo, kjer naj bi se s pregonom domačega prebivalstva ustvarila ugodna tla za naselitev Tirolcev. Po napadu na Sovjetsko zvezo 1941. leta je prišel v poštev tudi zasedeni »življenjski prostor« na vzhodu. Polotok Krim naj bi bil po nekem projektu idealno naselitveno področje za južnotirolske optante pa tudi nekako kolonialno središče tretjega rajha ob Črnem morju. Kljub točnim določilom medsebojnih obveznosti opcija južnih Tirolcev iz Italije ni potekala tako, kot so si zamislili v Berlinu; zavirali so jo tudi Italijani, ki niso bili naklonjeni plebiscitarnim prizadevanjem rajhovskih emisarjev na južnem Tirolskem, pomanjkljive naselitvene možnosti

za izseljence v rajhu, predvsem pa 1941. leta vojna s Sovjetsko zvezo, ki je dobila primat v načrtih Berlina. Nacisti so pokazali znova večje zanimanje za južne Tirolce v začetku leta 1943, ko se je pričel lomiti nemški stroj. S kapitulacijo Italije 8. septembra 1943 so bili tudi načrti in preseljevanja južnih Tirolcev (in z njimi Kanalcianov, o čemer bomo še govorili) v rajh končani.^{28/29}

Za uspešen potek izselitve sta bila postavljena poseben preselitveni urad in ocenjevalna komisija z uradi v Boznu, Meranu, Brixnu, Brunecku, Sterzingu in v Trbižu. Ni slučajno, da se je v to dejavnost vključila že omenjena Deutsche Ansiedlungs-Gesellschaft, ki je po priključitvi Avstrije ustanovila svoje poslovalnice v raznih avstrijskih industrijskih krajih, med drugimi tudi v Celovcu; pridobila pa si je tudi javnopravni značaj. Na ozemlju bivše Avstrije ji je tretji rajh poveril tudi nakupovanje koroških posestev za nameravano preselitev Kanalcianov; po izselitvi dela koroških Slovencev 1942. leta je DAG prevzela v upravo tudi posestva teh izseljencev.³⁰ Druga organizacija, s katero je bila DAG v ozkih zvezah, je Nemška preselitvena banka DUT³¹ (Deutsche Umsiedlungstreuhand-Gesellschaft G. m. b. H.).³² Banka je bila prvotno ustanovljena v pomoč nemškim »povratnikom« iz baltskih dežela, Romunije, Volinije in drugod. Njen italijanski partner za likvidacijo premoženja južnih Tirolcev je bila Ente per la tre Venezie,³³ ki je skrbela tudi za denarno podporo novim italijanskim prišlekom na južnem Tirolskem in v Kanalski dolini.

Tik pred sklenitvijo italijansko-nemških Smernic o preselitvi južnotirolskega prebivalstva v tretji rajh in po okupaciji Poljske je 6. oktobra 1939 podal Hitler prvo javno izjavo o novih načinih reševanja nacionalnega vprašanja. Kot glavni točki trajnega miru v Evropi je v govoru označil ustvaritev take državne meje Velike Nemčije, kot ustreza zgodovinskimi, narodnim in gospodarskim potrebam nemškega ljudstva, in rešitev vprašanja narodnih manjšin, ki živijo v nemškem življenjskem prostoru. O njih je dejal, da smatra »za najvažnejšo nalogo ureditev s preselitvami prebivalstva, s čimer bo možno potegniti jasno mejo. Pri tem gre za vprašanje, ki ne zadeva samo tega (mišljeno je poljsko ozemlje — op.), marveč je obsežnejše. Tudi evropski jug in jugovzhod sta napolnjena z drobci nemške narodnosti. Raznaroditi te nemške drobce ni mogoče. Daljnovidna politika narodno-socialistične Nemčije hoče sedaj s preselitvijo nemških drobcev odstraniti predmet za večne spore, ki iz tega izhajajo« (cit. po Koroškem Slovcu 8. 11. 1939, št. 45). Naglico, s katero

je hotel Hitler rešiti problematiko nemških manjšin, dokazuje odlok, s katerim je že naslednjega dne pooblastil državnega vodjo SS Himmlerja, da izvede preselitev nemških manjšin v rajh. V ukazu Hitler pravi: »Krivice, ki jih je versajska pogodba prizadejala Evropi, so odstranjene. Posledica tega je, da povečini rajh lahko sprejme Nemce, ki so doslej morali živeti v tujih deželah in uredi preselitev nacionalnih skupin v njihovih interesnih sferah na ta način, da doseže med njimi boljšo razmejitev. Zato pooblašчам državnega vodjo SS, da izvede to nalogo po naslednjih navodilih:

1. da preseli nazaj tiste nemške državljane in etnične Nemce, ki so primerni za stalno nastanitev v rajhu,

2. da odstrani škodljivi vpliv tujega prebivalstva, ki bi predstavljalo nevarnost za rajh in za nemško skupnost,

3. da ustvari nove nemške kolonije s preseljevanjem zlasti nemških državljanov in etničnih Nemcev, ki naj se vrnejo iz tujine.

Državni vodja SS je pooblaščen, da izda povelja in izvede administrativne ukrepe, potrebne za izvedbo teh navodil.«

Člen 5 odloka že vsebuje določilo, ki ga bomo srečali tudi na Koroškem, namreč možnost njegove uporabe za pridobitev zemlje za naselitev priseljencev z zakonom o zemljišču za potrebe vojske z dne 29. marca 1935, s katerim je bilo mogoče razlastiti vsako zemljišče. Odlok je tudi določal, da mora Himmler ukreniti vse potrebno za preselitev in predvideva za izvedbo te naloge pomoč vseh upravnih oblasti in ustanov.³⁴

Vsi ti dogodki, predvsem pa sklenitev južno-tiroškega sporazuma in kasnejši Hitlerjevi načrti o usodi nemških narodnih manjšin, so stavili koroške Slovence pred nacističnim ljudskim štetjem 17. maja 1939 pred odločitvijo: ali naj se slovenska manjšina prizna k svoji narodnosti in se s tem izpostavi nevarnosti pred morebitnimi represijami po nemških sodeželanah in nacistih, ali pa naj se izogne izjavi o narodnosti. Slovenci so sledili prvi alternativni. Tako je slovensko glasilo koroških Slovencev pred štetjem objavilo stališče, da je narodna pripadnost objektivno dana z materinskim jezikom in pozvalo Slovence, naj s svojimi izjavami omogočijo, da se bo videlo narodnostno razmerje na Koroškem. Slovenska prosvetna zveza je izdala še poseben oklic v tem smislu. Že tedaj pa so se, kot pravi dr. Petek v rokopisnih spominih, »širile govorice, da štetje pomeni nekašno inventuro za tiste (namreč koroške Slovence), ki jih bo treba pozneje izseliti.« Tudi hodiški duhovnik dr. Mikula je opozarjal Slo-

vence na to dejstvo.³⁵ »Koroški Slovenec« pa je skušal s posebnim pozivom pomiriti 26. julija 1939 sorojake ob glasovih, da bodo izseljeni tisti Slovenci, ki so se ob štetju izjavili za slovensko narodnost: »Po deželi krožijo vesti, ki vzbujajo med prebivalstvom razburjenje in nemir. Nepoklicani trdijo, da bodo Slovenci, ki so se ob priliki zadnjega ljudskega štetja izjavili k slovenski narodni družini, prisilno izseljeni in zamenjani z Nemci iz Jugoslavije, da bodo narodno-zavednim Slovincem ukinjene socialne ugodnosti drž. zakona kot podpore novoporočencem, otroške doklade in drugo. — Slovenska prosvetna zveza opozarja, da po državnem zakonu in izjavi odločujočih oblasti nihče ne sme zaradi slovenske narodne zavesti utrpeti ne najmanjše škode stvarnega ali osebnega značaja. Osebe, ki razširjajo tozadevno vznemirljive in neresnične vesti, naj se takoj naznanijo orožništvu. Tudi Slovenska prosvetna zveza bo razburljive, neresnične izjave, ki motijo red in mir, takoj naznanila policiji.«

S tem glasov o izselitvi še ni bilo konec. Da so se še dalje širile na Koroškem govorice o izselitvi ali o njihovem transportu v Jugoslavijo, razberemo iz pripombe »Koroškega Slovence« 8. 11. 1939, št. 45: »Ta kanclerjev korak (namreč Hitlerjev namen preseliti nemške manjšine iz drugih držav v Nemčijo — op.) bo nedvomno v kratkem dovedel do pojasnitve, v kolikor je izselitev Nemcev iz Jugoslavije aktualna in objasnil doslej nerazčiščeno vprašanje« (podč. T. Z.). 4. 11. 1939 pa je celovski list *Kleine Zeitung* celo demantiral govorice o izselitvi koroških Slovencev. Da stvar s tem še ni bila končana, priča članek »O preseljevanju narodov« v »Koroškem Slovincu« 13. 12. 1939, št. 50. Članek uvodoma govori o preseljevanju narodov v zgodovini, v nadaljevanju pa se dotika govorice o preseljevanju: »v koliko se bo akcija preseljevanja Nemcev (iz drugih držav —

Sl. 3. Taborišče Hesselberg

op.) nadaljevala, ni znano in bodo o tem odločali pač samo merodajni krogi v Berlinu.« Članek skuša odgovoriti tudi na »mnoge nejasnosti, ki so se v zvezi s preselitvami Nemcev pojavili tudi med nami« in pribija, da so govorice o predstoječi preselitvi koroških Slovencev povsem iz trte zvite in brez vsake resne podlage in »kdor bi jih razširjal v svrhe morebitnih groženj ali vznemirjanj, ruši javni red in mir in spada pod kazenski zakon.«

Ob prikazu nacistične politike do narodnih manjšin in prikazu želje Berlina preseliti v tretji rajh nemško govoreče manjšine iz Italije in od drugod se nujno postavi vprašanje povezave te politike z dotedanjo dejavnostjo protislovenske organizacije na Koroškem, to je Heimatbunda, in do glasov o preselitvi koroških Slovencev iz področja južne Koroške konec leta 1939. Odgovor na to vprašanje nam daje sam Maier-Kaibitsch. Njemu je bila namreč jeseni tega leta poverjena preselitev kanalskih optantov na Koroško. Dostopna dokumentacija kaže, da je skušal Maier-Kaibitsch izkoristiti tudi to akcijo za naselitev neslovenskega elementa na področju južne Koroške in si za izvedbo tega načrta iskal primernih sodelavcev. Tako je npr. pisal dne 13. decembra 1939 uradu državnega komisarja za krepitev nemškega naroda v Berlinu, da se bo s sodelavci »zavzel za to, da se bo izkoristila vsaka priložnost na obmejnem področju za naselitev nemških obmejnih kmetov«. Čez devet dni pa je opozoril deželnega kmečkega vodjo v Gradcu, da se je s to akcijo dobila možnost za naselitev nemških kmetov na obmejnem področju; (»jezikovno mešani mejni pas okrepiti z naselitvijo nemških kmetov«). Za proučevanje našega problema pa je v dopisu važna Maier-Kaibitscheva misel o nujnosti, da se izkoristi to priložnost: »To je tista možnost, po kateri smo vedno stremeli in ki jo moramo popolnoma izkoristiti. Sedaj potrebujem za popis vse posesti in zemlje, ki se dá prosto odkupiti, ponovno naseliti ali razlastiti pripravna posestva za nemške povratnike, pripadnike nemškega naroda, strokovnjaka, ki dobro pozna deželo in ljudi.«

Očitno pa niso bili za naselitev v južni del Koroške namenjeni vsi optanti. Za optante slovenskega jezika iz Kanalske doline je obstajal Maier-Kaibitschev predlog o njihovi preselitvi v kak drug nemški gau. Poleg Kanalčanov pa naj bi Koroška prevzela po željah Berlina tudi del južnih Tirolcev, predvsem tiste iz Grödnertala. Tako kot za Kanalčane so oblasti tudi za te iskale primerna naselitvena področja na Koroškem. Izbor je padel med drugim na pobočja Savinje planine, kot na Podjuno ter na občino Komelj.

Dalje so mislili na razlastitev cerkvene posesti.

Iz jeseni 1940 (13. septembra) izvira elaborat o naselitvi južnotirolskih Grödnertalerjev na Koroško. Elaborat je za njihovo naselitev predlagal dve možnosti. Med prvo je prišel na področje Železne Kaple in selska fara, kjer je bilo po elaboratu 290 kmetij, »izključno v narodnostno tujih rokah«, področje samo pa je idealno za naselitev južnih Tirolcev. Načrt je še posebej poudarjal važnost tega področja za naseljevanje kolonistov: »Ureditv narodnostnega vprašanja tega dela je še vedno odprta, tako da naselitev tega področja se mora še dalje imeti pred očmi.« Kot drugo naselitveno področje pa je Planungsbericht predlagal naselitev Grödnertalerjev po okrajih Lienz, Wolfsberg, Velikovec in St. Veit/Glan.* V teh okrajih pa načrt ni predvideval tako strnjene naselitve kot na področju Železna Kapla-Sele. Žal k Planungsberichtu priloženi zemljevid ni ohranjen. Vemo tudi, da je v tem času (16. 3. 1939) povabil po naročilu okrožnega vodje NSDAP Pachnecka vodja Gaugrenzamta Maier-Kaibitsch na posvetovanje vse tiste strankine člane, »ki so vključeni pri preselitvi, organizaciji in vodstvu preselitve južnih Tirolcev in Kanalčanov na Koroškem«. Na posvetovanju naj bi dosegli enotna gledišča o preselitenem vprašanju.³⁶ Čez enajst dni, dne 27. marca pa je poveril koroški gauleiter Franz Kutschera Grenzlandamtu nalogo preseliti Kanalčane v tretji rajh. Naročil je, naj obmejni urad stranke ustanovi dve delovni skupini: 1. naj bi se ukvarjala s splošnimi problemi, ki se pojavljajo pri naselitvi južnih Tirolcev, 2. pa naj bi obdelovale posamezne probleme. Tako bi načrtno zasledovale na agrarnem področju: a) načrtovanje in nadzorstvo nad nakupom zemljišč, ki bi jih opravila DAG in b) načrtovanje in nadzorstvo nad naseljevanjem preseljencev. Po tem navodilu bi imel obmejni urad tudi podružnico v Lienzu, da bi se tako moglo preseliti nemško prebivalstvo iz Grödnertala na južnem Tirolskem. Okrožnica je dalje pooblaščala vodjo Gaugrenzlandamta za vsa potrebna navodila, pa tudi razgovori z višjimi oblastmi so bili mogoči samo z njegovim privoljenjem.

Preseljevanje prebivalcev Kanalske doline na Koroško pa ni potekalo tako, kot so si ga zamislili v Berlinu. O tem priča ohranjeno delovno poročilo DAG za leto 1940.³⁷ Poročilo

* Fotokopije ustreznih dokumentov iz ameriškega National Archives hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Nanje me je opozoril dr. Tone Ferenc, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

med drugim toži, da je Hitlerjev ukaz Himmlerju z dne 7. oktobra 1939 sicer dal možnost izkoristiti zakon o zaplembi določenega posestva za potrebe vojske (zakon iz leta 1935 — op.) tudi za naselitev Kanalcianov. Ker pa zakon ni izšel v uradnem listu, zato nima »po mnenju večine juristov pravne moči«. Tako je bila po poročilu DAG omejena le na morebitne nakupe posestev, ki jih je sugeriral Maier-Kaibitsch Gaugrenzlandamt. Do 31. decembra 1940 je DAG od predlaganih 1000 kmetij pregledala 344. Od teh je bilo 198 neprimernih in le 146 so jih mogli predlagati DUT v odkup. Ta pa je do konca leta pregledala 102 kmetiji in jih odkupila 43, za šest kmetij pa se je dogovor razdrl zaradi prevelikih odškodninskih zahtevkov. Za 14 kmetij je družba predlagala gauleiterju, da uporabi omenjeni zakon, za 59 posesti pa še ni bilo gotovo ali se bodo dale skleniti pogodbe.³⁸

Prelomnico v tem vprašanju končno pomeni nacistični napad na Jugoslavijo (6. aprila 1941). Jugoslavija še ni kapitulirala, že je poslala 16. aprila 1941 celovška DUT posestrimi v Innsbrucku prepis spiska Slovencev iz Vetrinja, ki ga je prejela od Maier-Kaibitschevega preselitvenega urada.³⁹ Posebna navodila DUT je poslal tudi takratni nacistični gauleiter Koroške Kutschera. Družbi je naročil, da naj nadaljuje z dotedanjim delom. Sporočil ji je, da naj:

1. DAG še nadalje odkupuje primerna posestva,
2. se odpravi svoječasna zapora nakupa posesti v lienškem okraju,
3. preseljevanje kmečkega prebivalstva iz Pontablja, Lužnice, Sv. Katarine, Narbojeta, Trbiža, Rablja, Bele peči, Kokovega in Rut na Koroškem naj preneha,
4. naseljevanje kmečkega prebivalstva iz Lipalje vasi, Ukev, Ovčje vasi in Žabnic pa naj poteka kot doslej.

Najzanimivejši je zaključni odstavek pisma, ki govori o naselitvenem področju: »Za nastanitveno področje velja še nadalje tisti del Koroške, ki leži zahodno in severno od črte Möderndorf,⁴⁰ Šmohor, Beljaške Alpe, Beljak, Osojske Ture, Celovec, Pušja ves, Pustrica in Labot.«⁴¹

Pismo je važno v več točkah: predvsem dokazuje, da so nacistične oblasti kljub zanikanju nemškonacionalnih krogov poznale obseg slovenskega in jezikovno mešanega področja južne Koroške, čeprav je črta, ki jo označuje dokument, samo približna. Dokazuje tudi, da je bila do napada na Jugoslavijo naselitveno področje za Kanalciane na severnem, nemškem delu dežele, kar opravičuje domnevo, da so s tem skušali preprečiti vpliv

jezikovno in narodnostno in če že hočemo, tudi rasno nezanesljivega elementa na južno Koroško. Iz dokumenta se vidi, da so skušali koroški nacisti preseliti najprej kanalske vasi s pretežno slovenskim etničnim značajem (točka 3) na severni del dežele. Domnevamo lahko, da je bila v ozadju tudi želja po ohranitvi nemškega življa v Kanalski dolini. Kot dokazuje gornje obvestilo DUT, je Maier-Kaibitsch ob razpadu Jugoslavije že mislil na južni del dežele, priča pa tudi, da so bili ustrezni načrti pripravljeni že pred tem datumom. Za izselitev koroških Slovencev 1942. leta je ob tem dokumentu važno, da je Maier-Kaibitschev urad, ko je Jugoslavija razpadla, samoiniciativno razširjal naselitveno področje Kanalcianov tudi na južni del dežele. V gori omenjene priprave in načrte se je aprila meseca ob nameravani popolni izselitvi Gorenjske vmešal ob obisku Koroške še Himmler. Namen njegovega obiska je bil predvsem pogovor o izselitvah Gorenjcev, nameraval pa je razširiti to naselitveno akcijo tudi na Koroško, od koder naj bi se nasilno izselilo, kot je izpovedal Maier-Kaibitsch na procesu 1947. leta, »50.000 Slovencev«.⁴² Kam bi bili po tem načrtu preseljeni slovenski Korošci, ni znano, domnevamo pač, da je imel Himmler v mislih Poljsko. Dejstvo je, da se ta načrt ni izvedel niti tedaj, niti kasneje, zamisel sama pa je naletela na odpor dela koroških nacistov, ki so v tem ukrepu videli tudi krnitev lastnih pravic in strah pred naselitvijo tujega elementa na Koroško. Misel sama pa je živela še dalje v leto 1942 in v začetek leta 1943.⁴³

Sugestija Maier-Kaibitschevega Grenzlandamta iz aprila 1941 o vključitvi posesti zavednih Slovencev med posestva, namenjena Kanalcianom, je našla dokončno potrditev dne 25. avgusta v posebnem Himmlerjevem odloku. Medtem ko je Grenzlandamt mislil aprila 1941. leta še na bolj ali manj prisilen odkup ali pa na razlastitev posestev slovenskih kmetov, vsebuje Himmlerjeva odredba že moment prisilne izselitve slovenskega življa, nekako izvedbo zamisli iz maja istega leta. Odredba je določala, da se:

1. »Preselitev kanalskih optantov izvaja tako, da se naselita še v letu 1941 najmanj dve tretjini preseljenih Kanalcianov v novo naselitveno področje. Ostale je treba preseliti najkasneje do 1. aprila 1942.«

2. Za naselitveno področje je Himmler določil Koroško in zasedeno področje južne Koroške (Gorenjsko in Mežiško dolino). Himmler je dalje določal, da »razdelitev priseljencev na novo naselitveno ozemlje sledi za celotno naselitveno področje, opravi pa jo po predlogu naselitvenega načrta pri mojem

štabnem uradu urad mojega (tj. Himmlerjevaga) pooblaščenca na Koroškem.

3. »Dvojezično ozemlje Koroške (nekdanje plebiscitno področje) je zaradi združitve narodnostno političnega položaja še posebej treba pritegniti za naselitev. Odbere naj se kakih 200 slovenskih družin s tega področja, ki so narodnostno in državno nasprotne in izloči za zasedbo s Kanalcami, tudi če imajo ti državi sovražni Slovenci nemško državljanstvo. Himmler prosi, da vprašanje državne pripadnosti teh Slovencev reši čim hitreje, skupaj z ustreznimi uradi.«

4. »Ugotovitev, katere državi nasprotne Slovence je treba evakuirati ali prepeljati v notranjost Nemčije, je stvar organov varnostne policije in varnostne službe, ki naj stopijo zaradi naselitve Kanalcianov na posestva Slovencev v stik z uradom državnega komisarja za utrditev nemškega naroda.

Od izseljenih oseb oz. družin se naselijo v notranjost Nemčije pripadniki rasnih skupin vrednosti I. in II.«⁴⁴

5. »Pri evakuaciji je treba paziti na gospodarsko opremljenost posestev: V ta namen prevzemajo posest za gospodarstvo pristojni inšpektorji. Skupaj z uradom državne delovne uprave je treba preveriti ali obstoji zaradi vojne kak važen razlog, da se prizadete osebe premestijo za čas vojne na drugo delo.«

Posebno zanimiv je zadnji člen (člen 12), v katerem je Himmler prosil vse prizadete urade, naj za rešitev zastavljene naloge čim bolj vključijo tudi lokalne faktorje (»... möglich die örtlichen Stellen mit der Durchführung der einzelnen Massnahmen zu beantragen«).⁴⁵

Gornji dokument pomeni dejansko sankcioniranje razvoja, ki smo mu sledili od leta 1938. Kot se zdi, pa je predstavljal samo polovično rešitev, ki so ji dale osvojitve na vzhodu nove dimenzije. Dotedanji delno prisilni odkup ali razlastitve kmetij naj bi po tem odloku zamenjal prisilni pregon dela zavednih koroških Slovencev, še nadalje bi se odkupovala posest v nemškem delu Koroške. Do naselitve Kanalcianov na Gorenjsko in v Mežiško dolino ni prišlo. Dokument tudi potrjuje opozarjanje predstavnikov manjšine ob procesu proti Maier-Kaibitschu, da obtoženec ni bil edini krivec pač pa le vodilna sila pri izvajanju tega akta. Člen 12 Himmlerjeve odredbe jasno kaže na ugotovitve dr. Mirta Zwitterja, da so pri izselitvah v letih 1942 do 1945 v polni meri sodelovali poleg uradov, v našem tekstu že omenjenih, vsi oddelki urada »der Reichstatthalter in Kärnten« (tedanja deželna uprava Koroške), vsi uradi in oddelki »Gauleitung der NSDAP, Gau Kärnten«, vsi »Kreisleiterji« in njihovi uradi, instance

kmečkih organizacij »Landesbauernschaft« in okrajne »Kreisbauernschaft«, tedanja okrajna glavarstva z imenom »Der Landrat« in končno tkim. »vaške trojke« (Ortsdreieck), to so župan, Ortsbauernführer in Ortsgruppenleiter NSDAP.⁴⁶ Uradi pa, ki so izseljevali, priseljevali in odseljevali Kanalciane pod vrhovnim vodstvom Maier-Kaibitscha ali pa v najtešnejšem sodelovanju z njim, so bili:

1. Gaugrenzlandamt, Amtliche Umsiedlungsstelle, poznejši Gauhauptamt, für Volkstumsfragen der Gauleitung Kärnten der NSDAP, sedež v Celovcu, Gasometergasse 6, šef urada: SS — Standartenführer, to je major, Alois Maier-Kaibitsch.

2. Dienststelle der Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Dienststelle Klagenfurt, sedež v Celovcu, Gasometergasse 6. Šef urada — Standartenführer Maier-Kaibitsch. Ta urad je imel tudi svojo posebno podružnico na Bledu za vse področje Gorenjske.

3. Gauverband Kärnten des VDA kot vrhovna organizacija nemških nacionalnih društev narodnopolitičnega značaja. Sedež v Celovcu, Gasometergasse 6, šef isti.

4. Deutsche Umsiedlung-Treuhand-Gesellschaft m. b. H., Nebenstelle Klagenfurt, gospodarska družba poluradnega značaja. Ta družba je prevzemala gotovino izseljencev in odločala o razlaščenem premoženju.

5. Deutsche Ansiedlungsgesellschaft m. b. H. Geschäftsstelle Klagenfurt. Ta družba je uporabljala Slovincem zaplenjeno posest in se ukvarjala predvsem z neposrednimi posli izselitve.

6. Poseben oddelek celovškega gestapa.

K spisku teh institucij moramo dodati še izjavo nekdanje Maier-Kaibitscheve tajnice v KHB od leta 1920 do leta 1938, Lise Högler, ki je kasneje prešla v Gaugrenzlandamt oziroma v urad pooblaščenca državnega sekretarja za krepitev nemškega naroda. Na procesu proti Maier-Kaibitschu je namreč povedala, da ni bilo mogoče najti meje med »Heimattumdom«, VDA, Gaugrenzlandamtom in uradom državnega komisarja za utrditev nemštva.

Himmlerjev odlok so nekateri koroški nacionalisti odklonili, med njimi namestnik gauleiterja Mainrad Natmessnig. O Maier-Kaibitschu pa je izjavil na procesu ing. Jauernig, nekdanji poslevodeči vodja DAG v Celovcu, da se ni bil absolutno zavzel za izselitveno akcijo, bil pa je mnenja, da je taka akcija »iz načelnih pomislekov potrebna.« To Jauernigovo izjavo je potrdilo na procesu tudi pričevanje bivšega gestapovskega uradnika Sella. Povedal je, da je Maier-Kaibitsch poslal Himmlerju posebno pismo, v katerem je

nasprotoval nameravani izselitvi. Vzrok naj bi bilo predvsem Maier-Kaibitschevo prepričanje, da bi bili na Koroško preseljeni Kanalcani »boljši Slovenci« kot oni na Koroškem. Po mnenju priče dr. Pressingerja se je Himmler odločil za to akcijo pod vplivom kasnejšega gauleiterja Rainerja.

Kljub temu, da je prišla Maier-Kaibitscheva iniciativa za izselitev iz Berlina, je imel ing. Jauernig po izjavi na procesu 1941. leta občutek, da so bili izselitveni načrti »izdelani tu v Celovcu in ne v Berlinu«. Istega mnenja je bil tudi priča vladni svetnik Erwin Papst, ki je na procesu omenil, da so osnovne smernice za akcijo prišle iz Berlina, izvedbo samo pa so uredili v Celovcu. Zajeti pa naj bi bili tisti Slovenci, ki so imeli zveze z jugoslovanskim konzulatom v Celovcu. Seznam je zajel 157 Slovencev. Ta številka pa je po Sellakovi izjavi zelo presenetila njegovega šefa, ki je računal s kakimi 400–800 slovenskimi družinami. Da pri selitvah niso pri gestapu igrali toliko nacionalni, kot — v skladu s Himmlerjevim ukazom — premoženjski elementi, priča dejstvo, da je Sellakov šef pri pregledu dokumentov prečrtal iz seznama osebe brez posesti. Sodeč po Sellakovi izjavi je bil izselitvi nenaklonjen tudi šef celovškega gestapa dr. Weimann, ki je želel, da bi se s to problematiko ukvarjala edino nacistična stranka in njeni okrožni vodje.

Sellak je bil izdelal omenjeni seznam decembra 1941. Ohranjeni dokumenti pa pričajo, da je tekla akcija še pred sestankom v Trbižu. Tako je Kreisbauernschaft za Celovec obvestila 15. septembra DAG, da ne nasprotuje razlastitvi posestva Lovrenza Macka po domače Tschertscherja iz Migorij (Migoriach). V utemeljitvi dopis pravi, da je dosedanji »lastnik Lorenz Mack nacionalni Slovenec in da ga ni smatrati kot dobrega kmeta«. ⁴⁷ Po tem priporočilu je DAG že v naslednjih dneh (23. septembra) z dopisom vprašala Macka, ali bi bil pripravljen prodati posestvo. ⁴⁸ Mackovega odgovora sicer ne poznamo, bil pa je negativen. Zato je DAG 16. januarja 1942 poslal uradu državnega namestnika dopis s prošnjo, da bi se posestvo razlastilo in je utemeljila prošnjo s tem, da je lastnik nacionalni Slovenec. ⁴⁹ Zanimiv pa je tudi odgovor državnega namestnika, češ da dejstvo, da je lastnik nacionalni Slovenec »ne zadostuje«, da bi se izkoristile določbe zakona o razlastitvi posesti v korist vojske iz leta 1935. Kakorkoli, 14. aprila 1942 je postalo prosto tudi Mackovo posestvo, ker je bil Mack preseljen. ⁵⁰ Iz druge polovice novembra (28. 11.) imamo ohranjen odgovor velikovškega Kreisleiterja o posestvu Karla Petriča, po domače Arlaka. Kreisleiter

Grum v njem obvešča, da nima k razlastitvi »v političnem pogledu nič pripomniti«, ker je Petrič »nepopravljiv nacionalni Slovenec in nekdanji član slovenske stranke. Njegov odnos do stranke in države je sedaj še bolj odklonilen«. ⁵¹

Za razlastitev je bilo določeno tudi posestvo Johanna Kattniga v Graščinah, občina Marija na Zilji. Koroško državno namestništvo je na prošnjo DAG z dne 26. novembra 1941 dne 10. decembra dovolilo, da posebna komisija pregleda omenjeno posestvo. Kattnig se je temu uprl. ⁵² Dne 20. januarja 1942 je tudi interviriral pri DAG v Celovcu in podčrtal, da ima njegova rodbina to posestvo že 247 let in da ima sedem otrok v starosti od 24 do 40 let, kar je poudarilo tudi državno namestništvo. ⁵³ Okrajno kmečko vodstvo pa je na vprašanje o možnosti razlastitve tega posestva odgovorilo, da soglaša z razlastitvijo, menilo pa je, »da trenutek za takšno akcijo ni srečno izbran«. Vzrok za to je videlo v bojazni, da bi razlastitev »posameznih« Slovencev vznemirila prebivalstvo, pripomnila pa, da slabo gospodarjenje ne bi smelo biti vzrok za razlastitev. ⁵⁴ DAG z odgovorom ni bila zadovoljna, zato se je dne 7. marca 1942 dalje obrnila na Gaugrenzlandamt ⁵⁵, ki je 23. februarja odgovoril, ⁵⁶ da se poizvedbe o tem posestvu še nadaljujejo. Morale pa so biti »pozitivne«, saj je bila med izseljenci 1942. leta tudi Kattnigova družina.

Konec decembra in v začetku januarja so Sellakov seznam še nadalje dopolnjevali tako, da je število slovenskih družin, predvidenih za izselitev, ustrezalo Himmlerjevi zahtevi. Na končnem Weimannovem seznamu naj bi bile po Maier-Kaibitschevi izpovedi 204 družine, vsekakor po »zaslugi« Maier-Kaibitschevega Gaugrenzlandamta. Dejansko lahko govorimo o dveh akcijah, o akciji Gaugrenzlandamta, združeni z DAG, in o akciji gestapa. Pri tem je igral pri Gaugrenzlandamtu primarno vlogo narodno-politični moment, pri gestapu pa le vprašanje posesti slovenskih žrtev. Priča dr. Wanner je na procesu povedal, da so kreisleiterji dajali predloge za izselitev, ki so bili obsežnejši kot pa dejanske izselitve aprila 1942. Tako lahko gledamo v akciji 14. aprila sodelovanje gestapa in Gaugrenzlandamta NSDAP.

Dne 27. maja 1942 — mesec dni po izselitvah — je dr. Rainer izdal še posebno odredbo, s katero je dal svojemu pooblaščenцу Maier-Kaibitschu pooblastila, s katerimi je izključil vsako pravno sredstvo proti odredbam nemškega državnega komisarja za utrditev nemštva, ne glede na obstoječe nemške pravne predpise.

(Se nadaljuje)

ZGODOVINA ŽELEZNIŠKE PROGE ŠT. PETER NA KRASU (PIVKA)—REKA

ODSEK NA HRVAŠKEM OZEMLJU

JOŽE JENKO

Pomorski promet v pristaniščih zahodne jadranske obale v sredini XIX. stoletja ni bil bogve kaj razvit in živahen. V hrvaškem Primorju je bilo le nekaj posameznih obalnih trgovinskih krajev npr. Senj, Bakar in Reka; izmed teh je bila najbolj frekventirana luka v Senju. Toda hribi in doline gorskih izrastkov preko Velike in Male Kapele, deloma tudi čez Velebit in stiki med naštetimi grebni so ovirali cestni promet. Ta je posredoval prevoz blaga iz notranjosti do prometnih zvez z inozemstvom in razdelitev kolonialne robe v celinske kraje. V srednjem območju Primorja poznamo tri primerno vzdrževane cestne povezave. Najvažnejša je bila zgrajena oz. usposobljena za živahen promet Luizina cesta. Ta teče preko Like z začetkom v Karlovcu in končnim ciljem na Reki. Njena posestrina je znana Karolinska cesta, ki se dotika važnejših naselij v Liki in Kotaru. Približa se Plasu, obišče Meje, posreduje zvezo z Bakrom in Sv. Ano, pripelje nas v Drago, Martinšćico in Brajdico do končne točke v Reki. Kot tretjo omenim še bivšo Jožefovo cesto, ki olajšuje in pomaga premagovati promet na Luizini cesti ter se vije od Karlovca proti zahodu. Ta pot je najvažnejša zveza s Senjem.¹ Kakor sem že omenil, je bilo ravno to pristanišče v zvezi z naravno danimi pogoji najbolj obiskano. Zato se ne smemo čuditi, da je bila že zgodaj projektirana železniška proga iz Siska semkaj v povsem primitivni izvedbi z vzponi do 40 %, ko so merili to traso od Zemuna preko Rume, Vinkovcev, Djakova in Požege kot podaljšek k morski obali.² Železniška proga bi bila nujna zaradi množine odpremnega blaga. Iz ohranjenih zapiskov zvemo, da je poleg drugih odpremnikov eno samo transportno podjetje odposlalo npr. l. 1856 v Marseille in London štiri ladje banatske pšenice, naslednje leto pa enako množino koruze na Angleško. Poleg tega so nakladali v Senju dokaj lesa, predvsem iz pomožne luke Porto Teplo. Z otvoritvijo liške proge do Reke je promet v luki Senj skoraj povsem prenehal.³

Svet, ki je spadal pod ogrsko krono, je bil ugoden za trasiranje in gradnjo železniških prog. Napredek v razširitvi železniškega omrežja v Evropi je navdihnil Madžare in Hrvate, da uvedejo in spopolnijo novo prometno sredstvo. Na državnem zboru v Požunu so že l. 1836 živo razpravljali o izgradnji železniškega omrežja. Omenjenega leta je iz-

šel zakon št. XXX, v katerem je bilo predvidenih 13 tras. Ena izmed teh je bila železniška zveza med Budimpešto in hrvaškim Primorjem.⁴ Toda ta načrt ni bil prvi. Kajti prva proga je bila projektirana in tudi sankcionirana že l. 1837 kot železniška zveza med Požunom in Tirnavo. Zaradi pomanjkanja denarja pa je stekla le do postaje Sv. Jurij. Popolnoma končana je bila šele 3. junija 1846.⁵ Na hrvaškem teritoriju je bila izdana koncesija za progo Nagyvarad preko Vukovara, Siska in Karlovca do Reke. Ta načrt je zadovoljil prve potrebe. Železnica, zgrajena iz sredine Panonske nižine, Vojvodine in Srema do Jadrana, je zadostila gospodarskim razmeram.⁶ Toda obstojale so tudi druge različice. Tako moremo zaslediti traso:

	milj dolžine
Szegedin—Osijek	20,5
Osijek—Sisak	25,5
Sisak—Karlovac	9,75
Karlovac—Reka	17,5

To zvezo v dolžini 73,5 milje je želela tudi občina Reka in zanjo tudi prosila. Dokaj zapuščeno obmorsko mesto je ponovno sprožilo misel, da bi ga vključili v omrežje avstrijskih železnic. Pristanišče, ki je bilo od otvoritve hrvaške proge Sisak—Zidani most s komercialnega vidika od pretežnega dela monarhije ločeno, bi imelo vse pogoje za lepšo bodočnost in razvoj le, če bi ga vključili v osrednje železniško omrežje. Tak priključek bi bil možen v Št. Petru na Krasu (Pivki) na progo Dunaj—Trst in tudi na obstoječo železnico Zagreb—Karlovac, s tem pa tudi na predvideno nadaljevanje proge v Sisak, Osijek in Szegedin in dalje v Veliko Kikindo in celo v Zemun. S povezavo teh prog in krajev je gradnja proge Karlovac—Reka mogoča in zaželena, čeprav to ni v interesu avstrijske polovice, ker bi na ta način nastal močan železniški voz v Osijeku.

Z izgradnjo tega omrežja bi se vzpostavila najkrajša zveza med najrodovitnejšimi žitnicami v Banatu in z Ogrsko sploh z Reko. To dejstvo bi prispevalo k rasti in razvoju konkurence s Trstom. Toda še dalje bo rasel vpliv Reke. Iz Slavonije se bo prevažal ves les, iz Pečuha pa ves premog in koks na Reko.

Izhodiščna točka zamišljene proge je v Szegedinu, v centru žitnih pokrajin, od koder je zveza z Veliko Kikindo in Zemunom. Od tod

bodo vozili žitarice po Savi do Siska in dalje v Karlovac in Reko. V Szegedinu se bo zbiral žitni sklad iz krajev ob Tisi, kamor bi prispele blago tudi iz Sedmograške. Povsem naravno je, da bodo bodoče proge skupno z ostalim omrežjem povezale tudi Jadran s Črnim morjem.⁷

Leta 1844 je budimpeštanska poslanska zbornica koncesionirala prvo železnico na hrvaškem teritoriju. Trasa — ideal politika Lajoša Kočuta — je bila položena od Nagyvarada preko Vukovara in Siska do Reke z gradbenimi stroški 18 milijonov forintov. Država je garantirala 5 % obresti; po 70 letih bi železnica brezplačno pripadla državi. Gradbeni rok je bil določen na 8 let. Ljudstvo je bilo navdušeno. Poročajo, da je bilo že v marcu 1846 podpisanih na Reki 15, v Budimpešti pa 7 milijonov goldinarjev, torej za 4 milijone več, kakor so bili preračunani gradbeni izdatki. O tej velikodušnosti prebivalstva pa zgodovinarji niso povsem prepričani. Izdelanih načrtov pa niso nikdar uporabili.⁸

Čeprav je obstojalo v Transilvaniji od 23. marca 1848 novo ustanovljeno komunikacijsko ministrstvo z nalogo, da vodi prometne zadeve, vendar ni samostojno odločalo pri razvijanju in razširjanju železniške mreže. Poudaril sem že v svojih prejšnjih člankih, da avstrijski dvor ni bil naklonjen Madžarom. Šele po sklenjeni pogodbi l. 1867 so na Ogrskem začeli graditi železniško mrežo, ko je budimpeštanska vlada poverila graditelja Thomsena, da je organiziral gradbeno upravo v madžarskem glavnem mestu.⁹

V dobi od 1843 do 1869 se pojavlja večkrat v ogrskem omrežju oz. načrtu gradnja proge iz Panonske nižine v različnih variantah: zveza s hrvaškim Primorjem pod naslovom Vukovar—Reka (1843), Alföld—Reka (1843), Ujedinjeno vukovarsko-reško železniško društvo (1845), Osijek preko Siska, Zagreba in Karlovca v Reko (1847), Jadranska železnica (1850) itd. V naslednjem deceniju je bila izdelana principialna sankcija za zgraditev železnice Karlovac—Reka z odcepom proti Senju, kjer je obstajal železniški odbor in se trudil, da bi se zvezalo to пристanišče z zaledjem po trasi Karlovac—Senj; terenske razmere na tem področju je študirala graničarska vojna uprava. Bodoča proga naj bi bila speljana na Turn—Barilović—Perjanico—Blagaj—Primišlje—Tobolič, preko Male Kapele na Dabar—Brlog in Vratnik. V nadaljnjem poteku pa naj bi se odcepila pri Sv. Jakobu v Senj oz. Reko. Dolžina proge je bila preračunana na 169,3 km, gradbeni stroški so bili predvideni s 30 milijonov forintov. Od prej navedenih konzorcijev se je uveljavljala pred-

vsem jadranska železnica, ki je tekla od Zemuna preko Vinkovcev—Djakova—Požege—Pakraca—Kutine—Siska v Karlovac z nadaljevanjem na Reko z dvema odcepoma: Osijek in Slavonski Brod. Ob tej priložnosti naj pripomnim, da je bila proga Zagreb—Karlovac od 1. junija 1865 že odprta. Poleg projekta Zemun—Sisak—Karlovac je obstajala še ena varianta — po projektantu so jo krstili za »belgijsko traso« — v smeri Zemun—Ruma—Vinkovci—Djakovo—Požega—Pakrac—Kutina—Caprag—Petrinja do Karlovca po Gorskem kotaru v Bakar, Sv. Kuzam—Martinšica v končno točko na Reki. Tudi v tem zadnjem odseku navedene proge so računali s posebno zvezo v Senj. Po fuziji obeh konzorcijev zaradi političnih homatij je bilo odločeno, da se dotedanji načrti odložijo in da se zgradi najkrajša zveza med ogrskim glavnim mestom in Jadranom. Ta sklep datira od aprila 1865. Proga Budimpešta — Reka je merila 176,1 km ter je bila odprta za javni promet dne 23. oktobra 1873.¹⁰

PROGA NA SLOVENSKEM OZEMLJU ST. PETER NA KRASU—REKA

V času 1836—1843, ko so po nalogu avstrijskega nadvojvode Ivana vojaški pionirski oddelki preiskovali teren in njegovo sestavo ter provizorično določevali traso Dunaj—Trst, je bilo že odločeno, da bo v okolici Št. Petra na Krasu stekla železnica proti Reki. Takrat je bilo že ugotovljeno, da bo železnica tekla v smeri struge rečice Reke proti Bistrici, prekoračila istoimenski potok in dospela v nadaljnjem poteku do Sabiča. Od tod dalje doseže na razvodju povirja rečice, ki se izliva pri končni točki nove proge v Jadran približno v razdalji $\frac{1}{8}$ zemeljske milje. Na tem poteku se dotakne naselij Solevic, Jelenja in Orehovice ter v stalnem padcu doseže pristanišče in bodočo luko Reko.¹¹

V naslednjih letih — minilo je desetletje — se je klic po reški progi povsem zgubil. Manjkala je privatna iniciativa, državna blagajna pa je bila prazna. Sicer pa se tudi ni mudilo z izgradnjo omenjene železnice. Glavna proga iz osrednje Evrope je bila gotova šele do Ljubljane in definitivni projekti od tod dalje proti jugu so bili potrjeni komaj spomladi l. 1850. Sedem let so Kraševci še čakali na izgradnjo magistrale do Trsta. Vzglede v drugih državah so opozarjali monarhijo na škodo, ki jo utegne utrpeti. Državniki so se končno prebudili; ukinili so obstoječo prepoved o graditvi železniških zvez po privatnikih. Imeli pa so, kratko rečeno, polna usta sladkih besed, s katerimi so vabili

bogataše-gospodarstvenike k sodelovanju tj. spopolnjevanju železniške mreže ter jim nudili nepričakovane ugodnosti. Tudi državna uprava se je intenzivno trudila za izboljšanje prometnih zvez. Zato je vlada oziroma pooblaščenca utrjevalna komisija izdala dne 10. novembra 1854 dopolnilni načrt novega železniškega omrežja. Pravijo, da ga je sestavil inž. Ghega, ki je bil takrat najbolj večš strokovnjak in gospodarstvenik. Sicer je zajel v prazno državno blagajno s preveliko zajemalko. Zato pa je bil rok za izvedbo tega načrta — 10.000 km — podaljšan na 20 let. V tem planu, ki ga pozna zgodovina železnic kot koncesijski zakon, je predvidena med drugim tudi zgraditev proge Reka—Št. Peter kot zvezna železnica na državno južno železnico. Na slovenskem ozemlju naj bi se gradile tele proge: Velika Kaniža—Maribor = ogrska proga, Celovec—Maribor = koroška železnica in Celovec—Beljak—Videm (Udine) = predelska proga. Toda zopet smo v isti stiski in zadregi: državna denarnica je bila prazna.¹²

Minilo je nekaj let, ko doživimo najbolj žalostno poglavje avstrijskih železnic tj. prodajo 2224,228 km prog delniški družbi Francozov s prvotnim sedežem na Dunaju (do leta 1859), pozneje pa v Parizu. Leta 1889 se je uprava razdelila v dve skupini: avstrijsko in ogrsko v Cislitvaniji oziroma Translitvaniji.¹³

V pogodbeni listini med prodajalcem in kupcem dne 23. septembra 1858 se je prevzemna skupina obvezala, da bo po letu 1865 zgradila odcepno progo Št. Peter na Krasu—Reka skupno s pustertalsko železnico Beljak—Briksen, kadar bo to zahtevala vlada. Toda pogoj je bil, da državna blagajna prispeva tretjino stroškov za izgradnjo zgornjega in spodnjega ustroja ter enak delež pri izdatkih za nakup potrebnega sveta.¹⁴

Po tej situaciji je bilo jasno, da se gradita z dveh strani železniški zvezi z istim ciljem in isto skupno končno točko. Močna družba v Cislitvaniji je opazila na drugi strani skupnih meja novo in močno konkurenco, ki ji more odvzeti dokaj tovara, namenjenega za Trst in dotekajočega iz pokrajin Štefanove krone. Francoski kapitalistični železniški konzorcij in z njim tudi avstrijska vlada sta uvideli nujno potrebo, da se zgradi in dopolni prvovrstna konkurenčna zveza počenši od madžarskega glavnega centra po Panonski nižini v zahodni smeri preko vzhodne Štajerske s tranzitom v končno fiksiranem Prager-skem, uporabljajoč pri tem že obstoječo dvotirno magistralo Dunaj—Trst. Že v zgodnjih letih odrejeno točko v Št. Petru na Krasu ob rečici Reka pa podaljšajo do Kvarnerskega

zaliva. Nujnost so narekovali tudi vojno-politični dogodki, ki so krčili avstrijske meje z Italijo; ta je namreč silila proti Savi in Dravi. Obenem pa so gospodarstveniki zahtevali za uspešen trgovinski razvoj pristanišče na Reki, ki pa ne bi smelo škodovati glavni avstrijski lukii v Trstu. Izgradnjo nove reške proge je premaknila z mrtve točke tudi nagodba med Dunajem in Budimpešto iz leta 1867. Kot najbolj interesirana je južna železnica načela tega leta vprašanje o čim živahnejši udeležbi dunajske vlade in sodelovanju pri izgradnji in razširjanju železniške mreže. Toda tokrat brez uspeha. Šele po dveh letih razpravljanja je izdala poslanska zbornica zakon, ki je obvezal južno železnico, da mora zgraditi reško progo v smislu prevzete obveznosti. Dogovor z dne 17. julija 1869, ki je izšel v št. 138 državnega zakonika avstrijskega cesarstva kot kos LVIII. dne 18. naslednjega meseca, je bil sklenjen na podlagi sporazuma dne 20. maja istega leta med trgovinskim in finančnim ministrstvom v zastopstvu erarja in upravnim odborom priv. družbe južne železnice z namenom, da se zgradi proga Št. Peter—Reka in istočasno tudi železnica med Beljakom in Franzensfeste. Najvažnejše točke tega sporazuma so bile, da mora južna železnica zgraditi in predati progo javnemu prometu do 1. julija 1872. Proga se gradi kot enotirna, toda odkupljena površina potrebnega sveta mora biti toliko, da je možno položiti na vsem poteku še drugi paralelni tir. Način gradnje mora biti enostaven, vendar ekonomski. Mostovi in visoke stavbe so lahko tudi samo provizoriji, nagibi in ovinki naj bodo zgrajeni po tistih merah, kot že obstajajo na drugih družbenih progah.

S tehničnimi problemi so bila rešena tudi finančna vprašanja. Država prispeva v smislu koncesijske odredbe z dne 23. septembra 1858 h gradbenim stroškom reške in pustertalske linije pavšalni znesek 13 milijonov goldinarjev brez ozira na gradbene izdatke, ki bi jih južna železnica še imela. Državni prispevek mora začeti konzorcij vračati z dnem 2. januarja 1870 v sedmih polletnih obrokih. Višina prvih šestih in zaporednih obrokov znaša po dva, sedmi tj. zadnji pa pol milijona goldinarjev.

Če bi morala državna uprava proti pričakovanju v zvezi s poroštvom na račun družbe južne železnice kakršnokoli vsoto doplačati, potem ima pravico, da se za poravnavo takih izdatkov posluži vseh poravnalnih pravic pri družbenem premoženju in dohodku.¹⁵

Obe progi, reška in pustertalska, postaneta z otvoritvijo integralni del avstrijskega omrež-

ja, ki spada v sklop družbe južne železnice. Zato veljajo iste tarife in prevozni pogoji, na katere je pristala državna uprava za obstoječe proge južne železnice v avstrijskem omrežju. Za obe progi velja tudi prostost že drugod priznanih davkov, ki so veljavni do 1. januarja 1880. Istotako veljajo eventualne kasneje vpeljane olajšave na obeh novih linijah.

Ker pa leži krajši potek proge Št. Peter—Reka na ogrskem ozemlju, se je treba za ta del še posebej pogoditi za pripadajoči alikvotni del državne podpore ogrske vlade. Ta obveznost je zadevala obeh ministrstev za zunanje posle. Toda pri pogajanjih nima južna železnica nobene pravice za sodelovanje. Če bo ogrska vlada odklonila s koncesijskim zakonom z dne 23. septembra 1858 določeni prispevek, potem bo tudi vlada zmanjšala dogovorjeno podporo od 13 milijonov za tolikšen znesek, kolikršnega mora ogrska vlada že apriori plačati v smislu citiranega zakona. V tem primeru pa mora družba južne železnice direktno intervenirati pri budimpeštanski vladi. Ustrezni pogoji so bili urejeni s XXXVII. členom zakona iz leta 1870. Ta pojasnjuje, da je izgradnja proge od meje ogrske krone počenši do reškega kolodvora in nadaljevanje proge do Alfölda (ca. 1700 sežnjev dolg odsek) urejeno po koncesiji z garancijo obresti; s koncesijo izgradnje tega pasu in z upravljanjem prometa pa se pooblasti uprava južne železnice.¹⁶

Z gradnjo reške proge je bila v načrtu zakona povezana vojaško važna pustertalska proga, ki je bila tudi gospodarsko odločujoči del železniškega omrežja s Tirolsko, Švico, Nemčijo, kratko z vsem zahodnoevropskim ozemljem. Vlada je soglašala z zahtevo, da sme družba najeti posojilo 50 milijonov goldinarjev ter uporabiti ta neseke za izgradnjo obeh dvojčkov. Država jamči 5 % čisti donos, toda le za najvišji znesek 1.450.000 goldinarjev na miljo. Če bi morala družba graditi progo po določbah koncesije, potem pa mora obvezno prispevati tretjino gradbenih stroškov oziroma največji odmere 13 milijonov, ki bi jih izplačala vsakega pol leta z začetkom 1. januarja 1870. Družba je pristala na obveznost zgraditi eno in drugo linijo do 1. julija 1872.

Pri emisiji posojila je prevzemnik izkupil 42.831.321 goldinarjev. Ta znesek je na prvem mestu poroščeno zavarovan z nepremičninami na obeh progah; dolg pa mora biti poravnán do leta 1954. Dogovor glede državnega prispevka je bil spopolnjen tako, da plačuje država vsako leto 762.097 goldinarjev za obrestovanje in poravnavo posojila.¹⁷

GRADNJA REŠKE PROGE

Začetna točka odcepne železnice je v Št. Petru na Krasu, ki se po letu 1945 imenuje Pivka. Proga začenja na kulminacijski koti glavne proge Ljubljana—Trst v nadmorski višini 579 m na razvodnici med Pivko in Reko oz. med Savo in Jadranom. Železnica teče več kilometrov preko nerodovitnega kraškega ozemlja, preseka več stranskih dolin rečice Reke, katere doline ne zapusti tja do naselja oz. postaje Trnovo. Gradnja je zahtevala zaradi terenskih težav in spriču neugodno nagrmadenih plasti v presekah peskovitih in lapornatih formacij izredne ukrepe in dokaj večje stroške. Graditi je bilo treba tri predore, precej globoke useke in visoke nasipe; eden izmed njih preko bitinjskega jarka je dosegel višino 52 m. Za Trnovim—Ilirsko Bistrico prekorači proga potoka Bistrico in Reko ter doseže na prehodu iz doline Loke pri Malobrcih razvodnico med Reko in Brusno, kjer prestopi bivšo kranjsko—primorsko deželno mejo skozi 624.1 m dolg predor, ki odpre pot v dolino Brusne. Tu prehajajo geološke formacije v kraške pojave, kjer se potok Brusna po dvo-kilometrskem teku zgubi v podzemeljski jami. V njeni neposredni okolici je postajni planum enote Šapjane. Nato je položena proga po glem kraškem svetu. Za postajo Jurdani se svet nagiba proti kvarnerskemu zalivu, torej proti končni točki; proga pa zgubi ravno smer, ki jo je doslej držala. S tako preusmeritvijo so se obenem zboljšale nagibne razmere; sicer bi prišlo do razmerja 1 : 40, kar pomeni kršenje osnovnih gradbenih predpisov in načel. Po največ dovoljenem nagibu 25 ‰ se pripeljemo v postajo Matulje, kmalu nato pridemo na postajo Reko, ki spada že v upravljanje ogrskih državnih železnic (MAV). V tem končnem odseku so zgradili 310.7 m dolg predor Rukavac, kurentno progo pa položili v skalnate useke, kar je mogoče opaziti v neposredni sosesčini skupne postaje na Reki.¹⁸

Gradbeni rok je bil dokaj na kratko odmerjen. Ker je bil projekt že davno poprej pripravljen in odobren, je vlada takoj po pristanku na znani dogovor odredila začetek gradnje kljub temu, da bi rada zavlekla začetek in tako varovala pomen in monopol tržaške luke. Izdražitelj reške proge je bilo francosko podjetje Gobret, Romond in Lewy et consortes, ki je imelo nalogo, da jo dogotovi v pavšalnem rekordu. Toda ta družba ni bila kos nalogi, da dovrši 54.4 km dolgo in terensko dokaj težavno progo; poleg tega je postala nezmožna plačila. Vse te okoliščine so toliko zavleklo gradnjo, da je morala družba južne železnice sama nadaljevati delo v lastni režiji. Tudi pri sosedih na hrvaški strani so

se pojavile neprijetnosti. Izgradnja luških naprav je le počasi napredovala. Poleg tega so se v bitinjski globeli potegnili veliki plazovi in zadržali dogovorjeno otvoritev in predajo javnemu prometu. To pa se je dogodilo dne 25. junija 1873. Do konca tega leta so znašali gradbeni stroški 27,324.216 gold. Od vzhoda tj. iz Hrvaškega oz. Ogrske prodinajoča železnica Alföld-Koprivnica-Zagreb na Reko je morala biti od podjetja Gregersen dokaj površno zgrajena. Kljub milijonskim gradbenim stroškom so narastli poznejši izdatki v teku 4 decenijev na 50,326.652 kron. Poročevalec trdi, da so ti milijoni pre nizko vzeti ter naj bi znašali stroški več sto milijonov.²⁰

Za odsek proge iz Št. Petra v dolžini 3.255 km, ki je ležal neposredno pred postajo Reko, torej že na hrvaški strani je bil sprejet poseben madžarski zakon, člen XXXVII, v budimpeštanski skupščini dne 12. julija 1870. S tem zakonom so bili določeni gradbeni stroški in podpora ogrskega državnega erarja v znesku 185.000 goldinarjev; z istim odlokom je bil zajamčen kosmati dohodek 43.000 gold. v srebru.²¹ Na tem delu reške proge je bila 20. januarja 1870 postavljena nadzorna komisija pod vodstvom kraljevega sekcijskega svetnika Aleksandra pl. Ribarija.²² Zemeljska dela na slovenskem ozemlju so se začela konec junija 1868; gradnjo pa so pospeševali z vsemi razpoložljivimi sredstvi.²³

DVA TEKMECA: TRST IN REKA

Po nagodbi iz leta 1867 sta na ozemlju avstrijskega cesarstva dve državni polovici t. j. ogrsko kraljestvo in avstrijsko cesarstvo. Prva polovica, Translitvanija, je postala samostojna država s svojo vlado in zakonodajo. Sicer sta imeli Cislitvanija in Translitvanija ločeni, po reki Litvi nekaj skupnih ministrstev n. pr. zunanje zadeve, komercialna zastopstva in mednarodne pogodbe, vojno, finančno ministrstvo itd., medtem ko je bila prometna nadzorna oblast še vedno v rokah avstrijskih uradov do 1. julija 1867; ta je nadzirala gradnjo in promet na železnicah. Po tem datumu zasledimo že »kraljevo ogrsko železniško inšpekcijo«; ta je prešla v samostojno komunikacijsko ministrstvo in je upravljala proge, ki obratujejo izključno na ogrskem teritoriju. Sicer pa je bilo določeno za železnice, ki obratujejo obenem tudi na zahodnem bregu Litve, skupno železniško ministrstvo.²⁴

Trst in Reka nista bila prizadeta s temi političnimi in gospodarskimi spremembami. Tudi tretja konkurenca ob severnem Jadranu v Benetkah je bila takrat že na italijanskem

ozemlju. Vsaka izmed teh treh luk ima svojo gospodarsko in trgovsko privlačnost, čeprav je bila takrat majhna medsebojna razdalja od skupnega vozlišča v Trbižu brez praktičnega pomena; kajti od tod je pot daljša do Benetk 18 km, do Reke 11 in do Trsta 5 km. Tolika razlika pa ne more priti v promet in gospodarstvu v poštev za vsa tri jadranska pristanišča. Kraji, ki gravitirajo na Rudolfovo železnico, ležijo na Koroškem, v vzhodnem Štajerskem in v Spodnjem Avstrijskem, nekaj trgovskih mest v Gornjem Avstrijskem in ozek pas v srednjem delu Češke, ki sega do Prage. Sosednje območje sodi v pristojnost oz. pripadnost južne železnice, ker je razdalja od Št. Petra na Krasu do Trsta in Reke enaka, je navedeni okoliši skupen za obe luki. Semkaj spada Kranjska, vzhodni in južni del Štajerske ter še spodnjeavstrijski del, ki ni zgoraj naveden, dalje Moravska, Šlezija, nekaj ozemlja Galicije ter delno Nemčija in tudi Rusija. V Reko se predvsem stekajo pošiljke iz vsega ogrskega ozemlja, pretežna večina gališkega vozovnega blaga, dalje vozovni nakladi iz Bosne, Srbije in deloma iz Bolgarije, dalje Rumunije ter tudi iz Rusije pod pogojem, da gravitirajo proti Jadranskemu morju. Pri takratnih političnih in državnih mejah je obvladal Trst gospodarske zveze in kupčije tudi s Primorjem in Istro ter od časa do časa tudi s prometnim območjem dalmatinskih luk. Poleg obeh severno-jadranskih pristanišč je bil Trstu omembe vreden konkurent tudi severnonemška luka Hamburg. Če ne bi imela Reka dveh prog in če bi se ne gradila liška proga, potem bi sodili v Trst vsi gospodarstveniki in industrijski centri, ki jih privlačuje Reka. Tako pa se je dvignil pomorski promet takoj, ko je stekla železnica preko Like in je ogrska vlada kupila od družbe južne železnice progo Zagreb-Karlovac ter ustvarila gosto železniško mrežo od vseh važnejših prometnih vozlov, ki so sicer le delno dosegljivi zaradi višjih tarifnih postavk, te znašajo maksimalno 23 goldinarjev pri vagonski pošiljki. Enakopravno stališče, ki ga je morala zavzemati južna železnica kot upraviteljica in gospodarica obeh luk t. j. Trsta in Reke, je le malo koristilo Trstu, ker so imele njene važne železniške postaje povezavo s posredovanjem ogrskih državnih železnic ugodnejšo zvezo s kvarnersko lukjo. Toda v tem oziru v več primerih pariteta ni mnogo pomenila. To dejstvo nam dokazuje v prvi vrsti južno-železniška postaja Sisak. V kupni pogodbi med upravo južne železnice in upravo ogrskih državnih železnic se je francoska družba obvezala, da bodo tarifne postavke iz Siska na Trst za ca. 14 % dražje, kakor za enake pošiljke iz Siska

na Reko. Tako so se prevažale pošiljke iz Slovenije, Bosne in Srbije do kvarnerske luke izključno po liški progi. Poleg znižanih prevoznin v Reko je nudila M. A. V. železnica v luki sami cenejše stojnine in ležarine, ugodnejše prevoznine s svojimi plovbenimi družbami. S takimi posegi se je Madžarom posrečilo tolči Avstrijce ter privabiti razna manj ugodno ležeča trgovska mesta in industrijske kraje v svoje območje. Tudi slične in enake oddaljenosti zainteresiranega domačega zaledja Trsta in Reke so bile v škodo prvemu kljub uvedbi tako imenovanih diferencialnih tarif, ki so bile v največ primerih za 20 gold. nižje pri vozovni pošiljki za Trst v primerjavi z Reko. Leta 1894 je bilo od 43.792 vozovnih nakladov, ki jih je vozila južna železnica v tranzitu preko St. Petra na Krasu v obeh smereh v Reko in iz nje ca. 14.000 oz. dobra tretjina naloženih in razloženih na avstrijskem ozemlju. Poglejmo statistiko! V letu 1871 je bil pomorski promet 18 krat obilnejši od Reškega. V toku 20 let pa komaj 2,8 krat močnejši. Ustrezni zapiski povedo še, da se je pomorski promet v Trstu dvignil komaj za 33,5 %, na Reki pa nasprotno v tem obdobju za 765 %.²⁵

Avstrijska luka je videla v svojem sosedu nevarnega tekmeca. Bala se je njene konkurence in propagirala, da se zgradi od projektirane proge Škofja Loka-Divača-Trst železnica proti Pulju z odcepom pri Markovljah. Ta linija naj bi tekla v severnem delu istrskega polotoka k zahodni obali mimo Kopra, Buj, Pazina in Vodnjana v končno točko ter od Kanfanara v vzhodni smeri proti Reki.²⁶ S tako grajeno progo bi pri takratnih političnih razmerah liška železnica prav gotovo izostala ter bi se ves pomorski promet koncentriral v Trstu. Proti ogrskim načrtom, da bi razširili železniško mrežo na svojem območju, predvsem pa da bi prodirali s svojimi projekti iz središča države čim dlje proti Jadranu in bi zgradili na Reki svetovno lukso, se je zoperstavljal deželna oblast Dalmacije, ki jo je predstavljal njen guverner. Kajti ogrska vlada je stala na principu, da se izogiblje katerekoli zvezi avstrijskih železnic z madžarskimi. Prav posebno so delali na tem, da se pridobi ves železniški promet iz Bosne in Hercegovine. Nova naloga je bila, da se izolira in odreže ves kopni dalmatinski promet od avstrijske državne polovice in se poveže s krono sv. Stefana. Zato mora biti v njeno korist, da se razvija promet daleč proč od skupnih mej ter preprečuje in ovira izgradnjo novih železniških zvez v jugozahodni smeri monarhije.²⁷ Ko je konec leta 1906 ustanovljeni konzorcij zaprosil za predkoncesijo ter dovoljenje za

študij belokranjske proge, mu je resorno ministrstvo zavrnilo prošnjo, češ da bi zveza preko Metlike ali Črnomlja iz Hrvaške na obstoječo progo Zagreb-Reka škodovala avstrijski luki v Trstu ter neugodno vplivala na promet na železnicah, ki pospešujejo napredek jadranskih luk.²⁸ Tudi direktor avstrijskega Lloydja, poznejši trgovski minister, je nasprotoval takim ogrskim težnjam ter pod pretvezo, da bi zgradil za Madžare železnico iz Vukovara vzdolž Save proti Sisku do Kvarnera proti 4 % obratni garanciji. Deželni ogrski odbor je slutil v ponudbi potegavščino ter prekinil dogovore, ki so zasledovali zavlačevanje.

In vendar so bile postajne in luške naprave v Trstu in Reki takoj v začetku pomanjkljive. Iz virov vemo, da je bilo v kvarnerski luki le malo visokih stavb, zlasti skladišč. In večina teh je bila lesena. Postajno poslopje je predstavljala do začetka XX. stoletja le navadna baraka. Tudi na avstrijski strani niso bogvekak žrtvovali za postajne in luške naprave, čeprav je vlada dajala južni železnici

PREGLED razvoja blagovnega prometa po teži in vrednosti³¹

Leto	Trst		Reka	
	blagovni promet v centih	v 100.000 gold.	blagovni promet v centih	v milijonski vrednosti
1857	1.036.596	2.803		
1858	2.751.604	2.942		
1859	3.981.626	2.507		
1860	3.636.861	2.707		
1861	5.107.781	2.825		
1862	5.049.438	2.717		
1863	4.291.987	2.626		
1864	5.139.367	2.676		
1865	6.767.554	2.886		
1866	7.410.994	2.917		
1867	7.318.977	3.202		11.611
1868	9.298.243	3.731		11.760
1869	9.429.086	3.997		11.955
1870	7.096.814	3.830		13.380
1871	8.839.606	4.636		14.694
1872	8.293.481	4.380	1.670.133	18.700
1873	8.397.286	4.170	1.633.935	20.094
1874	7.822.103	3.885	1.870.086	18.881
1875	8.319.436	4.240	1.880.430	17.565
1876	7.795.913	4.114	1.851.355	20.441
1877	9.149.594	4.483	1.798.381	16.589
1878	8.883.326	4.476	1.992.520	18.853
1879	9.192.539	4.651	3.055.934	29.643
1880	9.883.011	4.592	2.857.265	27.214
1881	9.947.142	5.233	3.064.100	34.503
1882	10.166.067	5.601	4.409.620	43.977
1883	11.418.315	6.041	5.779.428	64.724
1884	11.727.740	6.341	6.513.174	68.174
1885	12.206.622	6.090	7.389.770	76.215
1886	12.342.273	6.299	6.536.836	75.633
1887	11.467.807	6.552	7.127.624	75.179
1888	10.315.824	6.532	8.407.611	91.928
1889	11.149.335	6.775	8.131.357	88.522
1890	11.723.836	7.001	8.147.143	88.725
1891	10.914.931	6.235	8.644.990	93.295
1892	11.737.756	6.550	7.255.565	92.644
1893	11.844.239	6.742	10.059.917	127.143
1894	11.381.123	6.618	10.513.489	126.928
1895	12.509.791	6.485	9.770.524	121.621
1896	12.490.049	6.410	9.482.608	93.725
1897	14.159.219	6.750	9.791.307	93.640
1898	12.765.155	7.063	10.479.053	100.470
1899	14.322.696	7.005	11.352.716	108.273
1900	15.772.014			

milijonske podpore. Po 12 letih obstoja proge Ljubljana-Trst poročajo časopisi, da so gasilci pri požaru na tržaškem kolodvoru v začetku februarja rešili le nekaj lesenih skladišč in leseno postajno poslopje, medtem ko je vse drugo pogorelo. Zanimivo je, da je ena kakor druga gospodarsko-prometna uprava celo nujne prispevke za reprezentanco in brezhrebno delovanje reške in tržaške luke le počasi, rekli bi, skozi desetletja izdajala.²⁹

Iz pregledov detaljnih statističnih podatkov je razvidno, da so dovažali in odvažali blago iz obeh pristanišč v velikih količinah s cestnimi vozili. V teku 40 let, tj. v času 1857-1900 so prevažali naši furmani ogromne količine dospel robe v domača in tuja naselja in veselo je odmevalo pokanje bičev in ubrana narodna pesem se je širila med kraškimi skalami in senčnatimi gozdnimi gaji. Popreček celotnega cestnega prometa s Trstom v posameznih decenijah je znašal 1.538.468 metrskih stotov. Med to blago je šteti predvsem seno, oglje in druge lesne izdelke. Vsekakor pa je bil odvoz iz luke dokaj večji kakor v obratni smeri. Množina izvoznega blaga je padla v letih 1860-1880 v teku posameznih mesecev celo pod 10.000 centov.

Statistični podatki za blagovni promet in potnike na Reki iz leta 1883 in 1892 nam pokažejo tole sliko:

V letu 1883 je pristalo 3456 in odplulo 3421, v letu 1892 pa 6323 oziroma 6287 ladij. S temi prometnimi sredstvi je odšlo 3.883.239 uvoženega in 1.300.138 metrskih centov izvoženega blaga, 35.485 izkrcanih in 36.102 vstopajočih potnikov. V letu 1892 opazimo takoj velik napredek, ki nam ga dokazujejo podatki: uvozili so 4.335.299 in izvozili 2.140.621 metrskih stotov robe, dospelo je 74.027 in vstopilo 113.205 potnikov.

Tržaški deželni odbor je skrbno zasledoval napredek ogrskega tekmeča ter zaprosil vlado, naj se obstoječa železniška mreža spopolni z novo progo Divača-Razdrto-Skofja Loka in doseže zvezo z Istro oziroma neodvisna povezava Trsta z Rudolfovo gorenjsko železnico, ki naj nadaljuje in posreduje pot v severni smeri Ljubelja in proti zahodu čez Ture, ki naj jo določi vlada in kompetentni faktorji, samo da se Trstu pomaga, kar je v državnem interesu.³²

Iz ohranjenih virov je razvidno, da je naraščal železniški promet na liški progi v primerjavi z reško železnico z velikimi skoki. Tako ugotavljamo, da je došlo na Reko v letu 1896 po državni tj. MAV železnici 57.179, po južni pa 24.927 vagonov; v nasprotni smeri pa je po prvo navedeni bilo 57.136, po šentpetrski pa 25.264 tovornih voz. Pri več kot 100-

odstotni razliki moremo sklepati, da je bil dotok in odvoz blaga iz gorskih in priključnih dežel močan in da je presegal promet avstrijskih pokrajin.³³

DODATEK IN POSEBNOSTI

Že pri začetnem opisovanju obeh reških prog smo ugotovili, da je bila železnica Št. Peter na Krasu—Reka zgrajena v neugodnem terenu in — lahko rečemo — tudi težka v premagovanju prometa. Kakor je bila gradnja železniške zveze preko Like in Gorskega kotarja trd oreh za takratne tehnične naprave, moremo trditi isto za progo na slovenskem ozemlju. Premagovanje višinske razlike od ca. 600 m kulminacijske točke do morja na dolžini 54,4 km je bil dokajšen problem. Terenske razmere povzročajo težko premagljive nagibe in ovinke. In s tem v zvezi so tudi večji izdatki v vzdrževanju in prevozu, ki jih je treba kriti z zvišanimi tarifnimi postavkami na podlagi virtualnih kilometrov. V naslednjem odstavku je prikazan porast faktične dolžine pri različnih nagibih za vsak kilometer:

pri vzponu do 10 ‰	pri vsakem kilometru proge 200 m
pri vzponu do 12 ‰	pri vsakem kilometru proge 280 m
pri vzponu do 16 ‰	pri vsakem kilometru proge 440 m
pri vzponu do 18 ‰	pri vsakem kilometru proge 520 m
pri vzponu do 20 ‰	pri vsakem kilometru proge 600 m
pri vzponu do 22 ‰	pri vsakem kilometru proge 680 m
pri vzponu do 25 ‰	pri vsakem kilometru proge 810 m

pri radiusu:

600 m so prišteli h kilometrski razdalji še 0,8 ‰
500 m so prišteli h kilometrski razdalji še 1,4 ‰
400 m so prišteli h kilometrski razdalji še 2,2 ‰
300 m so prišteli h kilometrski razdalji še 3,7 ‰
250 m so prišteli h kilometrski razdalji še 4,8 ‰ ³⁴

Kajti tudi ovinki povzročajo trenja med tračnicami in kolesnimi obroči. Take ovire zmanjšujejo hitrost, povzročajo večje stroške pri vleki in predčasno izrabo tirnic. Zato prištevajo semkaj ovinke, ki so izraženi v velikosti radiusov-lokov.

Vse te ovire, ki se pojavljajo pri premagovanju terenskih težav, pa so vodile železniške uprave še k izrednim varnostnim ukrepom, ki so bili potrebni posebno še v prvih, povojnih letih železnic. Prepričan sem, da so na progi Št. Peter—Reka prekoračili največje dovoljene nagibe 25 ‰. Do tega me je privedla opomba v knjigi »Dodatek k redu vožnje« pri ustreznih tabelah za imenovano progo, da nagibi na glavnih progah ne smejo biti večji od 25 ‰ na dolžini enega kilometra. Omenjeni predpis velja za vse proge in vendar ni najti take prepovedi pri drugih linijah, kjer so bili taki nagibi nujni. Tako možnost tolmačim tudi z varnostnimi napravami, ki so bile uvedene ravno tukaj. To so bili merilni aparati za brzine vozil. Te električne naprave

so bile na važnejših in nevarnejših progovnih mestih. Z vzbudljaji so registrirale na tekočih trakih brzino katerega koli vozila preko posameznih izoliranih tračnic vzdolž tirnic. Čim gostejši so bili vzbudljaji na traku, tem hitreje se je premikalo vozilo. Kontrolne postaje so lahko zasledovale tek eventualno uteklih voz iz postaje in ugotavljale odsek, v katerem so vozila oz. vlak.

Izredna varnostna naprava so bili registrirni aparati za merjenje brzine vetra. Brzinometri so predvsem uporabni na izrazitem kraškem svetu. Med postajama Št. Peter—Ilirska Bistrica so bili trije: na mostu Bistrice v Ilirski Bistrici, pri postaji Kilovče in Št. Petru. Kadar so nakazovali aparati brzine vetrov — burje, ki bi mogle prevrniti vozove, naložene z veliko površino in v višino npr. s senom, slamo ipd., potem vlaki niso smeli na progo. Vse ustrezne naprave so bile pod nadzorstvom; opazovalec je javil ugotovitve v Bistrico in Št. Peter, ki sta izdajala navodila. Ščasoma so te ukrepe povsem opustili, posebno od časa, ko so zgradili vetrobrane na ekspanziranih progovnih odsekih.

Na zaključku naj še omenim, da je bila proga Trst—Postojna in Št. Peter na Krasu—Reka prva elektrificirana med železnicami, ki delno spadajo sedaj pod upravo jugoslovanskih železnic. Z uvedbo električnih naprav za električni pogon so začeli od Trsta dalje leta 1935/1936. Neposredno nato so priključili še reško železnico, ki je bila gotova naslednje leto 1937.³⁵

OPOMBE

1. Tehnični list, organ Udruženja jugoslovanskih inženjerov i arhitekata, VI, št. 23: Karlovačkariječka železnica, stran 316/317 — 2. Kronika, št. 2, letnik X: Jože Jenko — Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let — 3. Gradnja za gospodarsku povijest Hrvatske, 1952: Josip Goričić — Nastojanje oko izgradnje željeznica u Hrvatskoj, str. 18/19 — 4. Kakor pod št. 1, str. 316 — 5. Kakor pod št. 3, str. 17 — 6. Ibidem pod št. 5, naslednja stran — 7. Österreichische Revue, II, 7. zv., str. 165: Denkschrift zum Entwurf eines neuen Eisenbahnnetzes der österr. Monarchie — 8. Kakor pod št. 5, str. 18 — 9. Kakor pod št. 8, str. 135 — 10. Tehnički list VI, zv. 23, str. 316/320 — 11. Ilirisches Blatt št. 20 z dne 10. IV. 1849 —

12. Geschichte der österr.-ung. Monarchie I, Band I. Teil, str. 310/315 — 13. Kakor v št. 5, str. 168 — 14. Sammlung der die Concesion und die Constitution der k. k. priv. Südbahngesellschaft betreffenden Urkunden. Wien 1900 — Urkunde 7 stran 80 — 15. Državni zakonik cesarstva kos XXXVI zap. št. 85: Zakon z dne 20. V. 1869, ki obravnava izgradnjo železnice Št. Peter—Reka in Beljak—Franzensfeste; Sammlung der die Concesion und die Constitution der k. k. priv. Südbahngesellschaft betreffenden Urkunden. Wien 1900, str. 223/227. Dalje: isti vir — Dogovor z dne 27. VII. 1869, Zakon št. 138, na osnovi katerega je bil v zvezi z zakonom z dne 20. maja istega leta sklenjen sporazum med trgovskim in finančnim ministrstvom glede izgradnje prog Beljak—Franzensfeste in Št. Peter—Reka — 16. XXXVII. čl. zak. iz l. 1870, ki obravnava izgradnjo odseka na reški progi, ki je že v objemu ogrske krone — Zakon je bil sankcioniran dne 9. julija 1870, razglašen pa 12. julija 1870 v skupščini in 14 dni kasneje v zgornji zbornici; tiskan je bil v dežel-nem zakoniku dne 28. VI. 1870. Odredba 28: Sam-lung itd. kakor v zaporedni št. 14 — 17. Ge-schichte der Eisenbahnen der österr.-ung. Monar-chie I. Band II. Teil str. 66/68 — 18. Isti vir ka-kor pod št. 69 — 19. Ibidem kakor pod zap. št. 17, str. 68 — 20. Glej zap. št. 3, str. 159 — 21. Sammlung der die Concesion und die Constitu-tion der k. k. priv. Südbahngesellschaft be-treffenden Urkunden, Dunaj 1900, Odredba 28 XXXVII Gesetzartikel vom Jahre 1870-§ 7 und 8 — 22. Slovenski Narod št. 23 z dne 11. februar-ja 1870 — 23. Laibacher Zeitung št. 146 z dne 27. VI. 1866 — 24. Geschichte der österr. und ung. Eisenbahnen, V. zv., II. del, str. 38 — 25. Tri-ester Bahnverbindungen mit dem Hinterlande. Trst 1896 brošura inž. Karl Büchelen — 26. Jože Jenko, Kronika, časopis za slov. kraj. zgodovino št. 2, letnik XII., str. 65. Istrske železnice — 27. Franc Šuklje: Moji spomini, stran 210 — 28. Isti vir kakor v zap. št. 27, stran 88 — 29. Josip Gorničič-Brdovački: Knjiga 3, stran 159 in Do-movina, tečaj III, list 5 z dne 5. II. 1869 — 30. Technisch-commercialer Bericht über die zwei-te Eisenbahnverbindung mit Triest zur 60-ten Beilagen zu den sten. Protokollen des Abgeord-netenhauses XVII. Session 1901 — 31. M. A. Ljubljana — Register I. fasc. 1135-XV/12-16 Über den Triester Handel, podgrupa k brošuri: Noch ein Wort über die Vervollständigungs- und Korrektur-Linien der österr. südl. Staatseisen-bahnnetzes/C. Combi 1892 — 32. Gradnja za gosp. povijest, knjiga 3, Jos. Gorničič-Brdovački, Zagreb 1952, stran 160 — 33. Kakor prejšnja za-poredna številka, stran 11 — 34. Osebne beleške pisca.

GORENJSKI PRISPEVKI K NAJSTAREJŠI GLASBENI ZGODOVINI NA SLOVENSKEM

JANEZ HÜFLER

Pri razporejanju najstarejših ohranjenih fragmentov gregorijanike na Slovenskem, pri določevanju notalnega tipa in datiranju se ponuja zanimiva ugotovitev, da izhaja razmeroma velik del te koralne zapuščine z gorenjske strani in da kaže v primeri z drugimi skupinami enotnejšo podobo. Skoraj vsi ti fragmenti so bili ohranjeni v platnicah in vezavi gorenjskih matičnih knjig in cerkvenih urbarjev, ki so sedaj zbrani in urejeni v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.¹ Žal je dolensko gradivo še vedno na terenu po župniških in bi bilo tako še neupravičeno kakšno medsebojno primerjanje in vrednotenje med gorenjskim in dolenskim področjem, vendar je ravno ta enotnejša podoba gorenjske skupine zadosten razlog, da to gradivo posebej obravnavamo. Za to govore tudi tisti primerki najstarejše glasbene umetnosti, ki sicer ne spadajo v okvir koralne glasbe, vendar prav tako izhajajo z Gorenjskega. To so trije fragmenti, ohranjeni v treh kodeksih kranjskega župnišča, ki po svoje razsvetlujejo tokove glasbene življenja v Kranju.

Če potemtakem govorimo o prispevkih Gorenjskega k najstarejši glasbeni zgodovini na Slovenskem, imamo v mislih v prvi vrsti koralne fagmente, to je primerke najstarejše enoglasne liturgične glasbe zahodnoevropskega krščanskega obreda. Vprašanja, ki jih ta material nudi, so tip in izvor notacije, posebnosti v sanktoralu, v razvrstitvi posameznih spevov ter izvor posebnosti v himnodiji. Če ne upoštevamo predrobnih ali dvomljivih primerov, moremo obravnavane rokopise razdeliti na naslednji način:

1. XII.—XIII. stol.: ŠAL, koralni list št. 1; frančiškanski samostan Kamnik, koralni rokopis XIII. stol., nesign.; ŠAL, razni drobni listi z gorenjskih matičnih knjig in urbarjev;²
2. XIII.—XIV. stol.: ŠAL, koralni list št. 4;
3. XIV.—XV.—XVI. stol.: ŠAL, koralni listi št. 2, 6, 7, 8, 9; ŠAL 696 in 697, razni listi v platnicah matičnih knjig iz Šmartina pri Kranju, Šmartina v Tuhnjski dolini, Podbrezja, Doba in Mengša.

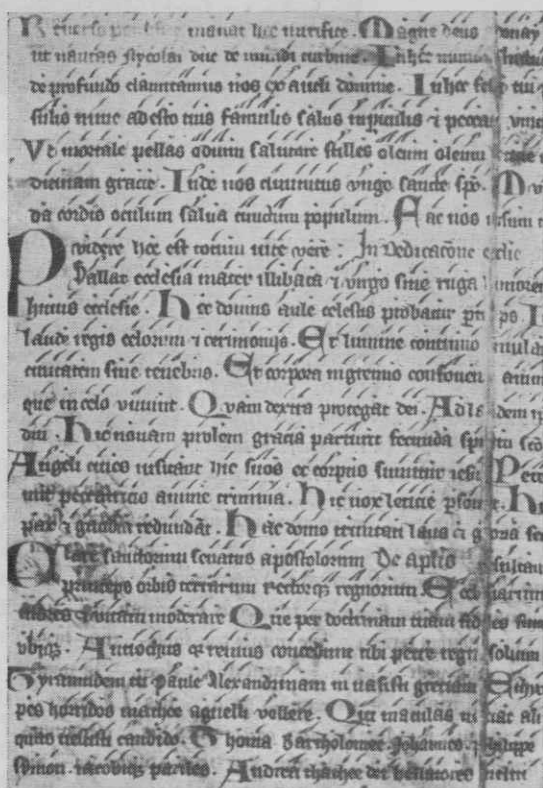
Rokopisom XV. in XVI. stol. iz ŠAL se pridružuje nekaj fragmentov, shranjenih v Mestnem arhivu v Ljubljani z mestnih računskih knjig, ki verjetno izhajajo iz same Ljubljane ali njene okolice, pa po tipu notacije in sanktoralu ne kažejo prav nobenih razlik z zgoraj navedenimi primeri. Med temi so omenbe vredni naslednji:

4. XIV.—XV. stol.: MAL, fragmenta choralia 5 in 17 (v nadaljevanju uporabljam za te primere okrajšavo fragm. chor.);

5. XV.—XVI. stol.: MAL, fragm. chor. 8, 9, 12 in 22.

Katere so skupne in najznačilnejše poteze, ki opravičujejo, da jih posebej obravnavamo v sklopu slovenske gregorijanike?

Vprašanje svetniškega dela. Ob tem problemu se je v slovenski literaturi prvi podrobno in uspešno ustavil Josip Smrekar ob obdelavi kranjskega misala ŠAL 762.³ Če povzamemo in uredimo njegove dragocene ugotovitve, potem nam ne more uiti osnovna poteza župniškega (ne samostanskega) sanktorala gorenjskega področja v srednjem veku, da je namreč zmes oglejskih in južnonemških značilnosti. K celotni podobi, ki jo daje kranjski koledar, prispeva svoje tudi koledar radovljiske matrikule iz l. 1468 iz ŠAL (nesign.) že iz časa, ko je Radovljica spadala v področje novoustanovljene ljubljanske škofije. Tako ima rekonstruirani sanktorale poleg starorimske plasti, ki je osnova vsem lokalnim svet-

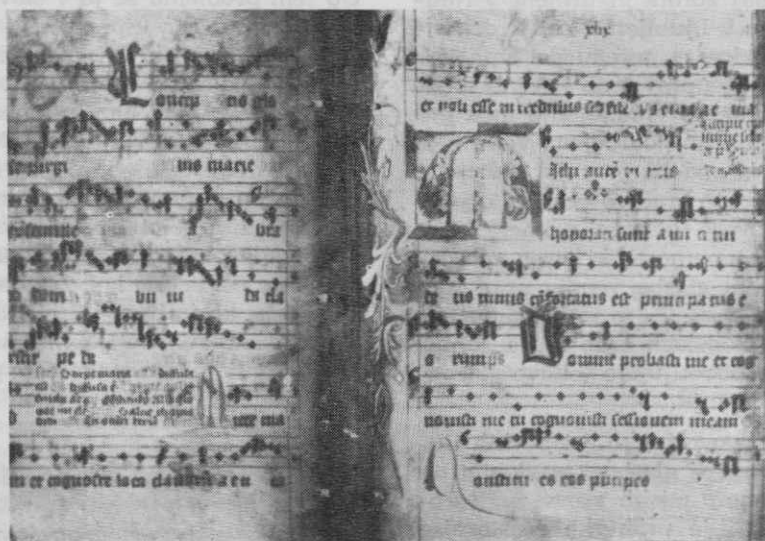

Sl. 1. Kamniški rokopis, stran s sekvencama Psalter ecclesia, mater illibata in Clare sanctorum senatus apostolorum

niškim skupinam zahodnoevropskega krščanstva, tudi posebno oglejsko in posebno južnonemško plast. V oglejskem delu nastopajo Hillari & Taciani (16. marca), Cantiani & soc. (Cantianae & Cantianillae, 31. maja), Ahatii & soc. (22. jun.), Hermachorae & Fortunati (12. jul.). Kot posebno čaščenega srečamo sicer tudi drugod znanega sv. Vida (Viti mart., 15. jun.), radovljiški koledar ima verjetno zaradi močnejšega oglejskega vpliva kot »splendores« označene še Marci ev. (25. apr.), Comem. S. Pauli (30. jun.), Augustini ep. (28.

sau), Colomani (13. okt., Melk). Radovljiški koledar ima v primeri s kranjskim nekaj več francoskih in nemških svetnikov, zanimiva pa je označitev kot »splendores« nemških praznikov Floriani (4. maja), Gertrudis (11. avg.), Lamperti (17. sept.) in Transl. S. Rudberti (24. sept.).⁵

Omenjena gorenjska koledarja imata v primeri s salzburškim, oglejskim in s koledarji samostanskih redov nekaj posebnosti: za sv. Jurija imata obliko Georii, ki jo srečamo še v drugih fragmentih, kot »splendores« pa sta

Sl. 2. MAL, fragm. chor 8

avg.), In decollatione S. Joh. Bapt. (29. avg.), Undecim milia virginum (21. okt.) in Barbarae (4. dec.).⁴ Pri tem pa kljub nedvomni — tesni cerkvenopravni pripadnosti osrednjega slovenskega ozemlja k Ogleju v sanktoralu ne zasledimo drugih važnih oglejskih svetnikov, kot so Paulini patr. (11. jan.), Agapae, Ciconiae & Hyrene (5. mar.), Quirini ep. (4. jun.), Prothi (14. jun.). Prav tako nima še nekaj drugih manj znanih mučencev in praznikov prenosov pomembnejših oglejskih svetnikov.

V nemškem delu nastopajo mnogi svetniški prazniki, ki jih tudi oglejski koledar kljub temu, da sicer ima rahlo nemško plast, ne pozna. To so: Valentini (7. jan., Bavarsko), Erhardi (8. jan.), Rudberti (27. mar., Salzburg), Adalberti (23. apr., Češka), Gothardi (5. maja), Urbani (25. maja), Bonifatii & soc. (5. jun.), Willibaldi (7. jul.), Kyliani (8. jul.), Margaretae — na dan 12. julija (Oglej 20. jul.), Arnolfi (18. jul.), Translationis S. Rudberti (24. sept.), Maximiliani (12. okt., Pas-

označena praznika papeža Urbana (Urbani, 25. maja) in mučencev Primoža in Felicijana (Primi & Feliciani, 9. jun.), kar je verjetno prav posebnost osrednjega slovenskega ozemlja. Čaščenje Primoža in Felicijana si pač lahko razložimo z gradnjo njune cerkvice nad Kamnikom. Seveda ta svetniška shema še zdaleč ni vedno ista in se zaradi prehodnega značaja slovenskega ozemlja časovno in krajevno spreminja. V nadaljni obravnavi bomo zasledili koralne fragmente, pri katerih manjkajo kakšni važnejši svetniški prazniki iz koledarja kranjskega misala in radovljiške matrikule, nasprotno pa srečamo na gotških freskah in v zvezi z imeni patronov raznih cerkva svetnike, ki jih naši ohranjeni koledarji ali koralni rokopisi ne poznajo. Najočitnejši takšen primer je Wolfgang, ki je zemljepisno šele severno v salzburškem koledarju. V freskah ga ima Prilešje pri Plaveh v Soški dolini, od vasi pa naj navedem Sv. Volbenka na Logu v Poljanski dolini. Wolfganu se pridružuje freisinški Korbinijan (freske v cerkvi

na Križni gori nad Škofjo Loko). To zmedo v sanktoralu gorenjskega področja si lahko razlagamo z večjo ali manjšo pokrajinsko zavestjo posameznih nemških ustanoviteljev cerkva nasproti uradni oglejski pripadnosti, ki so favorizirali svoje domače, oglejskemu okviru tuje svetnike. Na prvem mestu so v tem pač freisinški škofje v Poljanski in Selški dolini.⁶

Vprašanje notacije. Notacija starejšega obravnavanega gradiva je delno že bila predmet posebnega sestavka.⁷ Starejši primerki XII.—XIII. stol. so v mlajšem in nekoliko preoblikovanem odvodu visoke sanktgallenske notacije, ki je tudi pri nas zastopana v nekaj primerkih iz X. in XI. stol. Ta tako imenovana srednjenemška ali južnonemška notacija brez črtovja kaže v primerjavi s švicarsko poznosanktgallensko notacijo, ki jo srečamo tudi na Slovenskem z benediktinskim fragmentom št. 3 iz ŠAL,⁸ nekoliko bolj grobe poteze, vijugaste črte, priostrene loke, v celotni podobi pa manjši smisel za razporeditev vrst besedila in nevmatičnih zapisov, ki ga nasprotno še lahko občudujemo v sanktgallenskih pa tudi engelberških rokopisih XII.—XIII. stol. Tu pa je prostor med vrstami besedila skromen, tako da je sicer za velike in grobe nevme malo prostora in daje celotna podoba folija videz stisnjenosti in natlačenosti.

Izhodišče te vrste notacije za obravnavano ozemlje moramo iskati na Bavarskem, Salzburškem in Tirolskem, kjer se je ta tip najmočnejše ukoreninil. Pomembnejši gregorijanski spomeniki v srednjenemški oz. južnonemški notaciji so nastali ali pa jih zasledimo npr. v Braunschwiegu, Münchnu, Augsburgu, Regensburgu, Reichenavu, Salzburgu, Brixnu na južnem Tirolskem in še drugod.⁹ Zveze naših fragmentov s tem področjem verjetno pojasnjujejo na eni strani vezi s škofijami Bavarske in južne Tirolske, na drugi strani pa izvor velikih kranjskih fevdalnih rodbin. Ob vsem tem je zanimivo to, da so znani oglejski koralni spomeniki iz XIII. in XIV. stol. že v zgodnji ali zreli kvadratni notaciji,¹⁰ ki je zahodnega, romanskega izvora, in da v tem naše obravnavano ozemlje četudi kot oglejsko področje ni sledilo centru, kamor je po zgodovinskih vezah pripadalo.

Podobno kot področje južnonemške notacije in poznosanktgallenske notacije je tudi Gorenjsko vztrajalo na primitivnih oblikah teh notacij brez črt pozno v XIII. in XIV. stol., kakor to kaže fragment s kranjskega urbarja v ŠAL.¹¹ Pripomniti moramo, da je naprednejše oblike zgodnjegotske notacije na črtah XIII. stol., v kolikor seveda ne gre za uvoz,

slovensko ozemlje že poznalo.¹² Obravnavano področje pa je ta novi rombski (gotški) tip spoznalo pozno že v zrelih oblikah XIV. in XV. stol. Ta notacija zopet sledi južnonemskim in avstrijskim vzorom in po elementih izraža določeno nasprotje nizozemskim, severnonemskim in češkim tipom, ki jih poznamo npr. z važnejših rokopisov iz Maastrichta, Aachna, Fulde, Wolfenbüttla, Trier, Bamberga, Prage, Kutne hore in od drugod.¹³ Vendar kljub visoki stopnji poenotenja in šablonizacije zrelih oblik koralne notacije v poznem srednjem veku ima rombska (gotška) notacija v primeri s kvadratno še dovolj možnosti za grafično diferenciranje elementov. Tako lahko v tej vrsti notne pisave še čutimo posebnosti posameznih rok in pisarskih krogov, kar se koristno izkaže pri urejanju tega razmeroma bogatega gradiva. Najstarejši gorenjski primerki rombske notacije segajo v XIV. stol., starejšo rahlo kurzivno obliko te notacije XIV.—XV. stol. kažeta še fragm. chor. 5 in 17 iz MAL, ki sta delo iste roke ali pisarskega kroga in najbrž predstavljata skupno naročilo za isto cerkev. Prvi rokopis je del antifonarija, drugi del graduala-kiriala, ki je zaradi pomembnosti med vrstami liturgičnih knjig večjega formata. Klasični in najimenitnejši primer rombske notacije predstavlja kranjski antifonarij v dveh delih iz ŠAL, delo odlično izšolane roke pisca Johannaesa s pristavkom von Werd de Augusta (Augsburg), ki se je podpisal na koncu zimskega dela (fol. 268'). Gotovo moramo v tej smeri iskati izvor tega med našimi rokopisi osrednjega in najlepšega primera rombske notacije. Kranjskemu antifonariju se v tem začuda tesno približuje dvojni list fragm. chor. 8 iz MAL. Drugi fragmenti iz Nadškofijskega in ljubljanskega Mestnega arhiva kažejo provincialnejše poteze in posebno mlajši predstavljajo že siromasnejše primere, ki nakazujejo nazadujoč razvoj koralnega rokopisja v poznejših stoletjih.

Vsebinsko. Primerjava oglejskih koralnih rokopisov in tiskov z rimskimi in nemškimi pokaže, da oglejski obred spada v bistvu v isti strogi gregorijanski okvir in se tako ločuje od milanskega (ambrozijanskega). Starejša in novejša historična raziskovanja so potrdila, da je Oglej ostal ves čas izoblikovanja svojega obreda od V. do IX. stol. v stiku na eni strani z Rimom, na drugi strani z Alkuinovim krogom, ki je podpiral Rim in prizadevanja Karla Velikega po poenotenju krščanskega obreda v zahodni Evropi in po izkoreninjenju starih obredov, predvsem v Franciji (galikanskega), v Španiji (mozarabskega) in v Milanški diecezi (ambrozijanskega).¹⁴ Ta prizadevanja se seveda takoj in v polni meri niso

posrečila, kljub temu pa je Oglej vsaj v tistem delu liturgije, ki je zanimiv z muzikološkega stališča (spevi spremenljivega in stalnega dela mašnega obreda, pevski del kanoničnih ur), popolnoma sledil rimsko-nemškemu gregorijanskemu okviru. Tako seveda v obravnavanih gorenjskih koralnih fragmentih ne moremo pričakovati kakšnih pomembnejših odklonov od rimsko-nemške sheme. Najlabilnejši del pevskega deleža obredja ostaja v redki zamenjavi posameznih spevov, v izoblikovanju spevov za praznike, sprejete po IX. stol., predvsem pa v himnodiji, to je v sosledju najmlajškega dela mašnega proprija, v sekvenciariju in v himnih kanoničnih ur.

V zamenjavi posameznih spevov obravnavani fragmenti niso dosledni in vse kaže, da drobne razlike v mašnem propriju in kanoničnih urah nimajo pomena za določevanje pripadnosti fragmentov. Razlik je največ v alelujinih spevih, posebno za nedelje po binkošti, kar se ujema z mislimi o postgregorijanskem izvoru alelujinega verza,¹⁵ v ostalem pa v propriju za manjše praznike, ki zajemajo speve iz skupnih maš (za mučence, za spoznavalce, ipd.). Nazanimivejše vprašanje o vsebini gorenjske gregorijanike je sosledje sekvenc, katerih osnovni vir ostaja kranjski misal ŠAL 762. Josip Smrekar se je v obravnavi tega misala dotaknil tudi sekvenciarija in pokazal, da gre pri tem bolj ali manj dosleden prevzem oglejskega.¹⁶ Za primerjavo seveda niso dovolj le tiskani misali XVI. stol. in da bi bilo za to nujno potrebno primerjati vsaj znana starejša rokopisa sekvenc iz Gorice in Vidma,¹⁷ vendar pa kažejo gorenjski rokopisi v tem določeno enotnost. V gorenjski sekvenci repertorij moremo vključiti razen sekvenc omenjenega nenotiranega misala, ki mu žal manjka dober mesec za praznikom apostola Jerneja, še nekaj dragocenih virov starejšega nastanka: kamniški rokopis, koralni list št. 1 iz ŠAL, ki ima sicer prav tako kot misal le besedila,¹⁸ ter nekaj fragmentov iz XIV. in XV. stol.¹⁹ V primerjavi z meni dostopnima repertorijama zagrebskega in južnonemškega področja²⁰ ima gorenjski oz. oglejski sekvenciarij razmeroma samostojen položaj. Z obema ima nekoliko manj kot polovico skupnih sekvenc in se tako loči na eni strani od južnonemškega in na drugi od zagrebskega, tako da lahko po sekvenciariju kakšnega našega fragmenta z večjo gotovostjo sklepamo na njegovo oglejsko (ali domačo) ali tujo pripadnost oz. na njegov župnijski ali redovni izvor. Gorenjski sekvenci repertorij se v manj kot četrtini sekvenc ne ujema z oglejskim, na labilnih mestih pa vendarle kaže navadno večji ali manjši naslon na oglejski

izvor. Oglejski in gorenjski sekvenciarij v splošnem črpata iz nemškega repertorija z znanimi avtorji, kot so Notker Balbulus, Godeschalcus, Ekehard, Wippo in drugi. Stik s francoskim repertorijem pomeni mlajši avtor Adam iz St. Victoira.

Himnarija, ki predstavlja s sekvencami in tropi vred celotno področje himnodije, v samostojnem rokopisu žal ni znanega. V koralni zapuščini v MAL, fragm. chor. 7, so ohranjeni trije listi z začetka kakšnega antifonarija-breviarija s psalmi in himni, vendar je tu himnični del splošno znan in neizrazit. Edini v celoti ohranjen znan himnarij je pleterski ms. 21 v NUK v kvadratni notaciji. Kranjski antifonarij navaja himne, kot je bilo običajno, le s prvo vrstico in tako muzikološka obravnava tega dela himnodije ni mogoča. Nekaj besed pa bo na drugi strani vendarle mogoče zapisati o najzanimivejših liturgičnih pesniško-glasbenih oblikah srednjega veka, o tropih, ki jih vsebuje kranjski antifonarij. Glede melodične zgradbe posameznih spevov, ki jih vsebujejo obravnavani rokopisi, moremo ugotoviti, da se podobno kot oglejski v bistvu ne ločijo od rimsko-nemškega gregorijanskega okvira. Presenetljiva in važna skupna poteza tiste gregorijanike, ki že uporablja črtovno notacijo in je s tem melodično nedvoumno zapisana, je bolj ali manj dosledno nakazovanje germanskih (nemških) melodičnih posebnosti, ki so v muzikološki literaturi znane z nekaj pomembnih srednjeveških koralnih rokopisov, shranjenih v Gradcu (Cod. 807 Univerzitetne knjižnice, XII. stol.), Berlinu (Cod. 664, ok. 1. 1200), Leipzigu (gradual Tomaževe cerkve, XIII.—XIV. stol.), še niso bile predmet obsežnejše študije.²¹ Te melodične posebnosti so v povišanju, redko tudi znižanju posameznih tonov v rednih posebnih položajih, ki so odvisni od tonalitete ali tonskega zaporedja. Vprašanje sega torej v bistvo tonalitete gregorijanskega koralnega in zahteva posebnega obravnavanja, v sedanjem okviru pa nam gradivo nudi nekaj posameznih ugotovitev. V prvi vrsti je to, kar je sicer že samo po sebi razumljivo, da je romanska (uradna) verzija prihajala na slovensko ozemlje z zahodne smeri in da je bila v zvezi s kvadratno notacijo (ms. 22 v NUK, MAL, fragm. chor. 21 in 23, ŠAL št. 10, kodeksi 6771-2-3 v knjižnici frančiškanskega samostana v Ljubljani). Najzgodnejši znani primer pri nas, ki vseskozi kaže nemške poteze, je (češko-cistercijski?) rokopis v MAL, fragm. chor. 2 (prva polovica XIII. stol.), medtem ko, nasprotno, temu rokopisu sorodni (avstrijsko-cistercijski?) gradualni rokopis iz DAS, Coll. I/1 (druga polovica XII. stol.) teh potez ne kaže. Vsa obravna-

vana koralna zapuščina gorenjskega izvora v notaciji s črtami pripada germanski (nemški) redakciji gregorijanskega koral in postavlja vprašanje, ali ni bila ta redakcija kot na drugi strani rombska (gotska) notacija v osrednji Sloveniji vendarle domači način zapisovanja in poustvarjanja gregorijanskega koral.

Važnejši spomeniki: Kamniški rokopis (knjižnica frančiškanskega samostana v Kamniku, 12 folijev graduala-sekvenciarija, fol. 27–30'; 42–43'; 46–47'; štirje foliji nesignirani; i–iv'), zgodnjegotska knjižna minuskula, južnonemška notacija brez črtovja, prva polovica XIII. stol. (pred kanonizacijo Elizabete Türinške l. 1235?). Fol. 27–30': temporale, konec proprija za veliki četrtek, celoten za veliki petek (od tractusov Domine audivi auditum in Eripe me domine) do Ad fontem: Rex sanctorum angelorum in tractusa Cantemus domino za veliko soboto. Obredni spevi slede besedno in melodično oglejskemu mislu Missale iuxta ritum Alme aquileyensis ecclesie... 1517 (v nadaljnjem besedilu MA), le da na nekaterih mestih MA nima medverzij. Fol. 42–43': sanktorale: Petri & Pauli, In comm. S. Pauli, Processi & Marciani, VII fratrum, Praxedis, Apollinaris, In vig. & die S. Jacobi, Simplicii & Faustini, Abdon & Sennen, Stephani p., Oswaldi, Sixti & Felicissimi, Afrae & Donati, Cyriaci, In vig. & die S. Laurentii. Fol. 46–47': sanktorale: Michaelis, Jeronimi, Undecim milia virginum, Lucae, In vig. & die Simonis & Judae, In vig. & die Omnium sanctorum, IV coronatorum, Theodori, Mennae, Martini ep., Caeciliae, Clementis, Crisogoni, In vig. & die S. Andreae; temporale: De S. Trinitate, Corporis Christi, Dominica I, Dominica II post Penthecosten. Fol. i–iv': sekvenciarij (v primerjavi s kranjskim misalom ŠAL 762, v nadaljnjem besedilu KM in MA): drugi del sekvence za praznik sv. Miklavža (Laude christo, KM 203; MA ima na tem mestu, fol. 149', sekvenco Congaudentes exultemus), za posvetitev cerkve (Psallat ecclesia, KM 192', MA 204), za apostole (Clare sanctorum, KM 267', MA 189), za evangeliste (Plausu chorus letabundo, KM 269', MA 189), za mučence prvič (Agone triumphali, KM 274', MA 192'), drugič (O beata beatorum martyrum sollempnia, KM 274, MA 192'), za spoznavavce (O confessor christi, samo besedilo brez melodijske, ni niti v KM niti v MA; KM: Dilectus deo et hominibus, 286', MA: Ad laudes salvatoris, 199), za device (Exultent filie syon in rege suo, KM 291, MA 202'), za Marijine praznike prvič (Ave precclara maris stella, KM 304, MA 207), drugič (Gaude mater luminis, ni niti v KM niti v MA), tretjič (Letabundus exultet fidelis chorus, ni v KM, kranjski anti-

fonarij ŠAL 696 fol. 2, MA 209 — Ad purificationem), četrtrič (Virgini Marie laudes intonent christiani, KM 303, MA 209'), petič (Stabat iuxta christi crucem, ni niti v KM niti v MA), šestič (Verbum bonum et suave, KM 304', MA 207'); kiriale za Marijine praznike: Kyrie, tropirana Gloria (KM 194, MA 98).

Kamniški rokopis ima v celotni obravnavani skupini fragmentov osrednje mesto, to zaradi bogatega deleža liturgičnega petja za veliki petek, posebno pa zaradi sekvenčnega gradiva ki je opremljeno z melodijami in je razmeroma zgodnjega porekla. Kot je bilo že v splošnem delu o sekvenciariju naznačeno, izhaja velik del sekvenciarija oglejsko-gorenjskega področja iz starejšega nemškega repertorija X. in XI. stol., za katerega so po Wagnerju²² značilne daljše melodične fraze in nepravilna in manj jasna členjenost. V obravnavanem rokopisu so to predvsem Notkerjeve in notkerjanske sekvence melodičnega tipa abbcc... mmn, torej z uvodno in zaključno vrstico. To sta Notkerjevi Psallat ecclesia²³ in Clare sanctorum²⁴, dalje Agone triumphali, Exultent filie syon, Ave precclara in Gaude mater. Druga polovica sekvence ima mlajšo adamovsko obliko aabb... mmnn: O beata beatorum, Stabat iuxta, Verbum bonum. Adamu iz

Sl. 3. MAL, fragm. chor. 12, stran kiriala s spévoma Sanctus in Agnus dei

St. Victoira sta pripisani Plausu chorus letabundo in Virgini marie laudes.²⁵ Sekvenco Letabundus exultet navajata in kamniški rokopis in kranjski antifonarij v po Wagnerju²⁶ poznosrednjeveški obliki z melizmatičnim začetkom nad (Leta) b u n (dus) in (Regem re) g u m. Če velja po P. Aubryju, da najstarejši znani rokopis Adamovih (in adamovskih) sekvenc izhaja šele iz srede XIII. stol.,²⁷ potem pač ima v tem naš kamniški rokopis glede na svoj zgodnejši nastanek in še primitivni tip notacije zanimivo dokumentarno vrednost in bi bilo treba Adamovo avtorstvo obeh omenjenih sekvenc nanovo preveriti. Razen sekvenc ima še en primer posebnih srednjeveških glasbeno-poetičnih tvorb, tropirano glorio za Marijine praznike z vrivki Spiritus et alme orphanorum paraclite, Primogenitus Maria virginis matris, Ad Marie gloriam, itd. Po objavljenih primerkih sodeč je bil ta trop po velikem delu Evrope zelo priljubljen in ni nikakor samo posebnost oglejskega misala. Wagner ga navaja po nekem češkem rokopisu XIV. stol. iz NUK v Pragi,²⁸ znane so tudi večglasne obdelave iz XV. in XVI. stol.,²⁹ čeprav na drugi strani v Marijinih mašah ni bil nezogiben.³⁰

MAL, fragm. chor. 5; (26 nesign. folijev antifonarija, gotska knjižna minuskula, rombska notacija na črtovju, XIV.—XV. stol.). Temporale: čas novega leta in sv. treh kraljev, pobinkoštni čas; sanktorale: Marijino vnebovzetje, obglavljenje Janeza Krstnika, vsi sveti, Martini ep., Elizabeth, Katherinae, Andreae, Nycolai.

Istotam, fragm. chor. 17; (9 nesign. folijev kiriala-graduala večjega formata, gotska knjižna minuskula, rombska notacija na črtovju, XIV.—XV. stol.). Skupni spevi za mučence; kirial: 5 spevov Kyrie, ena Gloria, kirial sledi Liber Usualis; sekvenciarij; del Marijine sekvence brez začetka, Salve mater salvatoris (MA 207) brez konca, Summum triumphum regis (Kristusov vnebohod, KM 147, MA 91), Rex deus dei (prva nedelja po binškoštih, KM nima, MA nima). Po pisavi in po rahlo kurzivnem tipu rombske notacije pripadata oba rokopisa fragm. chor. 5 in 17 verjetno istemu naročilu za isto cerkev in predstavljata tako razmeroma vreden primerek našega koralnega rokopisa.

Istotam, fragm. chor. 12; (11 nesign. listov kiriala-graduala, gotska knjižna minuskula, rombska notacija na črtovju, XV. stol.). Kirial: več parov Kyrie-Gloria, več parov Sanctus-Agnus; sanktorale: Purificationis S. M., Blasii, Agathae, Valentini, Kathedra S. Petri, Philippi & Jacobi, Inventionis S. Crucis; In oct. S. Johannis B., Processi & Marcia-

ni, Udalrici, In oct. apostolorum, Kyliani & soc., Translationis S. Nycolai, VII. fratrum, Mariae Magd., Alexi conf., Praxedis virg.; temporale: nekaj nedelj po binškoštih; sekvenciarij: Celi enarrant gloriam dei (za praznik ločitve apostolov, KM 240, MA 173), začetni del Ad celebres rex celice (za praznik sv. Mihaela, KM tega dela sanktorala nima, MA 187). Zanimivost tega koralnega rokopisa so kirialni fragmenti, posebno dva para Sanctus-Agnus dei, tretji Sanctus in del Agnusa, ki jih Liber Usualis nima. Melodična zgradba teh spevov je zanimiva z dveh strani: prvič, ker sta Sanctus in Agnus dei v istem paru zgrajena z istim sosledjem istih melodičnih obrazcev, kar je splošno znanemu repertoriju kiriala popolnoma tuja lastnost,³¹ in drugič, ker je melodika vseh teh spevov v tretjem koralnem modusu (tonika E) in teži k durskomolski akordiki, kar je prav tako običajno obravnavanemu repertoriju razmeroma tuje. Na podlagi novejših raziskav mašnega ordinarija³² je mogoče ugotoviti, da pripadajo stalni mašni spevi fragm. chor. 12 samostojni skupini XIII.—XIV. stol., ki jo zasledujemo v glavnem po južni Nemčiji (od Strassburga do zgornje Avstrije), Češki, deloma pa po srednji Nemčiji in Furlaniji (Oglej) in ki je starejša literatura ne pozna (vključno citirano delo Willija Apla). Pojav spevov te skupine v našem domačem gradualnem-kirialnem rokopisu si zopet lahko razlagamo ali s cerkvenimi zvezami z južno Nemčijo ali pa (manj verjetno) z uradno pripadnostjo k Ogleju, ki s temi spevi seveda kaže nemške poteze. Zanesljivejšo podobo o tem si bo mogoče ustvariti šele s podrobnejšo raziskavo oglejskega ordinarija, za sedaj je pač treba dodati, da je v doslej znanem slovenskem repertoriju pojav obravnavanih koralnih spevov singularen.

Istotam, fragm. chor. 8; (2 foliji graduala, pisava in notacija sorodna pisavi in notaciji kranjskega antifonarija, XV.—XVI. stol.). Sanktorale: Nycolai, In conceptione M. V., Thomae ap. z označeno sekvenco (Salve Thoma didi me, KM je nima, MA 151).

Istotam, fragm. chor. 9; (4 foliji granduala, rombska notacija na črtovju, gotska knjižna minuskula, XV. stol.). Sanktorale: Tiburtii & Valeriani, Georii (!), Virgili ut de S. Ruperto (!), Michaelis, Elyzabeth s sekvenco (Gaude syon quod egressus, KM 262, MA 191).

SAL 696 in 697; (Antifonarij v dveh delih, prvi del zimski, drugi del poletni čas, prvi del spisal Johannes von Werd de Augusta leta 1491, drugi del verjetno delo iste roke, iluminacija v obeh delih enotna in zaradi svoje kvalitete že predmet posebnih obravnav³³).

Obravnavani rokopis je edini znani celotni kodeks gorenjske koralne zapuščine. V primeri z drugimi rokopisi je razmeroma poznega nastanka, kar se najmočneje izraža v sanktuariju, ki pomeni v določeni meri odklon od starejše gorenjske in kranjske tradicije in nagib k oglejskemu koledarju. V sanktuariju antifonarija so kot običajno sicer le »splendores«, očitnejše razlike s starejšim kranjskim koledarjem v misalu ŠAL 702 pa so v naslednjem. Antifonarij ima Blasii (3. febr.), Hillari, Tatiani, Felicis, Largi & Dionissi (16. marca), Sigismundi (2. maja) — vsi trije prazniki so v MA 1517 kot: in aquileia duplex, v KM pa so označeni črno. Manjkajo Urbani (25. maja), Primj & Feliciani (9. jun.) ter Viti & soc. (15. jun.); dalje ima pod oglejskim vplivom In octava S. Hermachorae & Fortunati (19. jun.) ter Margarethae na dan 20. jul. Nima Oswaldi regis (namesto tega Dominici), pač pa Quatour virginum martyrum (Euphemiae & soc., 19. sept.) in Galli abb. (16. okt., v MA 1517 rdeče). Od vsebinskih posebnosti naj najprej navedem božično sekvenco Letabundus exultet fidelis chorus (fol. 28; je še v kamniškem rokopisu, KM je nima, MA fol. 209: Ad purificationem), ki je očitno običajna v božičnih oficijih oglejskega obreda, saj jo navaja tudi oglejski breviarij Breviarium secundum usum Aquileie, Venetiis 1496 (v nadaljevanju BA, fol. f7). V kranjskem antifonariju so dalje naslednji responzorialni tropi; R. Descendit de celis — prosa: Facture plasmator et conditor (zimski del, fol. 24, BA f4') in R. Verbum caro factum est — prosa: Quem ethera (fol. 26', BA f6) za božič; sv. Tomaž škof: R. Exeius sanguine — prosa: Sospitati dedit egros (fol. 41, BA g6'); sv. Miklavž: R. Ex eius tumba marmorea — prosa: Sospitati dedit egros (fol. 152, BA a27, responzorij in trop sta razen na nekaj mestih ista kot za praznik sv. Tomaža škofa); Brezmadežno spočetje: R. O Maria clausa porta — prosa: Stella maris o Maria (fol. 157, BA bb2). V poletnem delu je responzorialni trop le za praznik sv. Katarine: R. O christi pietas virtus — prosa: O christe virginum gloria (fol. 196, BA CC4'). Navedeni tropi so redno v tretjem nokturnu matutinalnih ur (izjema Descendit, ki je v prvem), spevi veliki responzoriji, v katere so tropi vključeni, so sicer najbogatejši del liturgične glasbe za kanonične ure.

Responzorialne trope, ki jih rokopisi redoma označujejo s pojmom prosa (tako tudi kranjski antifonarij), je omenjal že Peter Wagner v svojem velikem delu, vendar ne kot posebno kategorijo.³⁴ Med primeri je navedel tudi božični trop Descendit kot enega naj-

slavnejših in Stella maris o Maria kot enega najlepših, zadnjega iz nekega rokopisa iz samostana Reichenau. Responzorialnim tropom daje posebno mesto Willi Apel³⁵, svoja opažanja pa gradi na tropih iz antifonarija iz samostana St. Maur-des-Fossés (XII. stol.), ki je verjetno med najstarejšimi viri za to vrst posebnih poetično-muzikalnih tvorb gregorijanskega koral, katerih nastanek moramo zagadelj postaviti nekako tja v XII. stol. Ta antifonarij ima po tem avtorju najmanj šest takšnih tropov, vendar ne iz istega repertorija kot obravnavani kranjski rokopis. Žal Willi Apel ni mogel upoštevati nemškega gradiva, ki ga omenja že Peter Wagner, in je pri tem, ko je domneval, da gre tu za prenos sekvenčnega postopka z alelujinega speva na veliki responzorij, postavil zadržek, da utegne biti ta postopek časovno in krajevno omejen. Tudi v tropih kranjskega antifonarija lahko ugotovimo, da je prosa sekvenčni vložek poetične oblike aabbcc(dd), ki sledi zadnjemu refrenu responzorija za verzom Gloria patri etc., zaključita pa ga zadnja beseda ali dva refrena. Melodija tropa črpa motive iz kakšnega melizma v responzoriju, tako da je vsakemu tonu izposojenega melizma silabično podstavljen ustrezni zlog besedila tropa. Podoben pojav je po tradicionalni hipotezi sodeloval tudi dvesto let preje pri nastanku sekvenec iz melizmov alelujinega speva. Potemtakem se postopek pri gradnji responzorialnih tropov v obravnavanem kranjskem antifonariju v ničemer ne loči od tropov v antifonariju iz opatije St. Maur-des-Fossés na Francoskem. Seveda pa vseh pet navedenih tropov ne kaže iste stopnje zapletenosti oziroma ohranjene izvornosti, v tem je najbogatejši Descendit de celis iz prvega božičnega nokturna, ki je večkratni trop. Prvič ima tropirajoč vložek med refrenom (Et exivit per auream...) in prvim verzom (Missus ab arce) ter med refrenom in drugim verzom (Gloria patri...). Oba vložka se začenjata s Fa... in končujeta z zadnjima besedama refrena fabrice mundi. Dalje je tropiran drugi verz: Gloria pie trinitati honor et virtus sit deitati potestas et regnum summa victoria patri et filio et spiritui sancto... Kot tretjič nastopa za zadnjim refrenom Et exivit... poetična prosa: Facture plasmator, ki se končuje z znanim fabrice mundi. Izvirna netropirana oblika tega responzorija je v BA v prvem nokturnu za oficije Marijinega čaščenja (fol. kk3), isti trop (žal le fragmentarno s proso) srečamo v fragm. chor. 22 iz MAL. Tu pa ima že posledice propadanja izvorne oblike, saj manjka refrenski zaključek in se je prosa osamosvo-

jila — seveda se je s tem značaj tropa bistveno okrnil. Med tropi kranjskega antifonarija ima izvirno obliko še *Ex eius sanguine* in *Ex eius tumba*, dalje *O Maria clausa porta* in *O christi pietas virtus*. Responzorij *Verbum caro* ima za zaključkom prose celoten refren, s čimer seveda prosa nima več pristnejše povezave z besedilom responzorija. V drugem gorenjskem koralnem gradivu responzorialnih tropov, razen že omenjene izjeme, ni moč najti. Vzrok je pač v nepopolnosti teh rokopisov.

Primerjava z responzorialnimi tropi oglejskega breviarija pokaže, da gre pri antifonariju za dosleden prevzem primerov iz oglejskega obreda. Vendar pa je struktura tropov razmeroma zamotana in občutljiva, tako da je s podrobnejšim pregledom mogoče ugotoviti, da obravnavani antifonarij ni sledil kakšni sočasni oglejski predlogi, temveč da je plod starejše tradicije. To se nedvomno vidi v obeh božičnih responzorijih, ki imata v kranjskem antifonariju še izvirno tropizirajočo obliko, v oglejskem breviariju BA 1496, ki je bil tiskan le pet let pozneje, pa že sledove oblikovnega razpada. Ti so predvsem v tem, da je izostala označba prosa, tropni vstavki so porazdeljeni v responsuse in verze, trop *Gloria pie trinitati* se konča s *summa victoria* (gl. zgoraj!) in se za tem ponovi celotni *Gloria patri et filio*... v netropirani obliki. V prosi *Stella maris* O *Maria* BA nima več med verzi vmesne vokalizacije na vokal O, ki ima s svojim melodičnim gradivom v kranjskem antifonariju prav tako še lastnosti izvirnega tropa.

V ostalem pa je občutnejša razlika v obravnavanem repertoriju le v prazniku Marijinega obiskovanja, za katerega je v responzoriju *Elizabeth ex opere signorum* v BA (fol. N4) prosa *O mater christi veneranda*, kranjski antifonarij pa ima (fol. 70) ta responzorij netropiran.

Istotam, koralni listi št. 9 (16 folijev formata kranjskega antifonarija, fol. 152-3, 158-9, 161, 163-4, 166 in 168-75, del antifonarija, polokrogla minuskula, rombska notacija na črtovju, XV.—XVI. stol., verjetno iz kranjskega župnišča). Sanktoralni del od obglavljenja Janeza Krstnika do sv. Galla opata. Ta del se ujema brez bistvenih razlik z ustreznim delom v kranjskem antifonariju.

Negregorijanski zapisi. Pričujoči sestavek je imel namen podati posebne oblikovne in vsebinske poteze določene skupine najstarejših glasbenih rokopisov na Slovenskem, ki jo tvorijo gorenjski oz. tem najbližje sorodni ljubljanski rokopisi. Razen tega, kar

se pokaže ob zapovrstni registraciji posebno-sti posameznih rokopisov in kar je zajeto že v naslovu kot prispevki k najstarejši glasbeni zgodovini na Slovenskem, pa se nam nudi neka druga in prav tako zanimiva misel. To je, da je bilo namreč tovrstno glasbeno-rokopisno delo v gorenjskih župnijskih središčih, od katerih izstopa Kranj, v primeri s samostanskim po drugih delih Slovenije (kot ga kaže ohranjena samostanska zapuščina) razmeroma bogato in ga nikakor ne smemo zanemariti. To se seveda krije s sočasnimi pridobitvami v likovni umetnosti na Gorenjskem, predvsem tistimi iz XV. stol.; da smo o tem upravičeni tako misliti, nam potrjujejo trije že omenjeni rokopisni fragmenti, ki sicer ne spadajo na gregorijansko koralno področje.

Prvi teh je neka Jakobova himna, sicer nerodna nemška priredba iz latinščine, v kurzivni gotski notaciji, ki se je delno ohranila v kodeksu kranjskega župnišča ŠAL 703 (Kos-Stelè, op. cit., št. 99, ok. l. 1420, fol. 98-98').³⁶ Žal mi muzikalne in poetične predloge ni bilo moč najti, glasbena oblika je prava himnična s ponavljajočo se melodijo za vsako kitico, ki kaže v razporeditvi intervalov pa tudi notaciji dokajšnjo sorodnost z melodijami nemškega minnesanga XIII. stol. in bi jo bilo lahko celo ritmično interpretirati. Po napisu³⁷ sodeč lahko domnevamo, da je bil pisec in prireditelj te himne Kranjčan. Pripomniti moramo, da je tradicija gojitve viteške lirike na Nemškem v nasprotju s Francoskim segla še tudi v XV. stol.

Drugi glasbeni fragment te skupine je uvodni list v kodeksu ŠAL 734 iz dvajsetih let XV. stol. v kurzivni gotski notaciji, troglasen začetek prvega berila za prvi božični nočturn *Jube*, domne, *benedicere*, etc.: *Primo tempore alleviata est terra zabulon et terra nephtali*... v partiturnem zapisu. Pravo interpretacijo tega fragmenta je skoraj nemogoče zadeti zaradi tega, ker te vrste notacija nima ritmične opredelitve in sta možni najmanj dve popolnoma nasprotujoči si rekonstrukciji: ali recitativno troglasje v vzporednih čistih konsonancah, kvarti, kvinti in okta- vi, kar so značilnosti najprimitivnejšega evropskega večglasja, organa X. in XI. stol., ali recitativno troglasje na način italijanskega falsa bordona v terčni akordiki, ki se začena porajati nekako v začetku XV. stol.,³⁸ v našem primeru seveda v brezritmični obliki. Zaradi nedvoumnih organalnih začetkov *Jube*, domne in *Primo tempore*, zaradi primitivne neritmične notacije, zaradi sosledja istih melodičnih postopov v vseh treh glasovih lahko v večji meri mislimo na organalne poteze kot pa na italijanski terčni akordični falso bordo-

ne. Podobne arhaizme, katerim izvor moramo iskati v homofonih večglasnih intonacijah recitativnih delov, v berilih, evangelijskih in psalmidiji, zasledimo npr. v dveh čeških rokopisih iz druge polovice XIV. oz. iz l. 1410,³⁹ torej iz časa, ko se je pripravljala prvi razcvet nizozemske polifonije. Prvi teh rokopisov, praški NUK VH 11, ima tudi dvoglasni Primo tempore v vzporednih kvintah. Žal ne poznam kakšne vrednejše študije o teh čeških primerih, evropska glasbena zgodovina o tej slogovno težko opredeljivi in iz zahodno-evropskega slogovnega okvira izpadli vrsti večglasja molči. Verjetno gre v teh primerih za vzporedno smer glavnemu toku razvoja srednjeveškega večglasja, ki je okrnila in ni peljala v razvitejšo glasbene oblike pozne gotike.

Zadnji primer teh posebnih glasbenih zapisov sta dva zelo poškodovana pergamentna folija s kodeksa kranjske zapuščine ŠAL 75,⁴⁰ že predmet posebne obdelave,⁴¹ nekoč del večjega rokopisa, zdaj le fragmenta, ki kažeta na čas druge polovice XIV. ali začetek XV. stol. Manjši del folijev vsebuje vrsto psalmodičnih tonusov v kvadratni notaciji na črtah s podpisanim besedilom: Primus (secundus, tertius...) tonus sic incipit, sic flectitur... Podrobnejša primerjava teh tonusov v ohranjenih in v sodobnih publikacijah dostopnih teoretičnih del XIV. stol. je pokazala, da so v tesnem sorodstvu s tonusi, ki jih navajajo italijanske razprave XIV. stol. in da ni v okviru kartuzijanske (ali cisterijanske) redakcije gregorijanskega korala. Večji del folijev vsebuje več notnih vrst, popisanih v menzuralni notaciji XIV. stol. z besedilom, ki kaže, da gre za reševanje raznih ritmičnih problemov, ki so se izoblikovali v začetkih italijanske ars nove, natančneje, da gre za reduciran izveček notnih primerov iz kakšne menzuralistične razprave Marchetta iz Padove (začetek XIV. stol.). S spoznanjem, da je obravnavani fragment razen tega, da je edini doslej odkriti primer zgodnje menzuralne notacije na Slovenskem, tudi italijanskega izvora, ga moremo uspešno povezati s splošnim stanjem umetnostno-kulturnega življenja gorenjskega ozemlja v tem času. To naj bi po dosedanjih raziskavah dobivalo nove impulze za italijanske strani s tako imenovanimi furlanskimi mojstri.⁴² Če je pojav obravnavanega menzuralnega fragmenta v povezavi z umetnostno-zgodovinskimi ugotovitvami že zadosten razlog za kakršnokoli sklepanje, potem lahko za ta čas tudi v glasbeni umetnosti pojav naprednejših glasbenih oblik v osrednjem delu Slovenije pripišemo pobudam z zahodne smeri.

OPOMBE

Okrajšave: MGG — Musik in Geschichte und Gegenwart (hrsg. von F. Blume), Kassel, etc. 1949 in dalje; LU — Liber Usualis, Missae et Officii etc., Tournay 1964.

1. Ob tej priložnosti se moram zahvaliti za dragoceno pomoč, ki sta mi jo pri tem delu nudila arhivarja Nadškofijskega arhiva v Ljubljani prof. dr. Maks Miklavčič in prof. Maks Stanonik. — 2. Že omenjeno v Kroniki, gl. op. 7. — 3. Smrekar J., Stare pisane mašne bukve kranjskega farnega arhiva, v Zgodovinskem zborniku 1883 do 1889. — 4. Koledar po Breviarium secundum usum Aquileie, 1496 (po izvodu v NUK 13814) in Missale iuxta ritum Alme aqueileiensis ecclesie, 1517 (po izvodu v NUK, R 13760). — 5. Koledar po Breviarium secundum usum Alme Ecclesie Salzburgensis, 1518 (po izvodu v NUK, 13894). Za salzburski koledar v srednjem veku gl. tudi Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, hrsg. von F. Wickhoff und M. Dvořák, Leipzig 1905 in dalje, Bd. II, Salzburg, Anhang. — 6. Prim. npr. patrone cerkva in oltarjev v delu F. Štukla, Topografija dekanije Škofja Loka, Poljanska dolina, Škofja Loka 1965, rkp. v odd. za zgodovino umetnosti Filozofske fakultete v Ljubljani. — 7. Höfler J., Starejša gregorijanska v ljubljanskih knjižnicah in arhivih, Kronika 1965-3, str. 164 in dalje. — 8. ib., str. 167. V najnovejšem času se je obema listoma v ŠAL pridružil še en novoodkrit list istega kodeksa v MAL, fragm. chor. 1, ki ima dovolj izrazit svetniški del (Verene virg., Magni conf.), da ga je moč označiti za (švicarsko?) benediktinskega. — 9. Prim. npr. MGG 2, str. 227, MGG 3, str. 864, MGG 9, str. 137. — 10. Prim. notacijo oglejskih liturgičnih rokopisov iz Gorice (knjižnica Centralnega semenišča) v Beschreibendes Verzeichnis..., Bd. VIII, št. 61-68. — 11. Kronika, op. cit., sl. 6. — 12. To sta MAL, fragm. chor. 2 (Kronika, sl. 8) in DAS, gradualni rokopis v Coll. I/1, (ib., sl. 7). — 13. Glej npr. MGG 8, Taf. 72; 5, Taf. 14; 4, str. 1135; 1, Taf. 20. Poleg tega še Wagner P., Neumenkunde, Leipzig 1912/2, str. 332 in 335 ter Chytil K., Vývoj miniaturného malárství..., V Praze 1896, tab. 1-20. — 14. Gl. o tem npr. De Rubeis, Dissertationes duae, etc., Venetii 1754, 161 in dalje; Smrekar J., op. cit.; Schnürer G., Kirche und Kultur im Mittelalter, I, Paderborn 1924, str. 354 in dalje, 399 in dalje; isti, Die Anfänge der abendländischen Völkergemeinschaft, Freiburg/Brsg., 1932, str. 52 in 240 in dalje; Ušeničnik F., Obrednik oglejske cerkve v ljubljanski škofiji, v Bogoslovnem vestniku IV 1924, z nadaljnjo literaturo. — 15. Prim. Apel W., Gregorian Chant, London 1958, 378 in dalje. — 16. Smrekar J., op. cit., str. 59 in dalje. — 17. Husmann H., Tropen- u. Sequenzenhandschriften. Répertoire international des sources musicales, München-Duisburg 1964, str. 171-2 in 186. Žal mi pri pisanju tega dela ni bil dostopen pripomoček Dreves-Blume, Analecta hymnica, ki bi mi delo mnogo olajšalo. — 18. Kronika, op. cit., sl. 4. Žal se je tu vrinila napaka in bi se morala opredelitev tega fragmenta pravilno glasiti sekvenciarij

in ne breviarij. Prav tako se je mogel s pomočjo ultraviolečne svetlobe pripis (sl. 5) pravilneje prebrati: *Gaude christi sponsa virgo mater ecclesia*... — 19. Fragmenti iz MAL imajo melodijo in bodo zato v nadaljnjem omenjeni. Poleg teh je v ŠAL nekaj listov sekvenciarjev z urbarjem in matičnih knjig 1155, 1159 in 273. — 20. Gl. Kniewald D., Himnodija zagrebačke stolne crkve v Kulturnopovjesnem zborniku zagrebačke nadbiskupije, Zagreb 1944, str. 339 in dalje, ter *Missale Pataviense*, 1503, in *Missale Pragense*, 1522, v Heinrich Isaac, *Choralis Constantinus*, *Denkmäler der Tonkunst in Österreich*, XVI/1 (Bd. 32), str. 200. — 21. Prvi je o tem razpravljal Peter Wagner, op. cit., str. 443 in dalje, obsežen pregled problematike o tem vprašanju je podal P. Dominik Johner v *Wort und Ton im Choral*, Leipzig 1953/2, str. 104 in dalje (z nadaljnjo literaturo). Izraz povzemam po navedeni literaturi (Johner: Germanische Fassung) kljub njegovemu žal nekoliko tendencioznemu pomenu. — 22. Wagner, *Gregorianische Formenlehre*, Leipzig, 1921, str. 493-4. — 23. Apel W., op. cit., str. 445. — 24. Wagner, op. cit., str. 484. Obe Notkerjevi sekvenci sta v kamniškem rokopisu na več mestih bogatejši z likvescenso. — 25. Po J. Smrekarju, op. cit. — 26. Wagner P., op. cit., str. 484. 27. Gradual iz St. Victoira, MGG 1, str. 81, v diastematski notaciji na črtovju. — 28. Wagner P., op. cit., str. 510. — 29. Npr. G. Dufay v Trentskih kodeksih XV. stol. v *Denkmäler der Tonkunst in Österreich*, XXXI (Bd. 61), str. 82 in Cristobal Morales (XVI. stol.) v eni svojih maš (Wagner P., *Geschichte der Messe I*, Leipzig 1914,

str. 469 in dalje). — 30. Glej npr. *Missa Salve sancta parens Reginalda Lieberta* iz XV. stol. (v Trentskih kodeksih, op. cit., XXVII/1, Bd. 53). — 31. Ob vprašanju, ali se kaže v spevih ordinarija (kiriala) kakšna težnja po ciklični ureditvi, (to je, da so vsi spevi ordinarija kakšne maše zgrajeni po istih melodičnih obrazcih), dajejo avtorji popolnoma negativen odgovor (npr. Johner D., op. cit., str. 415). — 32. Gl. posebno članke Bruna Stäbleina *Kyrie, Sanctus in Agnus Dei* v MGG 7, str. 1931; 11 str. 1348 in 1, str. 148 in dalje. — 33. Kos M. - Stele F., *Srednjeveški rokopisi na Slovenskem*, Ljubljana 1931, str. 149 in dalje in Stele F., *Monumenta artis Slovenicae I*, Ljubljana, 1935, str. 50. — 34. Wagner P., op. cit., str. 507 in dalje. — 35. Apel W., op. cit., str. 436 in dalje. — 36. Stanonik J., *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*, diss., Ljubljana 1957, str. 53. — 37. *Himnus in Jacobum capite dicti literaneus Namque non ipse fuit auctor sed et iners interpret.* — 38. Prim. Bukofzer M., *The Beginnings of Choral Polyphony*, v *Studies in Medieval and Renaissance Music*, New York 1950, str. 176 in dalje. — 39. Praški rokopis NUK VH 11 in višebrodski H 42, v *Uměni vokální polyfonie* (Sestavil Jaroslav Vanický), Praha MCMLV, str. 90. — 40. Kos - Stele, op. cit., str. 173 (*Glossa super libros*...). — 41. Höfler J., *Menzuralni fragment iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani*, v redakciji za Muzikološki zbornik 2. — 42. Prim. npr. Stele F., *Geografski položaj gotskega slikarstva na Slovenskem*, Serta Kazaroviana, Sofija 1950 in Cevc E., *Umetnostni diagram gorenjske preteklosti*, Gorenjska 1/2, Kranj 1957.

PRIREJANJE ZGODOVINSKIH RAZSTAV

BRANKO REISP

Razstavna dejavnost je najpomembnejši in najvidnejši del kulturnoprosvetnega prizadevanja muzejskih, arhivskih in galerijskih ustanov. Na tem področju so te ustanove v zadnjih dvajsetih letih opravile veliko delo. Prednjačili so seveda muzeji, pa tudi arhivi in biblioteke so samostojno ali posredno prispevali svoj delež. Pripravile so se mnoge razstave, ki pa so bile silno različne po zamisli, kvaliteti, obsegu in načinu prikazovanja gradiva.

Vzroki za veliko razstavno dejavnost so naslednji:

1. Ker so narasle kulturne potrebe širših plasti prebivalstva in zaradi političnih potreb družbe so nekadaj običajne stalne razstave izgubile svoj pomen, ker jih ni bilo mogoče dovolj hitro prilagoditi zahtevam časa. Prire-

jenih je bilo vedno več občasnih razstav. S tem so se včasih tudi bolj vaze zaprte arhivske ustanove vključile v tekoče, živo kulturno in politično življenje in tako postale njegov aktivni faktor. To vključevanje muzejev in arhivov v tekoče dogajanje ni značilno samo za nas, ampak se opaža v zadnjih desetletjih tudi drugod po svetu.

2. Specifični moment, ki je še posebej pospeševal razstavno dejavnost pri nas, je bilo zgodovinsko dejstvo: narodnoosvobodilna borba in ljudska revolucija. Nastajale so nove muzejske in arhivske institucije, ustanovljene z namenom, da se ukvarjajo izključno z zgodovino tega obdobja, pa tudi skoraj vse druge stare in nove institucije te vrste so razvile oddelke za zgodovino delavskega gibanja, narodnoosvobodilne borbe in ljudske revolucije.

Na razstavah s to tematiko so prav arhivski dokumenti najštevilnejši muzejski eksponati. Zato je način prikazovanja arhivskega gradiva tu največjega pomena.

3. Pospeševalno je vplivala tudi težnja muzejskih in arhivskih delavcev, da na tak viden način, kot je razstava, propagirajo svojo stroko, svojo ustanovo in njene naloge, namen, da se s tem družbeno uveljavijo, in ne nazadnje želja, da bi od družbe dobili večjo materialno podporo za svoje delo.

Ko smo v kratkem pregledali vzroke za povečano razstavno dejavnost, pogledjmo še, kakšen namen so skušali prireditelji razstav s svojim delom doseči. Arhivi, zlasti pa muzeji pripravljajo razstave seveda z namenom, da bi izpolnjevali izobraževalne in strokovne naloge, ki so jih dolžni opravljati.

Vsaka razstava ima v splošnem namen, da vzpostavi vezi med institucijo in publiko, da zbudi zanimanje za bogastvo, ki ga institucija hrani; želi uveljaviti pravičen odnos do gradiva, prikazati njegovo kulturno in znanstveno vrednost in povečati zanimanje za zbiranje in varstvo gradiva. To zadnje velja zlasti za vire najnovejše zgodovine. Splošni namen vseh razstav s tematiko iz delavskega gibanja, narodnoosvobodilne borbe in ljudske revolucije je tudi ohraniti in obuditi čimveč spominov na ta čas in z njim seznaniti zlasti mlajši rod.

Konkretni nameni, ki so jih skušali razstavljalci doseči, pa so lahko od razstave do razstave, od institucije do institucije različni.

V nekaterih primerih je občasna razstava osnova stalne zbirke, npr. Hrvaško-slovenski kmečki upor 1573, Posavski muzej Brežice, 1957. Ali pa je namen iz vrste občasnih razstav zbrati gradivo za bodočo stalno zbirko. S tem namenom je bil pripravljen cikel razstav Podoba Ljubljane skozi stoletja, v Mestnem muzeju v Ljubljani v letih 1960 do 1965. Prav dober je primer Gorenjskega muzeja v Kranju, ki je v letih 1961 do 1965 načrtno pripravljaj svoj bodoči stalni prikaz narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem z vsakoletnimi občasnimi razstavami pod naslovom Leto 1941 na Gorenjskem, Leto 1942 na Gorenjskem... in tako do Leto 1945 na Gorenjskem.

Posebno lokalni muzeji in arhivi žele s pripravljanjem razstav prikazati in zbrati gradivo za lokalno zgodovino. Take razstave so bile: Slovenci v Istri in na Krasu, Mestni arhiv Koper, 1957; Srednjeveški Ptuj v zgodovinskih dokumentih, Zgodovinski arhiv Ptuj, 1957; Gradbeni razvoj ljubljanskega mesta, Mestni arhiv Ljubljane, 1959; Kočevska v boju za svobodo, Pokrajinski muzej Kočevje,

1960-1963 in še številne druge. S premišljenim prirejanjem tematskih razstav, npr. Ljudstvo Mislinjske doline v NOB, 1960; Dravograd z okolico med NOB, 1961, itd. ter na podlagi anket in pojasnjevanja ob razstavah je Muzej ljudske revolucije Slovenj Gradec zbral veliko gradiva za kroniko o razvoju partijskega in delavskega gibanja na svojem delovnem področju, kar je dokaz, da ne moremo posploševati mnenja, da razstavna dejavnost zavrača primarno dejavnost arhivov, to je zbiranje in urejanje gradiva. V nekaterih primerih to dejavnost celo pospešuje.

Namen razstav posebnih muzejev je raziskava in prikaz tem iz njihovega strokovnega področja. V tem smislu pripravljajo razstave Slovenski etnografski muzej, Slovenski šolski muzej in Tehniški muzej Slovenije. Naj omenim po en primer takih razstav: Včeraj in danes v Škocjanskih hribih, Slovenski etnografski muzej Ljubljana, 1966; Šolski sistemi na Slovenskem od 1774-1963, Slovenski šolski muzej Ljubljana, 1964; Gozd na krasu Slovenskega primorja, Tehniški muzej Slovenije Ljubljana, 1963.

Večkrat žele prireditelji z razstavo oživiti spomin na zgodovinske dogodke ali pojave. Temu namenu so služile razstave Okupatorjevo nasilje v Ptujem okraju, Pokrajinski muzej Ptuj, 1962-1963; 30 let jeseniške stavke, Tehniški muzej Železarne Jesenice, 1965; Nemška koncentracijska taborišča, Gorenjski muzej Kranj, 1966; Talci 1941-1945 na slovenskem Štajerskem, Muzej narodne osvoboditve Maribor in Muzej revolucije Celje, 1966.

V nekaterih primerih žele prireditelji obuditi zanimanje za zgodovino prikazanega obdobja, pojava, kraja, osebe, gospodarske panoge ipd. Našel bom nekaj takih razstav po vrsti: Dokumenti o borbi za zedinjenje Slovencev in Jugoslovancev, Pokrajinski arhiv Maribor, 1958; Dokumenti in zgodovinopisje Novega mesta, Dolenjski muzej Novo mesto, 1965; Življenje in delo Mirana Jarca, Belokranjski muzej Metlika, 1962; Pohorsko glazutarstvo, Pokrajinski muzej Maribor, 1960.

Številne razstave nastanejo zaradi počastitve jubilejev, npr. 60 let Zgodovinskega društva v Mariboru, Pokrajinski arhiv Maribor in Pokrajinski muzej Maribor, 1963, druge pa imajo predvsem študijski namen, kjer naj bi razstavljeni eksponati služili za nadaljnji študij prikazane teme. Taka študijska razstava je bila npr. Oboroževanje Celja in okolice v preteklih stoletjih, Pokrajinski muzej Celje, 1966.

Pobude za razstave pa so pogosto razne obletnice zgodovinskih dogodkov, npr. Ljubljana ob osvoboditvi maja 1945, Mestni mu-

zej Ljubljana, 1965. Posebno v muzejih ljudske revolucije se pripravljajo razstave tudi ob obletnicah ustanovitve vojaških enot, npr. VII. SNOUB Franceta Prešerna, Gorenjski muzej Kranj, 1963. Občinski prazniki dajejo povod za razstave, ki so običajno vezane na tematiko iz ljudske revolucije, npr. otvoritev stalne razstave NOV v Muzeju Kamnik, 1964. Nadalje se te prirejajo še ob tednih muzejev in arhivov, turističnih in kulturnih tednih, ob raznih kongresih, društvenih zborovanjih, posvetovanjih in podobno. V okviru Mariborske kulturne revije sta priredila Muzej narodne osvoboditve Maribor in Pokrajinski arhiv Maribor leta 1959-1960 razstavo Dokumenti revolucionarnega gibanja v Mariboru 1918-1941; Pokrajinski muzej za Pomurje Murska Sobota pa ob tednu muzejev ob 20-letnici vstaje razstavo Pomurje v NOB, 1961. Nadaljnje pobude so jubileji institucij in društev. Državni arhiv SRS je ob svoji 10-letnici in 15-letnici pripravil razstavi Družbeni odnosi na Slovenskem v dobi zgodnjega kapitalizma, 1955, in Dokumenti za zgodovino industrije na Slovenskem, 1960. Kulturni in znanstveni stiki med institucijami in prijateljski stiki med mesti so lahko tudi pobuda za razstavo. Mednarodno proučevanje situlske umetnosti je dalo pobudo za razstavo Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, Narodni muzej Ljubljana, 1962. Za razstavo Francozi na Gorenjskem, Gorenjski muzej Kranj, 1966, je dala pobudo Občinska skupščina Kranj, ker ima Kranj prijateljske stike z mestom La Ciotat v Franciji. V redkejših primerih je povod želja prosvetnih delavcev, da bi z razstavo dobili dopolnilo k pouku. V ta namen je bila pripravljena razstava Nastanek in kolonizacija loškega gospodstva, Loški muzej Škofja Loka, 1960. Končno je pobuda za razstavo tudi to, da je gradivo že zbrano, zanimivo in proučeno, npr. Stare vedute Celja in okolice, Pokrajinski muzej Celje, 1963.

Razumljivo pa je, da vsebuje lahko vsaka posamezna, tu omenjena ali druga razstava tudi več naštetih motivov.

Tu navedeni vzroki, nameni in pobude seveda niso izčrpani, nastanejo lahko tudi novi. Pri naštevanju sem se omejil na razstave z zgodovinsko tematiko, na katerih so bile arhivalije — razen v nekaterih primerih, kjer jih sploh ni bilo — bolj ali manj zastopane. Galerijskih razstav in razstav, ki jim je namen prikazovati izključno predmete, se nisem dotaknil.

Ker še niso jasni in opredeljeni pojmi in poimenovanja raznih vrst razstav, bi v naslednjem skušal nekoliko prispevati k raz-

čiščenju pojma in predstave o tem, kaj je zgodovinska razstava.

Pri nas se je doslej le malo razpravljalo o izkušnjah, pridobljenih pri prirejanju razstav, še manj pa o načelih, kako naj bodo razstave urejene. Že po nekaj primerih, naštetih v uvodu, se vidi, da je bila razstavna dejavnost pestra, da je bilo v to delo vloženo mnogo truda in vneme, da pa je bila bolj ali manj nenačrtna in da so le nekatere ustanove pripravljale razstave po načrtanem programu. Običajno pa so institucije to vprašanje reševale po potrebi in možnosti, od primera do primera, v okviru svojih kadrovske, finančne in prostorske zmogljivosti.

Med nekaterimi muzejskimi delavci, ki so se načelno ukvarjali z vprašanjem, kako postavljati razstave, je prevladalo mišljenje, da se zgodovina muzejsko ne da podajati, čeprav tega praktično niso poskusili. Ti muzejski delavci so trdili, da pomenijo razstave na podlagi predmetnega gradiva najprikladnejši način za posredovanje pomembnejših spoznanj. Mišljene so tu tako imenovane kulturno-zgodovinske razstave, ki prikazujejo izključno predmete. Do neke mere bi se dalo to mnenje prenesti tudi na arhivske razstave, kjer se prikazujejo le izbrani dokumenti. Čeprav je razložek že v tem, da arhivalije delujejo drugače kot drugi predmeti, ker jim manjka še tretja, prostorska dimenzija, po drugi strani pa govore tudi same s svojo vsebino.

Za druge muzejske razstave, ki večidel ne slone na predmetnem gradivu, pa so ti muzejski delavci menili, da se jim je treba odpovedati. To so utemeljevali tako, da nekaterih vprašanj iz politične, socialne in gospodarske zgodovine ni mogoče pokazati samo s predmeti (in tudi ne samo z arhivalijami) in je treba zato iskati nadomestila v obliki prirejenega gradiva: obsežnejših legend, grafiknov, statističnih tabel, kart, maket ipd. To pa od povprečnega obiskovalca, kateremu so razstave v prvi vrsti namenjene, zahteva preveč truda, ker ta ne bo hodil na razstave brat povzetkov znanstvenih del v obliki legend. Menili so, da se tako urejen muzejski oddelek v načelu ne razlikuje od daljših zgodovinskih razprav, in opominjali, da bi taka razstava ne bila deležna kaj prida obiskovalcev.

Nekateri muzejski delavci pa te zamisli načelno niti niso utemeljevali, temveč so jo zaradi različnih vzrokov pogosto praktično izvajali.

Tu navedenim in še drugim dokazom, ki so se navajali v zagovor zamisli o postavljanju le predmetnih razstav, sicer ni mogoče odrekat delne resnice, izvedeni pa so bili iz tega napačni zaključki. Napačni zato, ker zago-

varjajo samo kulturnozgodovinske razstave in ker zanikajo možnost in smisel prirejanja zgodovinskih razstav.

Med arhivskimi delavci pa so bile ob izkušnjah, pridobljenih pri arhivskih razstavah, izražene misli, da vloženi trud in finančna sredstva niso v sorazmerju z učinkom razstave in da zaradi razstavne dejavnosti trpi primarno arhivsko tekoče delo. Ugotavljali so tudi, da arhivsko gradivo deluje zelo enolično. Težili so za tem, da bi razstavili izbrane arhivalije. To je zlasti pri tematskih razstavah težko doseči, obiskovalec pa dobi lahko zmotno predstavo o videzu in vsebini arhivskih fondov. Korak k zamisli zgodovinske razstave pa so bili poskusi, da se arhivalije popestre z drugim, za oko privlačnejšim gradivom. Pojavljala se je tudi skrb, da se arhivalije kot enkratni dokumenti — unikati — na razstavi zaradi zunanjih vplivov ne pokvarijo, kar je še posebej pereče, če gre za stalno razstavo.

Mislim, da imajo kulturnozgodovinske, arhivske in arheološke razstave — to je razstave, kjer je težišče izključno na prikazu predmeta — svoj smisel predvsem zato, ker in kolikor razvijajo osnovno dejavnost muzejev in arhivov, to je zbiranje, urejanje, strokovno obdelavo in restavracijo gradiva in seznanjanje javnost s tem področjem dela. S pripravljanjem samo takih razstav pa bi se približali nevarni praksi, da bodo muzejski prikazi izložba redkih, dragih ali drugače zanimivih kulturnozgodovinskih predmetov, pri arhivalijah tako imenovanih cimelij, obiskovalci razstav le strokovnjaki, iz javnosti pa le ljubitelji starin in esteti. Bistveno okrnjena kulturnoprosvetna funkcija razstave bi bila rezultat take prakse. Ta koncept odpove še posebno pri pripravljanju razstav s tematiko iz ljudske revolucije.

V primerjavi z razstavami, kjer je predmet težišče prikaza, pa ima na zgodovinski razstavi predmet funkcijo zgodovinskega vira. Zgodovinska razstava nima namena prikazati izključno predmeta, temveč je ta le medij za pridobitev določenih spoznanj o zgodovinskem dogodku. To je osnovna, ne pa edina bistvena razlika med obema koncepcijama. Zgodovinska razstava mora biti uravnan in zaključen muzejski prikaz določenega zgodovinskega obdobja ali pojava s svojo notranjo kompozicijo. Predmeti, od arhivalije in knjige do novca in portreta — tu med njimi ni razlike — imajo funkcijo zgodovinskega vira. Upoštevanje morajo biti vse vrste zgodovinskih virov po tehtnosti. Ti se uvrščajo enakovredno med napise in drugo študijsko pripravljeno gradivo (zemljevide, grafikone, slike, makete ipd.), kakršna je pač potreba teme, ki jo razstava

obravnava. Predmeti služijo za ilustracijo in dokumentacijo povedanega in skušajo s študijsko pripravljenim gradivom vred znanstvene izsledke o določenem dogodku ali pojavu čimbolj vsestransko in na najbolj prikladen način posredovati obiskovalcem muzeja. Zgodovinska razstava je torej poljudnoznanstveno delo, ki nima oblike knjige, temveč obliko muzejskega prostora. Knjižne ilustracije pa zamenjujejo muzejski predmeti in prav v tem je, kljub raznovrstnim reprodukcijskim in avdiovizualnim sredstvom, še vedno moč in privlačnost take razstave.

Arhivalije so po zamisli zgodovinske razstave enakovredne vsem drugim zgodovinskim virom. Zato nimajo kakega posebnega položaja in vse splošno obrazložene opredelitve veljajo tudi zanje. V dobi, ko arhivalij kot zgodovinskih virov še ni, prevladujejo na zgodovinskih razstavah kot viri preostanki materialne kulture — arheološki predmeti. Za zadnja stoletja pa je arhivsko gradivo po količini in tehtnosti najpomembnejši zgodovinski vir. Temu primerna naj bo vloga arhivalij na zgodovinski razstavi. Običajno te po številu eksponatov prevladujejo.

Za razstavo naj se izberejo arhivalije v vsej svoji raznovrstnosti. To ne samo zaradi popestritve podobe, ampak tudi zaradi vernejšega podajanja vsebine arhivskih fondov. Ne samo lepa in čitljiva arhivalija, tudi poškodovana in defektna govori na svoj način. Arhivalije so že po svoji obliki primerne za postavitev v vitrinah in na panojih ter izpopolnjujejo razstavni prostor, razvrščene po vsebinskih skupinah. Drugi predmeti so postavljeni prosto ali pa so uvrščeni med arhivalije in jih tako dopolnjujejo. Računajmo na obiskovalčevo zmogljivost sprejemanja. Zato naj gradiva ne bo preveč, zlasti pa naj ne bo preveč natrpano. Važno vlogo pri tem ima aranžma s primerno kombinacijo barv podlage in predmetov. Da se gledalec ne preutru-di, prekinimo vrsto dokumentov in poglavje ilustrirajmo z drugimi viri, vendar tako, da ga vodimo od dogodka do dogodka, od začetka do konca, povezano v smislu notranje kompozicije razstave. Taka razvrstitev eksponatov je primerna tudi zato, ker zahteva arhivsko gradivo največ pozornosti in koncentracije.

Razstava naj bo prirejena tako, da bo prijetna za oko, naj pa da spodbudo tudi za razmišljanje. Skušajmo jo popestriti z viri, ki lahko pritegnejo razne kategorije obiskovalcev. Zlasti pronicljivejši med njimi pa bodo nemara ob razgledovanju gradiva zaslutili tisto dolgo pot, ki jo je moral zgodovinar prehoditi, da je prišel od osnovnega podatka, ki

ga daje arhivalija, do popolnejše podobe preteklosti.

Razstava mora biti poljudnoznanstveno prikazana, to sledi že iz njene kulturnoprosvetne funkcije. Po možnosti naj bo prilagojena tudi potrebam pouka, ker je v povprečju dobra polovica obiskovalcev iz vrst šolske mladine. Da je razstava strokovno dobro pripravljena in da doseže svoj namen, je potrebno, da je obdobje ali pojav, ki ga prikazuje, znanstveno že primerno obdelan.

Ogled tako pripravljene razstave zahteva od obiskovalca res nekaj več truda in pozornosti ali celo poprejšnjo študijsko pripravo, daje pa mnogo več kot ogled razstave samih predmetov. Tu pomagajo vodstva po razstavi ali ogled pod profesorjevim vodstvom in tiskani vodnik oziroma primerno sestavljen priročnik.

Kako naj se zgodovinska razstava pripravlja? Že iz zamisli razstave sledi, naj pri pripravi sodelujejo strokovnjaki iz vseh področij, iz katerih se bodo uporabljali zgodovinski viri. Običajno so to arhivarji, kustosi in bibliotekarji. Ker mora razstava prikazati več strani človeškega udejstvovanja v določenem obdobju, je potrebno tudi sodelovanje strokovnjakov raznih znanstvenih disciplin. Poleg zgodovinarja je to še arheolog, etnograf, pravni, literarni, umetnostni zgodovinar in še drugi. Najprimerneje je, če se sestavi ekipa, v kateri so znanstveni raziskovalci teme, ki jo želimo prikazati, arhivski, muzejski in bibliotečni poznavalci tega področja in po potrebi še strokovnjaki za specialna vprašanja.

Ob sodelovanju te ekipe strokovnjakov naj sestavljalec razstave napravi strokovni načrt in s historičnim čutom ob pravem vrednotenju posameznih dogodkov in pojavov in s primernim izborom eksponatov pripravi celotno sliko. Aranžma razstave se lahko poveri zunanjemu sodelavcu, nekateri muzealci pa imajo tudi na tem področju že precejšnje izkušnje. Načeloma se strokovna zamisel tu ne sme podrediti zunanjim efektom.

Ker se moramo izogniti vsaki improvizaciji in ker je treba vsaki posameznosti posvetiti primerno pažnjo, so potrebne daljše študijske priprave. Tudi zbiranje in odbiranje originalnega gradiva in priprava študijsko prirejenega gradiva lahko traja nekaj mesecev. Zlasti priprava zadnjega zahteva veliko truda in stroškov. Nemalokdaj je potrebno za izdelavo tega gradiva sodelovanje kartografa, akad. slikarja, tehn. risarja, fotografa in še koga. Pri sestavljanju razstave pa sodeluje poleg že navedenih strokovnjakov še vrsta obrtnikov. Tudi največje institucije v

svojih oddelkih, laboratorijih in delavnicah nimajo ljudi, ki bi bili kvalificirani za opravljanje vseh potrebnih del. Za del uslug se morajo obračati na obrtne delavnice in podjetja.

Torej je večja zgodovinska razstava draga. Zato naj bo pripravljena tako, da bo vsebinsko tehtna, vizualno efektna, domiselna in tehnično dovršeno postavljena, tako da obiskovalca prevzame, da se mu vtisne v spomin. S tem bo razstava dosegla ne samo strokovni uspeh, ampak bo tudi nestrokovnemu obiskovalcu vzbudila spoštovanje in odnos do snovi, ki jo prikazuje.

Vprašanje popularizacije razstave in izkoriščanja le-te v kulturnoprosvetne in strokovne namene je snov za posebno obravnavo. Omejil bi se le na nekaj splošnih misli. V razstavo vloženi trud in stroške je treba maksimalno izkoristiti. Nesmiselno je, da razstava, ki jo pripravljamo leto dni in več, stoji le nekaj tednov. Šele, če je ta odprta nekaj mesecev, dobe pripravljalci čas in priložnost za razne kulturnoprosvetne akcije. Za šole je najprimerneje, če je razstava odprta od pomladi do jeseni. Le tako si jo ogleda večje število šolskih skupin, predavatelji pa utegnejo razstavo tudi vključiti v učni program. Šole naj bodo zato o razstavi posamič obveščene s posebnim, zanje prirejenim dopisom ali prospektom in drugim materialom npr. s plakati. Brezpogojno pa jim morajo biti na razpolago vodstva, seveda če to žele. Čez poletje odprta razstava je deležna več obiskov turistov, tudi tujcev. V primeru, da pričakujemo večji obisk tujcev, bi veljalo razmisliti o izdaji prospekta v tujem ali tujih jezikih. Običajni načini popularizacije so: krajše notice v časopisih še pred otvoritvijo razstave, vabila, plakati, prospekti, informacije o otvoritvi razstave v radiu in televiziji, poročila o razstavi v dnevnem in strokovnem časopisu in v drugih sredstvih za javno obveščanje, reklama v kinu, priprava propagandne izložbe itd. Ob kaki večji razstavi prireditvi bi bila nemara na mestu tiskovna konferenca. Tu je treba dati novinarjem širokosrčno na razpolago slikovni material in publikacijo, če je izdana. Jasno je, da so načini popularizacije in efekt v precejšnji meri odvisni od finančnih sredstev.

Kulturnoprosvetne akcije ob razstavi so: vodstva po razstavi in šolske ure na razstavi, kulturne oddaje v radiu in televiziji, televizijske in radijske šolske ure in predavanja.

Ko se razstava zapre, naj je s tem ne bo konec. V strokovnem oziru naj deluje še naprej. Koristno je, da se izdela celotna dokumentacija o razstavi. Napravi naj se popis in načrt

razstave, kamor se vnesejo vsi podatki o gradivu in vsi napisi do najmanjše legende. Tak popis naj se pretipka v nekaj izvodih in zveže. Doda naj se tudi fotografska dokumentacija pomembnejšega ali vsega originalnega gradiva in vsega študijsko prirejenega gradiva. Taka dokumentacija ni draga, služila pa bo še leta in to ne samo instituciji, ki je razstavo pripravila, temveč tudi sorodnim ustanovam in posameznikom.

Zbrano razstavno gradivo olajšuje strokovne in znanstvene raziskave in daje včasih pobudo za nove raziskave.

Posebno vprašanje je publikacija. Ta je poleg razstave najvidnejši in najtehtnejši izraz strokovnega dela prirediteljev, njen učinek pa sega časovno preko razstave. Pri manjših razstavah zadostuje morda krajši prispevek, informacija z nekaj reprodukcijami na vabilu ali v obliki prospekta. Pri večjih pa je publikacija nujna. Ker pri zgodovinski razstavi ni težišče na predmetih, je v publikaciji lahko opuščen običajni seznam (katalog) razstavljenih predmetov. Katalog naj se opusti predvsem v primeru, če je od ohranjenega fonda zgodovinskih virov na razstavi prikazano tako majhno število, da bi popis tega izbora ne služil niti obiskovalcu razstave, še manj pa kasnejšemu raziskovalcu tega obdobja. Namesto seznama predmetov priključimo publikaciji raje več slikovnih prilog. Nujno je, da so v publikaciji znanstvene razprave, ki obravnavajo celotno tematiko razstave ali posamezne probleme in šele tem je treba kdaj pa kdaj primerno priključiti katalog predmetov. Tako urejena

publikacija lahko postane strokovni priročnik za obravnavano obdobje ali pojav.

Že zaradi načina dela — tu mislim na sodelovanje arhivarjev, kustosev in bibliotekarjev — zaradi gradiva, ki ga hranijo arhivi, muzeji in biblioteke — običajno torej več samostojnih institucij — in zaradi večjih stroškov je nemara smotrno nekatere večje zgodovinske razstave pripraviti s skupno udeležbo sorodnih institucij.

Kar je bilo doslej povedano, naj ne izzveni v mnenje, da zaradi zahtev, ki se postavljajo pred prireditelja, lahko zgodovinske razstave pripravljajo le velike in osrednje institucije. Z manjšimi stroški in z manjšim številom sodelavcev se lahko pripravijo po obsegu in kompleksnosti tematike ožje zgodovinske razstave. Primer: razstavo Napoleonovih Ilirskih provinc je priredil Narodni muzej kot osrednja muzejska institucija, razstavo Francozi na Gorenjskem pa lokalni Gorenjski muzej.

Obravnavana zamisel o postavljanju zgodovinskih razstav je načeloma mogoča za vsa zgodovinska obdobja. Razstave, ki prikazujejo delavsko gibanje, narodnoosvobodilno borbo in ljudsko revolucijo, pa zaslužijo še posebno obravnavo zato, ker so skupina zase in ker med razstavami z zgodovinsko tematiko po številu odločno prevladujejo.

Za konec še vprašanje, kaj bi s tako pripravljenimi razstavami dosegli. Našemu obiskovalcu ne bi pokazali le tega, kar se po muzejih, arhivih in bibliotekah hrani, ampak bi mu prikazali zgodovino njegove domovine, tujcu pa našo zgodovinsko pot in naš prispevek k civilizaciji in kulturi.

SLOVENSKI RDEČI KRIŽ V STARI JUGOSLAVIJI
1918-1941

KATARINA KOBE-ARZENSEK

Svetovna vojna se je končala z mirovno pogodbo v novembru 1918. Vojna je prenehala, za njo je mastopila doba povojne bede, gladovanja, bolezni, kuge in elementarnih nesreč. Zavaljo strašnih posledic vojnega meteža je večina držav, bodisi da so bile zmagovalke v svetovni vojni in so se teritorialno povečale, bodisi da so jih mirovne pogodbe znatno okrnile in jim naložile težka materialna bremena, morala svoje gospodarsko in socialno življenje bistveno spremeniti in ga prilagoditi hudim razmeram povojne dobe. Ostalo je na tisoče invalidov, ki jim je bilo treba ublažiti zdravstveno stanje, dati jim nove možnosti zaposlitve in popraviti telesne nakaze s tehničnimi pripomočki (protezami). Bilo je na tisoče vojnih ujetnikov in internirancev v Evropi in drugih kontinentih, ki jim je bilo treba omogočiti vrnitev v domovino. In če se je Rdeči križ izkazal že v vojni kot humana ustanova ne samo na bojiščih, temveč tudi v zaledju med civilnim prebivalstvom, ali ne bi še uspešneje deloval v miru na vseh področjih človeške dobrotelčnosti? Spričo tega je predsednik ameriške organizacije Rdečega križa, Henrik Davison, zaklical v svet: »Ne demobilizirajmo Rdečega križa...! Treba mu je dati že v miru novo obliko dobrotelnega udejstvovanja, ki naj izvira iz zavesti medsebojne solidarnosti narodov in držav. Zato mora Rdeči križ že v miru okrepiti svojo organizacijo v korist in srečo človeštva.« Na Davisonovo pobudo se je sešel februarja 1919 v Parizu komite petih zmagovitih držav, da začrta mirovni delovni program Rdečega križa in 5. maja 1919. leta je bila ustanovljena v Parizu Liga društev Rdečega križa, h kateri je do leta 1924 pristopilo 51 državnih organizacij, med njimi tudi jugoslovanska.

V prevratni dobi 1919 se je na Slovenskem delujoče društvo Rdečega križa preosnovalo v »Slovenski Rdeči križ«, čigar predsednik je bil Peter Grasselli, tajnik pa dr. Viljem Krejči. Ob ustanovitvi države Srbov, Hrvatov in Slovencev se je osnovala tudi enotna organizacija »Rdeči križ kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev«, v katero se je vključil tudi slovenski Rdeči križ. Temu je pripadalo vse področje dravske divizijske komande. V okviru centralnega društva se je za Slovenijo ustanovil ljubljanski oblastni odbor Rdečega križa, ki mu je načeloval kot predsednik dr. Viljem Krejči, odvetnik v Ljubljani. Po preimenovanju države je dobila centralna ustanova ime

»Rdeči križ kraljevine Jugoslavije«. Leta 1925 so bila odobrena nova društvena pravila.

Kakšne naloge si je naložil ljubljanski oblastni odbor RK v miru? Samostojno in v sodelovanju z državnimi oblastmi in dobrotelnimi ustanovami podpirati invalide, vojne sirote in bolnike, sodelovati v boju zoper nalezljive in kužne bolezni, skrbeti za izboljšanje ljudskega zdravja s poukom o higieni, negovanju otrok in bolnikov, prirejati samaritanske tečaje za vzgojo bolničarjev in strežnikov, dajati prvo pomoč v primeru velikih elementarnih nesreč, kot so poplave, potresi, lakota, epidemije in podobno, zbirati sredstva, ki so potrebna pri opravljanju humanitarnih nalog v miru in vojni ter končno podpirati organizacijo Podmladka Rdečega križa.

Ljubljanski oblastni odbor RK je razpolagal z bogatim materialnim skladiščem. Imel je obilno zalogo sanitetnega materiala, ki ga je ob izbruhu nalezljivih bolezni, elementarnih nesrečah in drugih podobnih prilikah posredoval prizadetemu prebivalstvu. Oblastni odbor RK je imel tudi veliko Döckerjevo barako z vso potrebno opremo, ki se je dala v najkrajšem času postaviti, kjer je bilo treba. V posesti je imel zasilno kuhinjo za 36 oseb. Nabavil si je moderen bolniški šotor, v katerem se je dalo postaviti 30 do 40 postelj. Veliko pozornost je posvečal obrambi civilnega prebivalstva pred plinsko vojno. Poleg velikih nalog pa je oblastni odbor RK širil idejo humanitarnosti in solidarnosti človeštva na vse sloje prebivalstva. Po društvenih pravilih je mogel biti član Rdečega križa vsakdo, ki je imel državljansko pravico. Na letni skupščini v Beogradu je glavni odbor imenoval posebno zaslužne za častne člane. Za velikega dobrotnika Rdečega križa so razglasili tistega, ki je poklonil organizaciji vsaj 10.000 dinarjev, in za stalnega člana, kdor je plačal enkratni znesek 500 dinarjev. Večino članstva so sestavljali redni člani, ki so plačevali letno članarino 30 dinarjev, in pomožni člani, ki so prispevali letno po 6 dinarjev. Vsak član naj bi bil tudi naročnik društvenega glasila »Glasnik Rdečega križa«, čigar letna naročnina je znašala 10 dinarjev.

Veliko prizadevanja je pokazal ljubljanski oblastni odbor Rdečega križa pri ustanavljanju svojih podružnic, tako imenovanih krajevnih odborov Rdečega križa. V začetku leta 1930 je imel oblastni odbor 58 krajevnih odborov RK z 2.865 rednimi, 1.130 pomožnimi in 49

stalnimi člani. Prav je, da jih tudi naštejemo: Beltinci, Bled, Brežice, Celje, Črna, Črnomelj, Dobrna, Dobrovnik, Dolnja Lendava, Gornji grad, Guštanj, Jesenice, Kamnik, Kočevje, Konjice, Kostanjevica, Kranj, Krčevina, Krško, Lajteršperk, Laško, Litija, Ljubljana, Ljutomer, Logatec, Maribor, Marenberg, Mokronog, Mozirje, Murska Sobota, Novo mesto, Ormož, Pobrežje, Polhov Gradec, Ptuj, Radeče, Radgona, Radovljica, Rajhenburg, Ribnica na Dol., Rogaška Slatina, Sevnica, Slovenj Gradec, Slov. Bistrica, Sv. Lovrenc na Pohorju, Št. Peter pod Sv. gorami, Studenci, Skofja Loka, Šmarje pri Jelšah, Sočanj, Trnava v Poljanski dolini, Trbovlje, Trzič, Velenje, Velike Lašče, Vič, Zagorje, Žiri.

Poglavitna naloga krajevnih odborov RK je bilo pridobivanje članstva. Od nabrane članarine so odvajali 25 % oblastnemu odboru v Ljubljano in 25 % glavnemu odboru RK v Beograd. Drugo polovico so lahko sami potrošili. Krajevni odbori RK so si večali svoje dohodke z raznimi poljudnimi predavanji, gledališkimi predstavami, koncerti, tombolami in kinematografskimi predstavami, od katerih niso plačevali nobenih davščin. Omeniti velja, da so krajevni odbori RK ustanavljali zasilne bolnišnice in hiralnice v krajih, kjer ni bilo bolnišnic. Tako je vzdrževal krajevni odbor RK v Konjicah svojo lastno bolnišnico, kjer se je na leto zdravilo nad 100 bolnikov. Za šolsko mladino so krajevni odbori RK v Ljubljani, Trziču in Trbovljah organizirali počitniške kolonije. Po pravilniku, ki ga je izdal glavni odbor RK, naj bi v vsakem večjem kraju samaritanski tečaji dajali splošno higiensko izobrazbo in osnove prve pomoči v nezgodah in boleznih. Taki tečaji so do leta 1930 bili v Ljubljani (3), Trbovljah in Celju pod vodstvom zdravnika. Glavni odbor je prevzel upravne stroške tečajev, poleg tega je za predavanja prispeval 1.000 dinarjev in za tajniške posle 300 dinarjev. Zanimivo je, da si je agilni krajevni odbor RK v Guštanju že v prvem desetletju stare Jugoslavije za približno 100.000 dinarjev kupil rešilni avto in da si je zidal »Dom Rdečega križa«.

Kot primer resnične prizadevnosti Rdečega križa ob elementarnih nesrečah moramo omeniti podporo, ki jo je dal ljubljanski oblastni odbor RK prebivalcem v okolici Ljubljane, Logatca, Kranja, Litije, Laškega in drugih krajev, ko so jim poplave jeseni 1926 in 1927 porušile domove, gospodarska poslopja ter uničile obdelano zemljo in nasade. Prizadetim se je razdelilo nad 1.500.000 dinarjev v gotovini in blagu. V ta namen so organizirali nabiralne akcije v obeh oblasteh, ljubljanski in mariborski. Ameriški rojaki so prispevali nad

100.000 dinarjev. Prav tako je glavni odbor v Beogradu nakazal 2 milijona brezobrestnega posojila tistim, ki so jim poplave porušile domove. Posojilo je prejelo 107 posestnikov v znesku od 4.000 do 40.000 dinarjev. Kjer so ležale ruševine domov, so po treh letih s pomočjo Rdečega križa zrasle mične hišice. Oblastni odbor RK je izposloval prizadetim cement po produkcijski ceni in od uprave državnih železnic zanj brezplačen prevoz. Tudi v hudi zimi 1929 je oblastni odbor RK med gladojoče razdelil nad 100.000 dinarjev podpor v gotovini in blagu, glavni odbor pa je v ta namen prispeval 90.000 dinarjev.

Ti primeri, ki zajemajo samo večje akcije, zgovorno pričajo o humanosti in dobrodelnosti Rdečega križa v mirnem času. Propagiral je to ustanovo na Slovenskem znani kvartet Matičarjev (Skalar, Završan st., Završan ml. in Pelan), ki je v prvih desetih letih Jugoslavije priredil na območju ljubljanskega oblastnega odbora RK po trgih in mestih kar 25 pevskih koncertov.

Veliko spremembo v organizaciji jugoslovanskega Rdečega križa je prinesel zakon o društvu Rdeči križ kraljevine Jugoslavije leta 1933. Temu zakonu so sledila pravila društva. Struktura je bila doslej naslednja: Glavni odbor v Beogradu, banovinski odbori RK v kraju sedeža banovin, okrajni odbori, občinski odbori — poverjenišтва, šolski odbori Podmladka Rdečega križa in skupščine. V Ljubljani je bil sedež Dravskega banovinskega odbora RK kraljevine Jugoslavije. Upravo banovinskega odbora RK sta vodila upravni odbor pod predsednikom dr. Viljemom Krejčem in dvema podpredsednikoma ter nadzorni odbor s predsednikom Francem Pretnarjem, ravnateljem Mestne hranilnice v pokoju. Za reševanje posebnih nalog so bile ustanovljene sekcije. Dravski banovinski odbor RK je imel administrativno, finančno-ekonomsko, žensko in organizacijsko sekcijo ter sekcijo Podmladka. Upravni prostori banovinskega odbora RK so bili na Gospodarski cesti št. 2, v drugem nadstropju. V Ljubljani je deloval tudi pododbor RK z naslednjimi sekcijami: propagandna, socialna, samaritanska, prireditvena ter sekcija za dom Rdečega križa. Ta pododbor je živahno deloval ter se udeleževal v tednu Rdečega križa in nabiranju prostovoljnih prispevkov. Vsako leto je v juniju prirejal kresne večere. Nabrana denarna sredstva so namenili predvsem revnim Ljubljančanom. Leta 1937 je pododbor RK razdelil 7 vagonov premoga in 1200 kg moke med 700 ljubljanskih revežev; tudi leta 1938, 1939 in 1940 je dajal pomoč v premogu ubožnejšim prebivalcem Ljubljane.

Banovinski odbor RK je imel 23 okrajnih odborov (Ljubljana, Brežice, Celje, Črnomelj, Dravograd, Gornji grad, Kamnik, Kočevje, Kranj, Krško, Laško, Lendava, Litija, Ljutomer, Logatec, Maribor, Murska Sobota, Novo mesto, Ptuj, Radovljica, Slovenj Gradec, Slov. Konjice, Škofja Loka) in eno okrajno poverjenišтво v Šmarjah pri Jelšah. V letu 1938 je bilo 115 občinskih odborov in 170 občinskih poverjeništev. V istem času je imela dravska banovina 13.912 članov Rdečega križa (višjih 60, rednih 5300 in podpornih članov 8552). V letu 1941 se je članstvo dvignilo na 18.460 (61 višjih, 7043 rednih in 11.356 podpornih članov). Na Glasnik Rdečega križa je bilo naročenih okoli 276 članov.

Tudi v drugem desetletju stare Jugoslavije ni zaspalo prizadevanje Rdečega križa. Tako je pomagal najubožnejšim poplavljenecem v Murski Soboti in Lendavi. V letu 1939 so poplave prizadele brežiški in dravograjski okraj. Oškodovancem je Rdeči križ nakazal 12.300 dinarjev, podprl pa je tudi 9 posestnikov v Žitkovcih v lendavskem okraju. Naslednje leto ni bilo večjih poplav, kljub temu je banovinski odbor RK prispeval ogroženim prebivalcem in pogorelcem pomoč v skupnem znesku 7550 dinarjev.

Ko je na Češko vdrla Hitlerjeva soldateska, so mnogi češki rodoljubi morali bežati iz domovine. Češkoslovaškim beguncem je banovinski odbor RK priskočil na pomoč z denarnim zneskom 10.000 dinarjev. Okrajni in občinski odbori RK po dravski banovini so za begunce zbrali okoli 15.000 dinarjev, mariborski okrajni odbor pa je v ta namen priredil nabiralno akcijo in zbral 10.000 dinarjev. Če je jugoslovanski Rdeči križ namenil pribežnikom okoli 70.000 dinarjev, je samo dravska banovina s svojimi 35.000 dinarji prispevala polovico celotne podpore jugoslovanskega Rdečega križa.

S Hitlerjevim napadom na Poljsko 1. septembra 1939 se je vnel drugi svetovni požar. Mnogi poljski rojaki so zapuščali svoje domove. Tem je že 1939 dravski banovinski odbor RK nudil denarno pomoč. Dobrodelna akcija se je ponovila tudi v naslednjih dveh letih.

V zadnjih letih kraljevine Jugoslavije so postajale v Ljubljani vedno bolj žive želje po zgraditvi lastnega doma Rdečega križa. Akcijo je vodil ljubljanski pododbor in 6. decembra 1939 so na seji banovinskega odbora RK imenovali poseben odbor pod vodstvom Miroslava Gregorke, ki si je naložil breme, da dokončno reši to važno vprašanje.

V propagandne namene je banovinski odbor RK kupil že dolgo zaželeni projekcijski aparat. Žal pa odbor ni imel primernega slikov-

nega gradiva; obvezal se je, da tudi tega nabavi, upoštevajoč domače razmere. Banovinski odbor RK je prirejal najrazličnejše prireditve; te bi razdelili v prireditve krajevnega značaja, splošne prireditve v tednu Rdečega križa in razna zdravstvena predavanja. Tovrstnih prizadevanj je bilo toliko, da jih ne gre naštevati. Omenili bi samo uspeh tedna Rdečega križa, ki je prinesel odboru 31.324,86 dinarja. Zanimiva so bila zlasti zdravstvena in strokovna predavanja o obrambi pred napadi iz zraka in o bojnih strupih.

Skladišče na Ljubljanskem polju je bilo vredno z zemljiščem skupaj okoli 70.600 dinarjev. Vrednost sanitetne opreme, nabavljene pred letom 1934, je znašala 80.000 dinarjev; po tem letu do začetka druge svetovne vojne so kupili še za 55.290 dinarjev sanitetnega materiala. Od glavnega odbora RK poslana oprema je bila cenjena (1937) na 44.251 dinarjev. Prišteti pa moramo še velike količine tovrstnega materiala, ki jih je glavni odbor RK poslal v letih 1939, 1940 in 1941. Omeniti velja le kompleten rešilni avto. Ne malo tega materiala so razdelili med odbore RK, ki so ustanavljali v svojih krajih in ob cestah »postaje za prvo pomoč v sili«. Mimo tega pa so ti odbori vzdrževali razne zdravstvene in kulturne ustanove. Okrajni odbor v Konjicah je imel lastno bolnišnico, občinski odbor RK v Guštanjju kopališče in rešilni avto, okrajni odbor RK v Črnomlju in občinska odbora v Slovenski Bistrici in Črni kopališče, okrajni odbor RK v Ptujju hiralnico in občinska odbora RK v Dobavi in Fali (Selnice) lasten gledališki oder. Pozabiti ne smemo, da je nameraval kupiti rešilni avto okrajni odbor RK v Murski Soboti in da so pripravljali kopališče v Mariburgu.

Ker je bilo v zadnjih letih zaradi izrednih političnih razmer zelo napeto vzdušje, se je delo v sanitetni stroki osredotočilo v glavnem na dve nalogi:

1. izvežbati potrebno osebje za prvo pomoč ter v negi bolnikov in ranjencev;
2. pripraviti sanitetni, zdravstveni in bolniški material, ki naj bi bil v primeru potrebe na razpolago.

Za usposabljanje bolniškega osebja so se v mestih in na podeželju prirejali bolničarski in samaritanski tečaji. Od leta 1929, odkar je prirejal Rdeči križ v Sloveniji tečaje, pa do leta 1940, je bilo 128 samaritanskih tečajev, ki se jih je udeležilo 1672 moških in 2129 žensk, ter 65 bolničarskih tečajev z 802 tečajniki in 1627 tečajnicami. Bolniško-sanitetni, obvezovalni in zdravniški material so dopolnili deloma iz svojih sredstev deloma pa s pomočjo glavnega odbora RK. Banovinski odbor

RK v Ljubljani je v ta namen določil 150.000 dinarjev, od glavnega odbora pa je prejel sanitetnega materiala v vrednosti 475.948 dinarjev in neposredno pred vojno še za 745.312 dinarjev. Za morebitne elementarne nesreče je imel banovinski odbor RK v pripravljenosti dve poljski kuhinji.

Sredi velikih priprav je Dravski banovinski odbor RK zatekel 6. april 1941, ko se je začela tudi za Jugoslavijo vojna.

PODMLADEK RDEČEGA KRIŽA 1922–1941

Podmladek Rdečega križa je bil ustanovljen s sklepom skupščine Lige društev Rdečega križa v Parizu 20. marca 1922. Že v prvi svetovni vojni so poleg odraslih tudi otroci sodelovali v društvu Rdečega križa in s tem pomagali pri lajšanju vojnega gorja.

Ko je Liga sklenila, da ustanovi Podmladek Rdečega križa, je storila to zato, ker je sodila, da je tovrstna organizacija še posebej ugodno sredstvo za pouk in vzgojo bodočih pokolenj v duhu Rdečega križa.

Še istega leta, ko je bila Liga sklenila ustanoviti Podmladek, so začeli z njegovo organizacijo v naši državi ter vpisali veliko število učencev vseh šol za člane. Kmalu potem je Podmladek Rdečega križa bil ena najmočnejših mladinskih organizacij ne samo v Jugoslaviji, temveč tudi na svetu. Pred drugo svetovno vojno je ta organizacija mladih obstajala v več ko 50 državah in je imela nad 12 milijonov članov.

V stari Jugoslaviji je bil Podmladek sestavni del društva Rdečega križa in je bil kot njegov del organiziran na osnovi pravilnika Podmladka. Glavna naloga mu je bila pripravljati mladino na dolžnosti članov Rdečega križa, spoznati njegov nastanek, vzvišene in plemenite naloge ter podpirati to delo po svoji zmožnosti in sposobnosti. Za proučevanje in reševanje vseh vprašanj, ki zadevajo upravo, razvoj, organizacijo in vzgojo Podmladka Rdečega križa, za njegovo delovanje v miru in vojni, je obstajala sekcija Podmladka Rdečega križa pri glavnem in banovinskem odboru, okrajnih in občinskih odborih RK. Predsednika sekcije Podmladka RK je volil iz svoje srede banovinski odbor. Pri okrajnih in občinskih odborih RK je bil predsednik sekcije Podmladka predsednik šolskega odbora Podmladka. Sekcijo Podmladka pri banovinskem odboru RK so sestavljali predsednik in trije člani tega odbora in sekcijo pri okrajnih in občinskih odborih RK predsednik in dva člana odbora. V šolskem letu 1937/38 je bil predsednik banovinske sekcije Podmladka Kuno Hočevar, ravnatelj III. drž. gimnazije v Ljub-

ljani in kasneje Ivan Dolenec, ravnatelj drž. učiteljske šole v Ljubljani. V šolskem letu 1935/36 je bilo v Podmladku organiziranih 182 osnovnih šol, v letu 1936/37 290, leta 1937/38 289, leta 1938/39 329 in 1939/40 345 osnovnih šol. V zadnjih letih pred drugo svetovno vojno je bilo organiziranih pri Podmladku 67 srednjih strokovnih šol z okoli 10.500 člani. Vse osnovne šole so imele 1940. leta 17.210 članov. Če to izrazimo v procentih, je bilo včlanjenih 87% srednjih šol in 44% vseh osnovnih šol.

Podmladkarji so skrbeli za svoje zdravstveno utrjevanje s tem, da so pogoji »igro za dobro zdravje« in z rednimi telovadnimi in dihalnimi vajami. Med šolskim letom so bila številna zdravstvena predavanja, samo v letu 1940 jih je bilo več kot 321. Sekcija Podmladka je posvečala dobršen del pozornosti higieniskim tečajem. V zadnjem letu pred drugo svetovno vojno je bilo v dravski banovini 18 takih tečajev. Higieniski tečaji so bili dvojni: za prvo pomoč in nego otrok. Tečaje za prvo pomoč je 1940. leta končalo 407 dijakov in tečaje za nego otrok 196 dijakinj. Tečajniki so prejeli posebno tiskano diplomo. Med važne naloge Podmladka je prišteti tudi prirejanje počitniških kolonij in ne nazadnje ustanavljanje šolskih lekarn. Tu so se pokazali kar lepi uspehi; število teh je bilo vsako leto večje. Leta 1934 jih je bilo 102 in 1939 kar 147. V svojem petletnem načrtu si je sekcija naložila posebno nalogo: povečati število šolskih kuhinj, kolikor je mogoče. In trud ni bil zastonj. Medtem ko se je v šolskem letu 1935/36 hranilo v 39 šolskih kuhinjah 2234 podmladkarjev, se je v šolskem letu 1938/39 v 58 kuhinjah hranilo že 3828 učencev. Skrbela pa je sekcija tudi za kopališča in igrišča. Do leta 1940 je zraslo 51 kopališč in 129 igrišč. Svojo človekoljubnost so podmladkarji izkazovali z medsebojno pomočjo. V prvi vrsti so pomagali sošolcem ali učencem drugih šol v naši domovini in ob elementarnih nesrečah priskočili na pomoč tovarišem v tujini. Tako je 1938. leta prejelo pomoč 5950 učencev, v naslednjem letu pa 5759. Med proslavami, ki jih je prirejal Podmladek RK, je najvažnejša proslava dneva Podmladka RK. Poleg te so proslavljali še »Dan miru«, »Materinski dan« in »Teden Rdečega križa«. Glavni odbor Rdečega križa je za podmladkarje izdajal dva časopisa: za srednješolsko mladino »Glasnik Podmladka RK« in za osnovnošolsko pa »Dobro dete«. Knjižnice Podmladka RK je imelo v letu 1939 kar 84 šol. Premoženje podmladkarjev so sestavljali dohodki članarine, prodanih ročnih izdelkov, prireditvev, zabav in koncertov ter prostovoljni prispevki.

(Se nadaljuje)

OBRAMBA NA SOČI 1915—1917

(Ob petdesetletnici)

JURIJ MUŠIČ

(Nadaljevanje)

TRETJA IN ČETRTA SOSKA BITKA²⁴
(18. X. DO 5. XII. 1915)

Ti dve jesenski bitki sestavljata celoto, ker se je četrta začela samo pet dni po koncu tretje (5. XI.) v splošnem z istimi operativnimi cilji.

Za tretjo bitko je bil planiran najprej napad iz mostišča pri Plavah in na vrh Sv. Mihaela, zatem glavni napad na goriško mostišče zaradi zavzetja Gorice s pomožnimi napadi na tolminsko mostišče in v območju Krna. Za to bitko so Italijani razpolagali med Rombonom in morjem s 25 pehotnimi in 4 konjenišskimi divizijami ter s 1372 topovi, od tega je bilo 305 srednjih in težkih.

Pravi cilj teh dveh bitk pa je bil predvsem politične narave, ker je italijanska vlada zahtevala od svojega vrhovnega poveljstva vendar že kak večji uspeh, da bi se zadovoljilo javno mnenje, ki ni bilo zadovoljno z več kakor skromnimi dotakratnimi rezultati in nesorazmerno velikimi izgubami.

Ceprav je bil v drugi polovici avgusta prepeljan iz Galicije na soško fronto naš domači III. kor,²⁵ ki je še pred začetkom bitke z 28. PD in polovico 22. DD prevzel obrambo kraške planote od vasi Doberdoba do morja, je bil branilec ob začetku bitke po številu enot slabši kot pri koncu druge bitke. To pa zaradi tega, ker so se bile enote cesarskih lovcev in strelcev vrnile na Tirolsko, razen tega pa sta bili v septembru dve in pol divizije vrnjeni na balkansko fronto, kjer se je 5. oktobra začela ofenziva proti Srbiji. Tako je Borojević, ki je 14. septembra operativni del svojega štaba preložil v Postojno, razpolagal ob začetku tretje bitke z 12 divizijami in 634 topovi, od tega je bilo 108 srednjih in težkih.

Sl. 33. Avstrijske rezerve pod vrhom Sv. Mihaela

Po tridnevni topniški pripravi, ki so se ji prvič pridružila tudi močna zračna bombardiranja mnogo močnejšega italijankega zrakovplovstva, so se začeli 21. oktobra napadi italijanske pehote, ki so bili posebej usmerjeni proti navedenim objektom in so trajali s kratkimi presledki do 4. novembra. Najhujši boji so zopet besneli za vrh Sv. Mihaela, za odsek Podgora—Oslavje na goriškem mostišču in pri Plavah.

Konec te bitke je začela prihajati na bojišče tudi 6. PD III. kora, ki se je kot armadna rezerva zbirala pri Šempasu. Borojević je 28. oktobra stavil 17. pp iz te divizije na razpolago poveljstvu XVI. kora v Dornbergu, ki ga je pa smelo uporabiti samo za protinapadalne akcije na goriškem mostišču. Ko je bitka dosegla svoj višek, je bila 6. PD pomaknjena v Renče. II. bataljon tega polka pa je bil poslan kot okrepitev 18. PD, ki je na odseku Globna—Plave—Zagora odbijala trdovratne napade Italijanov, medtem ko sta I. in III. bataljon tega polka sodelovala v krvavem bojnem metžu pri Oslavju od 2. do 4. novembra, kjer sta izgubila več kot polovico svojega moštva. 3. novembra so 7., 8. in 9. lovski bataljon 6. PD prevzeli od honvedov odsek med Sočo in vrhom Sv. Mihaela, kjer so prav tako takoj po prevzemu tega odseka pretrpeli hude izgube. Težke izgube sta imela tudi 26. in 3. dpp 22. DD pred Doberdobom, kjer sta ves čas bitke branila tamkajšnje postojanke med koto 111 in koto 118. Navajam pretresljivo poročilo poveljnika 22. DD poveljstvu VII. kora: »Sovražnik je 100 do 200 korakov pred nami, na nekaterih mestih samo 40 do 50 korakov, a na enem mestu celo samo 3 korake. Vojaki zadnjih šest dni sploh niso mogli več spati. Vtisi s postojank so tudi za najmočnejše živce prehudi. Ne glede na težki topniški ogenj, ki ga vedno spremlja kamenita toča in ki neprenehoma podnevi in ponoči udriha po postojankah, še druge okolnosti pogubno vplivajo na moštvo. Vojaki pogostokrat leže več dni poleg ranjenih in mrtvih. Težke granate odkrivajo plitke grobove, ki so dostikrat tik za postojankami ter razmetavajo dele že razpadajočih trupel po postojankah, v katerih gomazi od podgan. Ljudem se že v dveh, treh dneh pristudi vsaka jed in želja po njej. Zaradi pomanjkanja vode je onemogočena najosnovnejša osebna higiena, dokler so v postojankah. Da bi mogli priti do zavetja, se mnogi ranjenci zatekajo v bližnje kotanje in če jih ne morejo

takoj najti, umirajo tam v največjih mukah. Ko sta domobranska polka prevzemala postojanke, ponekod sploh niso našli nobene posadke več. Njeni ostanki so v obupu čepeli v posameznih kotanjah in jamah. Neki stotnijski poveljnik je imel pri sebi samo še šest mož svoje stotnije. V eno zamenjano polstotnijo, ki je iskala zavetje v neki kotanji, je udarila težka granata in na mestu ubila 19 mož, a 26 ranila, ostanek je begal obupan sem ter tja, kričal ali se pa popolnoma zbežan valjal po tleh... itd.« Detajlneje sta pa opisala to mučeništvo naših vojakov Prežihov Voranc in Ivan Matičič...

Sl. 34. Postojanke avstrijske pehote izpred Doberdoba

Po petdnevem samo relativnem zatišju, med katerim pa italijansko topništvo ni prenehalo obstreljevati branilčeve postojanke, so začeli 10. novembra svojo četrto ofenzivo, ki je trajala vse do 5. decembra. Glavni italijanski napor se je v tej ofenzivi osredotočil na odsek Plave—vrh Sv. Mihaela (ca. 33 km), a posebno so hoteli na vsak način zavzeti goriško mostišče in Gorico, kar so hoteli doseči s prebitjem centra tega mostišča ob cesti Števerjan—Pevma. Do konca te ofenzive so s prispelemi okrepitevami angažiral 28, a branilec 15 pehotnih divizij.

Obrambo vrha Sv. Mihaela je nekaj dni pred začetkom te ofenzive okrepila 6. PD (brez 17. pp), tako da sta to važno postojanko branili kar dve diviziji. 17. pp. pa je bil zopet rezerva za goriškim mostiščem.

Hudi boji so divjali na Podgori, a še hujši okoli vasi in cerkve v Oslavju, kjer so Italijani angažirali tri divizije na samo 2 in pol kilometra fronte. Tu so v teku te bitke napadli štiridesetkrat Podgoro, tridesetkrat Oslavje in petnajstkrat Sabotin... V teh izredno hudih bojih so se posebno odlikovali Dalmatinci 4. GB in naš 17. pp, ki so, kakor tudi Italijani, pretrpeli v teh bojih ogromne izgube. Ta polk je ponoči na 22. november prevzel obrambo med potokom Piumico in Oslavjem, a hrbet s cerkvijo deli 37. dpp. Na

koncu bitke je bila obramba na Soči okrepjena z eno in pol divizije iz Galicije, ki je bila takoj dirigirana na kraško planoto in za Gorico.

Med to bitko so Italijani 18. novembra začeli sistematično s topništvom in zrakoplovstvom rušiti Gorico. Takrat je bilo v mestu še kakih 2500 od 30.000 prebivalcev. To rušenje ni doseglo nobenega vojaškega rezultata, ker so branilčeve enote in štabi tudi še nadalje ostali v mestu in njegovih predmestjih.

Sl. 35 a Civilno prebivalstvo stalno bombardirane Gorice se je zatekalo v Kleti

Sl. 35 b Zaklonišče civ. prebivalstva v kletah med obstreljevanjem Gorice

Od 26. novembra do 1. decembra je še levo krilo 2. italijanske armade stopilo zopet v akcijo ter obnovilo svoje napade na tolminsko mostišče in na odsek Mrzli vrh—Vodil vrh, da bi preprečilo branilcu odvzemanje enot s tega odseka. V tem času so Italijani posebno močno tolkli tudi na tem odseku mesta v ozadju, posebno Tolmin.

V obeh teh bitkah so Italijani dosegli samo neznatne uspehe in sicer: szah. od Dolja in pri Zagori nekoliko jarkov, zavzeli so hrbet s cerkvijo med Oslavjem in cesto, ki vodi iz Števerjana v Pevmo, prednje postojanke na Podgori, kjer je branilec zasedel postojanke na samem grebenu, ki so bile ugodnejše za obrambo, nekaj prednjih postojank na szah. pobočju vrha Sv. Mihaela, pred zah. robom

Sv. Martina in nekaj prednjih postojank med koto 111 in koto 118. Te pridobitve niso šle nikjer več kot en kilometer v branilčev obrambeni sistem in niso imele nobenega vpliva na celotnost obrambe glavnih branilčevih postojank.

Sl. 36. Bosenski stražar v okopu pri Gorici

V sedmih tednih teh dveh bitk so Italijani izgubili 116.000, a branilec 71.000 mož. Strašne izgube niso bile v nobenem razmerju z več kot skromnimi uspehi. Branilčeve izgube so bile v resnici še težje, ker je bil tudi v teh bitkah številčno mnogo slabši.

Sredi decembra je III. kor v celoti prevzel postojanke VII. kora na severnem odseku kraške planote, a 17. in 27. pp sta bila vrnjena v sestav svoje 6. oziroma 28. PD, tako da je III. koru manjkala samo še 44. PB 22. DD (4. in 27. dpp).

10. decembra je poveljstvo jzah. fronte skrajšalo fronto 5. armade na ta način, da je pripojilo odsek XV. kora armadni skupini generala Rohra. Borojević je pa dal naslednjo oceno o teh dveh bitkah: »Ti dve bitki sta se vodili s posebno divjostjo. Skovali sta soško fronto v najtrše jeklo in privedli Italijane do jasnega spoznanja, kako težavna je bila naloga, ki so jo prevzeli.«²⁶

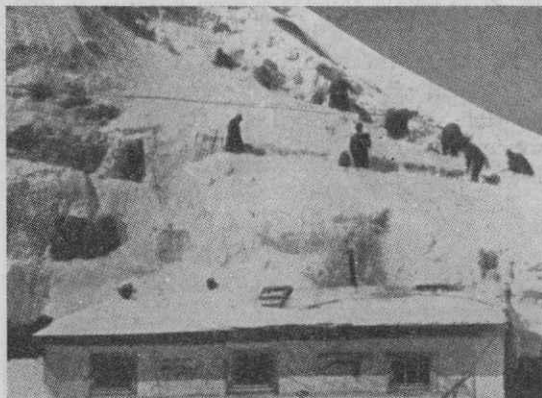
V to dobo šteje prihod bataljona št. 100 na vrh Sv. Mihaela.²⁷

ZIMA 1915/1916 in SLABLJENJE SOŠKE FRONTE²⁸

Italijansko vrhovno poveljstvo je v teku zime znatno povečalo in okrepilo svoje armade, da bi bilo še bolj pripravljeno za operacije v 1916. letu. Uredilo ni samo solidne fortifikacije zavzetega ozemlja, temveč tudi gradilo za vsak primer rezervne postojanke za fronto.

Čeprav ni v tem obdobju prišlo do operacij večjega obsega, ni bilo dneva, da ni bilo prask med patruljami, izvidniških akcij in delovanja topništva, kar je imelo za posledico vsakodnevne žrtve na obeh straneh. Niti snežna

odeja na planinskem sektorju ni popolnoma umirila fronte. Vsakodnevnim krvavim žrtvam so se pridružile na tem delu fronte še žrtve od lavin. Samo skupina generala Rohra je do srede marca izgubila zavoľo »bele smrti« 600 mož.

Sl. 37. Avstrijski vojaki v obrambi od »bele smrti« na področju Krna

V podvzemanju lokalnih napadalnih akcij je bil posebno aktiven branilec. Tako je decembra spet osvojil postojanko jzah. od Dolja pri Tolminu, ki jo je bil izgubil septembra meseca. Začetek februarja je spet zavzel v avgustu izgubljeno postojanko na zah. pobočju kote 588 na tolminskem mostišču. Na južnem pobočju Rombona je bila ponovno zasedena Čuklja (1776), ki je bila tudi v avgustu izgubljena. Pri Oslavju se je branilcu posrečilo, da je v januarju potisnil Italijane s kote 188 in »cerkvenega hrbta« ter da je tu vzpostavil stanje, ki je bilo pred jesensko ofenzivo. Uspeh branilca na tej najbolj nevarni točki je izzval močno povečanje italijanskega topniškega ognja in njegove protinapade, kar je vse imelo z bližajočo se pomladjo za posledico vsakodnevnih žrtve, posebno na kraški planoti in pri Gorici.

Januarja 1916 je AOK odločila, da se začne spomladi ofenziva iz južne Tirolske z daljnosežnimi cilji in najboljšimi četami. Zaradi tega so bile 10. armadi²⁹ odvzete 48. PD in 44. DD ter 8. GB, a 5. armadi III. kor z njegovimi tremi divizijami in 18. PD, kar pomeni, da se je obramba Koroške in na Soči oslabila za 6 in pol pehotnih divizij. Razen tega se je tudi topništvo oslabilo na tem sektorju jzah. fronte za eno petino. Pred tem so bile (še v decembru) 5. armadi odvzete 9. PB za Galicijo in 14. GB za ofenzivo proti Črni gori. Odsek 44. DD med Rombonom in Krnom je marca meseca prevzela 27. GB, ki je bila na novo formirana od 4. bhpp, prepeljanega z ruske fronte, 20. lovskega bataljona in črnovojni-

ških enot, odvzetih z drugih odsekov 10. armade. Postojanke III. kora na kraški planoti pa je zopet prevzel VII. kor, a postojanke 18. PD je prevzela 62. PD, prepeljana z balkanske fronte. V marcu so bile vse te enote prepeljane na Tirolsko. Zavaljo tega je konec marca 10. armada štela samo še 13 aktivnih bataljonov, vse drugo so bile črnovojniške čete. Pri 5. armadi se je takrat zmanjšalo število bataljonov od 147 na 100, od katerih je bilo več kot polovica črnovojniških, a število topov samo pri tej armadi od 693 na 467.

PETA SOŠKA BITKA³⁸ (11. do 16. III. 1916)

Cadorna ni bil za to, da se začne prezgodaj ofenzivne operacije na Soči, ki jih je bil dolžan začeti na podlagi sklepa antantnih generalnih štabov na konferenci v Chantillyju junija 1915. Za začetek te ofenzive že v marcu ga je predvsem prisilila zahteva francoskega vrhovnega poveljstva zaradi nemškega napada na Verdun (21. februarja) ter tudi potreba, da se z napadom odkrijejo avstrijski načrti, ker mu ni ostala prikrita koncentracija močnih avstrijskih čet na Tirolskem. Tako se je začela ta bitka pravzaprav tako zgodaj proti volji italijanskega vrhovnega poveljstva. Cadorna je prepustil poveljnikom 2. in 3. armade, da sama izbereta operativne cilje, predvsem seveda že od prej obstoječe glavne cilje: Gorico in Tolmin. Zato je bila ta bitka sestavljena od lokalnih napadov, ki sta jih nepovezane planirala oba armadna poveljnika.

Dne 11. marca je začelo italijansko topništvo obstreljevati branilčeve postojanke na vsej fronti od Krna do morja. Slabi napadi na tolimnsko mostišče so bili z lahkoto odbiti. Na goriškem mostišču se je Italijanom posrečilo zavzeti branilčevo postojanko pri Ločniku, ki pa jo je branilec zopet osvojil. Najbolj žila-

vi so bili boji na kraški planoti za posamezne nevrvalgične točke na branilčevem glavnem položaju, a so bili tudi tu vsi italijanski napadi odbiti.

Glavni cilj, da se avstrijske čete prikujejo na Sočo in se tako onemogoči njihov prevoz na Tirolsko, ni bil dosežen, ker so ne glede na to italijansko ofenzivo mogle biti vse enote po planu tja prepeljane. Tudi ni uspelo s to ofenzivo olajšati situacijo zaveznika pri Verdunu.

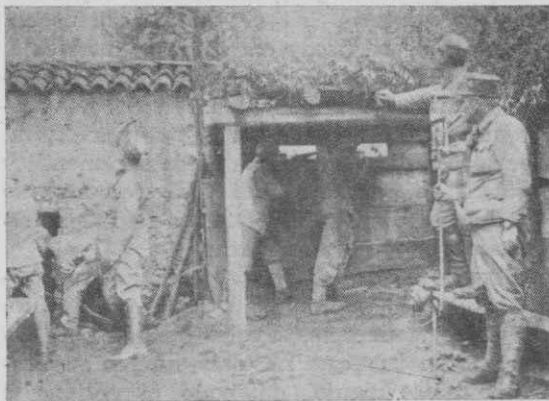
Izgube so bile v primeri s prejšnjimi bitkami malenkostne, ker se to pot napadalec ni trudil v polni meri.

SESTA SOŠKA BITKA³⁹ (4. VIII. do 17. VIII. 1916)

Čeprav med peto in šesto soško bitko ni bilo ob Soči večjih operacij, orožje tudi v tem obdobju ni popolnoma mirovalo. Najprej so Avstrijci v drugi polovici maja podvzeli nekaj demonstrativnih lokalnih napadov, da bi Italijanom onemogočili premestitev enot na Tirolsko. Konec junija so podvzeli akcijo z bojnim plinom na severnem delu kraške planote, da bi na ta način Italijane zopet potisnili do Soče, kar pa se ni posrečilo. Potem so se pa v juliju na kraški planoti vrstile lokalne italijanske napadalne akcije, ki so zahtevale na obeh straneh obilo žrtev. Hoteli so namreč izkoristiti številčno slabost branilca in zavzeti ugodne izhodiščne položaje za svojo naslednjo ofenzivo.

Dne 15. maja se je začela avstrijska ofenziva na južnem Tirolskem, v kateri je sodeloval tudi naš domači III. kor. To ofenzivo, ki se je sicer uspešno toda prepozno začela, so morali Avstrijci prekiniti zaradi ofenzive generala Brusilova na ruski fronti, ki se je začela 4. junija. V tej ofenzivi so doživeli Avstrijci hud poraz in so izgubili takoj v prvem tednu čez 300.000 mož. Od takrat je bila vsa pozornost nemškega in avstrijskega vrhovnega poveljstva usmerjena na vzhod, kamor so morale biti odposlane mnogoštevilne divizije, ki so se vzele z zahodne in italijanske fronte. Razen tega so tudi Francozi in Angleži začeli 1. julija veliko ofenzivo na Sommi, kar je položaj centralnih sil še bolj kompliciralo in poslabšalo.

Po ustavitvi avstrijske ofenzive na Tirolskem in velikem ruskem uspehu, ki je vendar enkrat prožil možnost za koordinacijo z rusko vojsko, je italijansko vrhovno poveljstvo zopet usmerilo težišče svoje akcije na soško fronto in se je lotilo pospešenih priprav za novo veliko ofenzivo. Njihov načrt za to bitko

Sl. 38. Ureditev za obrambo kmečke hiše na tolimnskem mostišču

je bil, da se najprej osvoji goriško mostišče, a potem da se napad razširi na sektor: vrh Sv. Mihaela—Sv. Martin.

Sl. 39. Avstrijski minometalec na sev. pobočju vrha Sv. Mihaela

Zaradi tega je italijansko vrhovno poveljstvo okrepilo svojo 3. armado (poveljnik Duca d'Aosta) z 10 divizijami, mnogoštevilnim topništvom in minometalci največjih kalibrov. Vse te okrepiteve, ki so jih večidel dobili s tirolske fronte, so bile šele neposredno pred začetkom ofenzive med 27. julijem in 4. avgustom, prepeljane na Sočo, da bi s tem dosegli čim večje presenečenje, kar je italijanskemu vrhovnemu vodstvu tudi popolnoma uspelo. Tako je bilo za to novo italijansko ofenzivo zbranih 203 bataljonov in 1250 topov proti 78 avstrijskim bataljonom s 384 topovi.

To ofenzivo, posebno pa osvojitve goriškega mostišča in Gorice, sem opisal v svojem članku: Boj za Gorico, Kronika, 1960/III. Da ne bi tega tukaj ponavljal, navajam samo to, česar ni v tem članku omenjeno, oziroma kar je potrebno zaradi povezave z dogodki, ki sledijo.

Kot že omenjeno v tem mojem članku, se je Borojević odločil, ker ni razpolagal z nobenimi rezervami, da se po padcu goriškega mostišča in vrha Sv. Mihaela umakne na drugi položaj: Sv. Gora—Sv. Gabrijel—Sv. Katarina—Panovec—Sv. Marko in dalje ob levem bregu Vrtojbe s priključkom čez Mirenski grad na nove položaje na kraški planoti, ki so potekali čez koto 212 (nad Logom)—Lokvi-

co—Opatje selo—kota 144 do ustja Timave. Ta umik je sledil ponoči od 8. na 9. avgusta, ne da bi ga napadalec kaj motil.

V drugi fazi te bitke so od 10. do 16. avgusta med Plavami in morjem v neprestanih naskokih ne glede na žrtve s 17 divizijami in nadmočnim topništvom Italijani poskušali Avstrijce potisniti tudi z njihovega drugega položaja. Posrečilo se jim je samo, da so jih potisnili na kraški planoti z bastiona Nad Logom in iz popolnoma porušenega Opatjega sela.

Sl. 40. Branilec v novih postojankah na Sv. Marku

Dne 17. avgusta so Italijani prekinili svojo ofenzivo, v kateri so izgubili 51.000, Avstrijci pa 41.000 mož, od tega čez 19.000 ujetih. Z zavzetjem Gorice in vrha Sv. Mihaela so Italijani po štirinajstih mesecih od vojne napovedi dosegli na Soči svoj prvi večji uspeh. Ta uspeh je bil predvsem moralnega značaja, ker sta ga italijanska armada in narod z veliko nestrpnostjo pričakovala. Vendar v vojaškem pogledu ni prekoračil taktičnega okvira, ker se jim ni posrečilo, da bi ga spremenili v strateškega, čeprav so bili za to danj nadvse ugodni pogoji glede na takratno zelo težko situacijo njihovih sovražnikov.

Borojević navaja: »Tedad je bilo stanje avstrijske soške fronte do skrajnosti kritično. Številčno slabe čete, zavoljo hudega boja izmučene in izčrpane na slabo utrjenih položajih, brez upanja, da bodo okrepljene z izdatnimi novimi rezervami, so dajale možnost, da se sovražnik v najkrajšem času pre-

bije v Vipavsko dolino, in to tem prej, ker so Italijani že napadali te nove položaje od Solkana do morja z močnimi silami.³²

Oslabljeni branilec je bil primoran, da pripelje med samo bitko oziroma po njenem koncu okrepitve s Tirolskega, iz Koroške, Galicije in Balkana, vsega skupaj okoli 5 divizij (65 bataljonov in 53 baterij), med njimi tudi 28. PD in 44. SD. Tako so prišli na soško fronto zopet naši domači polki, in sicer v sestavu 28. PD celjski 87. pp in karlovški 96. pp, a v sestavu 44. SD 1. in 2. gspp.³³ Tako so Borojeviću vrnilo približno toliko divizij, kolikor so mu jih odvzeli v začetku tega leta, toda šele po izgubljeni bitki...

SEDMA, OSMa IN DEVETA SOŠKA BITKA³⁴ (14. IX. do 4. XI. 1916)

Te tri zelo krvave soške bitke so se zvrstile v kratkih časovnih presledkih med morjem in Gorico predvsem na kraški planoti ter predstavljajo zaradi tega celoto.

Cadorna je v teh bitkah določil glavni podarek v osvojitvi severnega roba kraške planote čez Fajti hrib na Trstelj. Po osvojitvi le-tega je bilo možno s sunkom na sever omogočiti napredovanje enot vzhodno od Gorice ali pa ogroziti obrambo kraške planote s sunkom na jug proti Grmadi. Demonstrativne akcije so se predvidele v Julijskih Alpah in na Tirolskem.

Kot že omenjeno, je branilec po svojem umiku avgusta na kraški planoti začel urejevati svoje nove postojanke na vzhodnem robu Dola med Mirenskim gradom in ustjem Timave. Te postojanke so bile le slabo utrjene in le deloma zaščitene z žično oviro. Kamenita tla in neprestani topniški ogenj so oteževali poglobitev plitkih jarkov. Odsek med reko Vipavo in morjem je branilo 59 bataljonov, 284 topov in 255 minometalcev. 28. PD je branila odsek od kote 265 do Nove vasi. V armadni rezervi je bilo za tem odsekom 10 bataljonov, 44. SD okoli Trnovega, 32. PB je bila dodeljena XVI. koru vzhodno od Gorice, a 10. GB je bila zbrana okoli Dornberga kot rezerva AOK.

Sedma soška bitka je besenela od 14. do 17. septembra. Duca d'Aosta je uvedel v to bitko 102 od 186 bataljonov, kolikor jih je bilo zbranih za bitko, a napade njegove pehote je pomagalo 954 topov vseh kalibrov in 586 minometalcev. V štiridnevnih ogorčenih bojih so Italijani potisnili branilčeve čete z Mirenskega gradu in postojank za koto 212 ter med Lokvico in Opatjim selom, vsega 100 do 200 m, kakor tudi s kot 208 in 144.

Italijani so v tej bitki izgubili 17.000, a branilec 15.000 mož, od tega čez 4000 ujetih. Iz-

gube napadalca niso bile v nobenem razmerju z doseženim uspehom.

V osmi soški bitki, ki je trajala od 10. do 12. oktobra, je Cadorna razširil napadalno zono na sever do vzhodno od Gorice, ali glavni sunek naj bi bil usmerjen kakor v prejšnji bitki na Fajti hrib in Trstelj. Branilec je branil postojanke, na katere je bil potisnjen v prejšnji bitki. Te so bile med reko Vipavo in Novo vasjo popolnoma razdejane in zravnanne z zemljo, kajti kar je branilec ponoči popravil, je bilo podnevi porušeno. Ker se zaradi tega ni mogla temeljito urediti niti rezervna črta, ki je šla od Vrtoč po zahodnem pobočju vzbočine Pečinka čez Hudi log in Lukatič, koto 235 (vzhodno od Jamelj) in zaselek Flondar do ustja Timave, so začeli pospešeno urejevati tretjo črto, ki je potekala od vzhodnega vrha Fajtega hriba (464) čez Kostanjevico, vrh Stara Lokva in čez Grmado do Devina. Sklenjeno je bilo, da se zaradi zmanjšanja strašnih izgub v prvi črti puste samo slabotne čete in da se obramba predvsem nasloni na močne lokalne rezerve. Od morja do Sv. Gabrijela je bilo v prvi in rezervni črti 6 in pol divizij (101 bataljon), a 2 diviziji v armadni rezervi. Nekaj bataljonov 44. SD iz armadne rezerve je moralo še pred bitko zamenjati popolnoma uničene bataljone divizij prve črte. Med temi enotami 44. SD sta bila tudi 1. in 2. gspp. Pred samo bitko je moral Borojević oddati 3 GB za romunsko fronto,³⁵ a v zameno je dobil 10. PD s Tirolskega, ki je pa šele med bitko začela prihajati na kraško planoto.

Po uničujoči topniški pripravi, ki je trajala nekaj dni in obdelovala celo fronto od Plav do morja, posebno pa seveda zopet severni del kraške planote in branilčeve postojanke vzhodno od Gorice, se je 10. oktobra začel napad italijanske pehote, za katerega je bilo pripravljenih 221 bataljonov, toda v resnici je bilo uporabljenih v bitki le 166 bataljonov. Glavna napadalna zona (Fajti—Trstelj) je bila zožena na 4 km in za napad tod so Italijani razpolagali s 46 bataljoni! Zopet je kraško planoto ovila meglena zavesa dima in prahu. V neprestanih maskokih, ki so se izmenjavali s protinapadi branilca, so Italijani 10. in 11. oktobra potisnili branilca na njegovo drugo črto: Lokvica—Hudi log—Lukatič. Na južnem delu kraške planote so prebili avstrijske postojanke v smeri Jamelj (Jamiano), toda so bili z velikimi izgubami vrženi nazaj na svoje izhodiščne položaje. Vzhodno od Gorice so osvojili vrh Šober.

Borojević ni več imel na razpolago potrebnih rezerv, da bi spet osvojil izgubljene postojanke med Lokvico in Lukatičem.

Sl. 41. Avstrijska opazovalca v prednjem okopu na kraški planoti

Italijani so v tej bitki izgubili čez 25.000, a branilec čez 20.000 mož in čez 8000 ujetnikov.

Domači 2. gspg se je boril v tej bitki na postojankah pri Hudem logu in pretrpel 11. do 12. oktobra velike izgube.³⁶

Deveta soška bitka je trajala od 31. oktobra do 4. novembra. Topniška dejavnost je od konca osme bitke popuščala samo še ob slabem vremenu. 31. oktobra ob 8. uri je začelo bobnanje celotnega italijanskega topništva. Zopet se je kraška planota zavila v oblak prahu in dima. Italijansko zrakoplovstvo je pa bombardiralo Sežano, Dutovlje in Miramar.

Postojanke od vrha Sv. Gabrijela do morja je branilo 7 divizij, od tega 3 divizije odsek od reke Vipave do Lukatiča (28. PD³⁷ in 44. SD v prvi, a 17. PD v drugi črti). V armadni rezervi sta bili 16. PD in preživeli ostanki 20. HD. Pred začetkom bitke je imel Borojević na tem odseku 91 bataljonov in 543 topov, a 19 bataljonov je bilo v armadni rezervi.

Operativni cilj vojvode d'Aosta je ostal isti: prodor k Trstu s težiščem na severnem delu kraške planote. Za doseg tega cilja sta razpolagali 3. armada in desno krilo 2. armade z 225 bataljoni in 24 eskadroni, toda v bitki je bilo angažiranih samo 164 bataljonov. Razen tega so močno okrepili svoje topništvo.

Dne 31. oktobra dopoldne je italijanska pehota krenila v napad med Gorico in morjem. Ob Vrtojbi in na gričevju vzhodno od Gorice je branilec odbil vse napade. Na severnem delu kraške planote so italijanske napadalne kolone že tega dne razbile prednje dele 28. PD in 44. SD in prodrle do branilčevega topništva. Ponoči od 1. na 2. november in dopoldne tega dne je bil v teku protinapad rezerv teh divizij. V protisunku pa je italijanska pehota ne le zaustavila ta protinapad, temveč je v nadaljnjem prodiranju popolnoma uničila 5 bataljonov 28. PD in zavzela v naskoku mali Fajti hrib (432).³⁸ V tej hudi kri-

zi za branilca je njegova 17. PD prestregla ostanke teh dveh divizij na tretji črti na odseku veliki Fajti hrib (464)—Kostanjevica, ki ga je branilec kljub močnemu pritisku 3. novembra uspel obraniti. Tega dne je prišla branilcu na pomoč na severni del kraške planote 14. PD in za njo še 24. črnovojniška brigada. 4. novembra so Italijani poskušali razširiti svoj uspeh v južni smeri na odsek Hudi log—Jamlje, v smeri Sela. Žilavo so napadali do pozno v noč, toda branilec, kateremu je ravno tedaj prihajala v pomoč 14. PD, je odbil vse njihove napade.

Sl. 42. Avstrijske okrepiteve gredo v prvo bojno črto

V tej bitki so Italijani izgubili čez 32.000, a Avstrijci čez 28.000 mož, po italijanskih virih poleg tega še 9000 ujetnikov. Italijani so v teh treh bitkah na severnem delu kraške planote sicer potisnili branilca za 3—4 km na odseku, širokem kakih 5 km, toda prodor k Trstu se jim vendarle ni posrečil, čeprav so v teh treh bitkah izgubili 2464 častnikov in 73.000 mož. Edini njihov uspeh je bil v nadaljnjem slabljenju branilca, ki je v obdobju september—november izgubil 2088 častnikov in skoraj 100.000 mož po uradnih avstrijskih poročilih ter bil prisiljen, da pošlje na Sočo še dve novi diviziji. Interesantno je, da Italijani niso v nobeni izmed teh treh bitk do kraja angažirali vseh svojih pehotnih enot, najbrž iz strahu pred prevelikimi žrtvami. To dejstvo je bilo za branilca rešilno, ker bi v nasprotnem primeru utegnil takrat na kraški planoti doživeti hud, mogoče celo usodepoln poraz. Razen tega je bilo število ujetih avstrijskih vojakov vedno večje, kar dokazuje upadanje njihove vojaške morale v strahovitem ognjenem peklu na kraški planoti. Toda kljub vsem krizam je imel branilec tudi v teh treh bitkah vendarle obramben uspeh, posebno severno od reke Vipave. Kot že omenjeno, je trpelo in umiralo v teh bitkah tudi na tisoče vojakov

vseh jugoslovanskih narodnosti, a posebno Slovence v 87. pp in 2. gssp.

Sredi septembra so Italijani napadali tudi v povirju Soče Vršič in Javoršček, posebno pa Rombon, na katerem so Bosanci odbili vse njihove napade.

Sl. 43. Bosanci v rezervi za soško fronto

To jesen se je bobnenje s soške fronte slišalo globoko v zaledje tja do Novega mesta, medtem ko so tržaški Italijani vsak dan nepotrpežljivo pričakovali svoje osvoboditelje.

ZIMA 1916/1917³⁸

Orožje tudi to zimo na kraški planoti ni popolnoma mirovalo. Obe strani sta podvzemali lokalne akcije, aktivnost topništva pa tudi ni nikoli popolnoma prenehala posebno na italijanski strani. To se najbolj vidi po izgubah, ki jih naveda OeULK za obdobje januar—april 1917 pri 5. armadi: 2844 padlih, 12.540 ranjenih, 371 pogrešanih in 53.270 zaradi bolezni evakuiranih. Na obeh straneh so se pospešeno utrjevale postojanke. Avstrijci so v teku zime okrepili 5. armado s tremi divizijami in dvajsetimi baterijami ter dopolnjevali svoje enote z novimi maršbataljoni. Po strašnih izgubah leta 1916⁴⁰ postaja pri njih prvič jako občutljiva kriza v dopolnjevanju moštva.

Italijani so v tem obdobju okrepili svojo armado s 151 novimi bataljoni, ki so jih uporabili za formiranje osem novih divizij. Razen tega so svoje topništvo okrepili z 262 novimi baterijami in mnogoštevilnimi minometalci. Ni treba posebej naglašati, da je bil večji del teh okrepitev namenjen soški fronti. Kljub temu pa je njihovo vrhovno poveljstvo gledalo z zaskrbljenostjo na razvoj dogodkov v letu 1917. Tudi je bil del njihovega javnega mnenja vedno bolj proti vojni zaradi strašnih izgub in relativno slabih uspehov na fronti.

Na dveh sestankih v Chantillyju je bilo dogovorjeno, da se najkasneje v aprilu 1917 začne močne ofenzive na vseh frontah. Da bi

Sl. 44. Neeksplozirana italijanska granata

Italijo čim močneje povezali s silami Trojnega sporazuma, politično in vojaško, je bil sklican januarja sestanek antantnih političnih in vojaških šefov v Rimu. Interesantno je, da je na tem sestanku Lloyd George, angleški premier, predlagal, naj se zada monarhiji smrtni udarec s skupno anglo-francosko-italijansko ofenzivo čez Julijske Alpe na Ljubljano in Dunaj. Cadorna je pa sodil, da bi se že z zavzetjem Julijskih Alp (misli je pri tem najbrž na črto Triglav—Snežnik—poznejšo državno mejo) močno ogrozila monarhija. Za tako akcijo je zahteval 8 francosko-angleških divizij in 300 težkih topov. Takšne skupne antantne ofenzive obramba na Soči in Krasu najbrž ne bi mogla prenesti in Slovenija bi bila v tem primeru popolnoma opustošena. Cadorna je v tem času računal tudi z avstrijsko-nemško ofenzivo proti Italiji. O tem se je tudi razpravljalo v Udinah (italijansko vrhovno poveljstvo) v času obiska šefa francoskega generalštaba generala Nivella. Le-tà je pa ostal pri svojem načrtu, da se aprila podvzame generalna ofenziva v Franciji, ki bi sama po sebi onemogočila pošiljanje nemških enot za skupno ofenzivo proti Italiji.

DESETA SOSKA BITKA⁴¹
(12. V. do 5. VI. 1917)

V to bitko so Italijani vrgli polovico vseh svojih enot in jo razširili na sever do Avče na fronti 50 km. 3. armada vojvode d'Aosta naj bi s 16 divizijami in 1300 topovi prodrla k Trstu to pot s težiščem na južnem delu kra-

ške planote, a 2. armada generala Capella naj bi z 12 divizijami in 1000 topovi zavezala hrbet Kuk (611)—Vodice (652)—Sv. Gora—vrh Sv. Gabrijela (646) z istočasnim frontalnim napadom na avstrijske postojanke pred Gorico ter tako odprla pot v Vipavsko dolino.

Avstrijske postojanke na tem odseku je branilo 10 divizij v prvi črti, medtem ko je 5 divizij bilo v armadni rezervi, od tega 4 divizije za levim armadnim krilom na kraški planoti, kjer je Borojević tudi to pot predvideval glavni napad.

Dne 12. maja se je začela topniška priprava od Tolmina do morja, da bi branilca prevarali o smeri italijanskega glavnega napada.

V prvi fazi, ki je trajala do 20. maja, je bilo težišče italijanskega napora na odseku Deskla—Gorica. V neprestanih napadih, ki so se menjali s protinapadi branilca, so Italijani uspeli, da so z nadmočnimi četami razširili mostišče pri Plavah in zavzeli Zagoro, Kuk in Vodice. Sv. Gora je nekajkrat menjala gospodarja, toda je nazadnje kakor vrh Sv. Gabrijela ostala v rokah branilca. Vsi njihovi napadi 14. in 15. maja med tem vrhom in Sv. Markom s težiščem proti vrhovom na obeh straneh Rožne doline so bili odbiti. Po OeULK so se tu posebno odlikovali dalmatinski 23. spp in karlovški 96. pp. V tem obdobju bitke je Borojević 3 divizije iz dela armadne rezerve, ki je bila na kraški planoti, premestil v rajon Gorica—Trnovo in severno od tod. Na njegovo zahtevo je AOK poslala na Sočo še dve novi diviziji.

Druga faza te bitke je trajala od 23. do 28. maja in predstavlja glavni napad 3. italijanske armade s težiščem na južnem delu kraške planote, medtem ko je 2. armada imela v tej fazi samo pomožno vlogo. Na kraški planoti je besnela bitka vseh šest dni z nepopisno divjostjo na obeh straneh, dan in noč. Topniška priprava je trajala samo 10 ur, toda bila je tako silna, da je takoj zavila bojišče v oblak prahu in dima in do temelja porušila vse branilčeve postojanke. Italijanska pehota je v prvem naletu prebila branilčevo glavno črto med Lukatičem in koto 144 in naslednje dni razširila in poglobila svoj uspeh med Kostanjevico in morjem v smeri Grmade. Svzh. od Jamelj je bitka divjala posebno za višine pri Fornazzu (kote 235, 241 in 247), ki so navsezadnje ostale v rokah napadalca. Južno od tod so vrgli Avstrijce v novih napadih čez Flondar in Štivan h Grmadi, potem pa so leti zadržali njihovo prodiranje pred črto Klariči—Medeazza in od tod odbijali vse njihove napade. Na severnem robu kraške planote so vsi njihovi poskusi, da bi napredovali v smeri Trstelja, ostali brez uspeha. Tu se je boril

Sl. 45. Branilčeve prednje postojanke pri Jameljih

tudi 2. gspp.⁴² Ponoči 27. maja je pa začel popuščati napadalni elan italijanske pehote in petdnevna nadvse krvava bitka je na tem odseku začela pojemati. Istočasno so Italijani obnovili svoje napade vzhodno od Gorice in na hrbet Vodice—Sv. Gora. Vzhodno od Gorice so zopet posebno žilavo napadali odsek med Panovcem in Sv. Markom, so pa bili vedno odbiti. Severno jim je uspelo v nočnem naskoku vreči branilca pri Paljevu na njegove rezervne postojanke. Kota 652 nad Vodici je nazadnje ostala med obema frontama kljub neprestanim italijanskim napadom, ki so tu trajali z manjšimi presledki do 29. maja.

Tretjo fazo te bitke predstavlja protinapad, ki ga je branilec podvzel na kraški planoti 4. in 5. junija z novimi okrepitevami. Ponovno je zasedel črto Flondar—Fornazza—Vršič in ujel 10.000 Italijanov. Capello omenja v svojih memoarih, da se je v teh bojih prvič opazilo popuščanje italijanske pehote in da nekatere njihove enote sploh niso dale nobenega odpora več.

Sl. 46. Zbiranje italijanskih ujetnikov pri Stanjelu

Italijani so v tej bitki izgubili 159.000 mož vključno 27.000 ujetih od 280.000 mož, uvedeni v bitko. Ni se jim posrečilo, da bi osvojili zastavljene cilje: Sv. Goro, vrh Sv. Gabrijela,

Trstelj in Grmado, čeprav so se za njihovo dosego borili z največjo požrtvovalnostjo. Na južnem robu kraške planote so napredovali na odseku 8 km za poprečno 2 km. Večji uspeh so dosegli samo severno od Gorice, kjer so med Zagoro in Sv. Goro čvrsto zakoračili na levi breg Soče ter si na ta način zagotovili dobre izhodiščne postojanke za kasnejše nadaljevanje ofenzive na tem odseku, kar so izkoristili, kakor bomo takoj videli v enajsti soški bitki.

Avstrijci so izgubili 76.000 mož vključno 23.400 ujetih od 165.000 mož, uvedenih v bitko. Te izgube so bile zelo občutne glede na njihovo splošno izčrpanost. Vendar je zanje ta bitka predstavljala zopet obrambni uspeh, ker so onemogočili končno odločitev na tej fronti, za katero so Italijani angažirali in žrtvovali ljudi in sredstva kakor dotlej v nobeni od devetih soških bitk.

ENAJSTA SOŠKA BITKA⁴⁸
(17. VIII. do 15. IX. 1917)

Ta bitka predstavlja maksimalni italijanski napor, da bi se dosegla odločilna rešitev na soški fronti. V tem cilju so zbrali na tej fronti, slabeč do skrajne meje druge svoje odseke, maksimalno število enot: 51 in pol divizije in 3566 topov, havbic in možnarjev, od tega 2400 cevi srednjega in velikega kalibra. Ta ofenziva naj bi se podvzela med morjem in Tolminom s težiščem na obeh krilih: na kraški planoti in na odseku vrh Sv. Gabrijela—Tolmin. Na kraški planoti naj bi 3. armada z 18 divizijami in 1200 topovi zavzela Komenško planoto, kar bi pomenilo seveda tudi zavzetje Trsta. Na levem krilu naj bi 2. armada s 26 in pol divizijami in 2366 topovi zavzela planoto Banjščica—Sv. Duh ter od tod s sunkom čez Trnovski gozd izmanevrirala avstrijsko obrambo vzhodno od Gorice, a z manevrom čez Lom zavzela Tolminsko kotlino. 7 divizij je sestavljalo rezervo vrhovnega poveljstva.

Avstrijci so imeli pred bitko od Krna do morja 21 divizij z močnejšim grupiranjem na kraški planoti in vzhodno od Gorice. Odsek od Krna do Avč je branil XV. kor z dvema divizijama, odsek južno od tod do vrha Sv. Gabrijela je branil XXIV. kor s štirimi divizijami, odsek od Sv. Katarine do reke Vipave je branil XVI. kor s tremi in pol divizijami, a odsek na kraški planoti sta branila VII. in XXIII. kor s po tremi divizijami. Od armadne rezerve je bila ena divizija za XXIV. korom na Banjški planoti, a tri divizije na Komenški planoti na prostoru Opčine—Sežana—Štanjel. Ena divizija je bila kot rezerva poveljstva jzah. fronte v okolici Ljubljane. Slovenci

so bili zopet na najbolj občutljivih točkah, in sicer na vrhu Sv. Gabrijela celjski 87. pp, na severnem robu kraške planote ljubljanski 2. gsp, a pri Štivanu mariborski 47. pp.

17. avgusta se je začela velika italijanska ofenziva s še močnejšo topniško pripravo kakor kadarkoli doslej.

Na kraški planoti...

3. italijanska armada je 18. avgusta krenila v napad na vsem odseku kraške planote. Uspelo ji je, da je zavzela avstrijsko glavno obrambno črto južno od Kostanjevice in da je v ogorčenih bojih potisnila branilca čez Selo in Štivan na zahodno podnožje Grmade.

Sl. 47. Branilčeve rezerve

V strašni avgustovski vročini so se vodili posebno ogorčeni boji na zahodnih pristopih k tej zadnji barieri pred Trstom. V centru se je fronta po ogorčenih bojih, v katerih so se dan in noč napadi menjavali s protinapadi, nekako stabilizirala med Selom in Kostanjevico. Vsi italijanski naporji pa, da bi napredovali na severnem robu kraške planote od Fajti hriba k Trstelju, so bili odbiti. 23. avgusta so Italijani prekinili svoje napade na kraški planoti, da bi mogli osredotočiti maksimalen napor na Banjški planoti, kjer je njihova 2. armada dosegla precejšen začetni uspeh. Branilec je pa s protinapadom 4. in 5. septembra potisnil napadalce med Flondarjem in Štivanom na njihov izhodiščni položaj, to pa se mu ni posrečilo pri Selu, tako da so razvaline te vasi navsezadnje ostale v rokah napadalca.

Severno od reke Vipave...

Na odseku od reke Vipave do Tolmina je poveljnik 2. italijanske armade, general Cappello, začel 18. avgusta uresničevati svoj dobro zamišljen načrt in le malo je manjkalo, da ni dosegel odločilnega uspeha ne samo za svoj del fronte, temveč za vso soško fronto sploh.

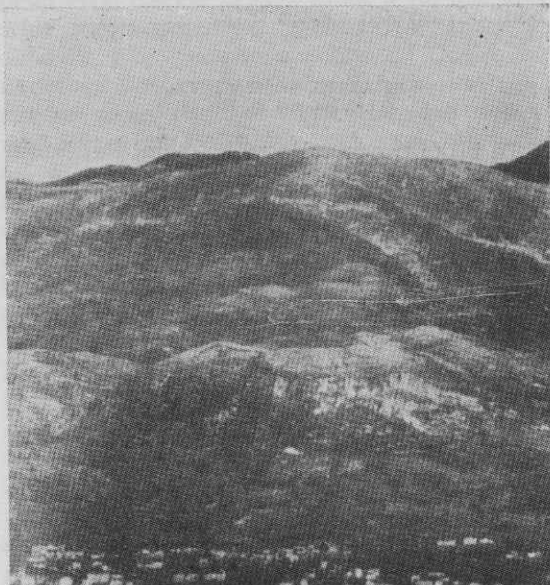
Ponoči od 17. na 18. avgust je 5 italijanskih divizij prekoračilo Sočo med Desklo in Doblarji in razbilo enote avstrijskega XXIV. kora, ki so branile postojanke na levi obali Soče.

V teku petdnevni ogorčenih bojov, v katere je Capello uvedel sveže enote, so Italijani prebili tudi drugo avstrijsko obrambno črto na Banjški planoti in osvojili Vrh, Kuk in Jelenik (738) ter nadaljevali vrhove prodiranje k vasem Bate in Humarji in južno ter severno od tod. Razbitih ostankov dveh avstrijskih divizij ni mogla zadržati niti 24. PD, ki je bila na tem ogroženem odseku v armadni rezervi. Že od 19. avgusta so začele avstrijskim enotam na Banjški planoti prihajati okrepitev iz Vipavske doline, Koroške in Tirolske, ki pa niso mogle popraviti situacije. Razen tega je poslal Borojević na pomoč hudo ogroženim enotam na Banjški planoti tudi 73. PD, ki je bila v armadni rezervi na Komenski planoti. Poveljnik te divizije, general Goiginger, je prvotno nameraval s svojo in z ostanki umikajočih se divizij preiti v protinapad, toda je moral ta svoj načrt opustiti, ker je 73. PD prepozno prispela na bojišče. 22. avgusta so Italijani prebili avstrijske postojanke tudi pri Rutarščah ter napredovali čez odsek Dragovica—Vodice h Kobileku in Ravnam. Tega dne je dosegla kriza avstrijskih enot na Banjški planoti svoj višek in če bi se Italijanom posrečilo razbiti še Goigingerjevo divizijo, ne bi bilo več mogoče preprečiti popolnega poraza. Zato se je Borojević še isti večer odločil, da umakne enote z Banjške planote na črto, ki bi potekala od vrha Sv. Gabrijela po severnem robu Trnovskega gozda in vzhodnem robu Čepovanske doline, od tod pa po črti Špilenca—Koren—Hoje—Log s priključkom pri Selu na postojanke tolminskega mostišča. Povelje za ta umik je bilo izdano 23. avgusta zjutraj s tem, da se opravi ponoči na 24. avgust.⁴⁴ Goiginger pa ni gledal tako pesimistično na situacijo in je še isti dan predlagal obenem s poveljnikoma XV. in XXIV. kora, naj se umiki izvrše samo do črte: Log — Mešnjak — Hoje — Kal — Vrhovec — Madoni — Zagorje—vrh Sv. Gabrijela, kar je Borojević odobril. Medtem je pa že začela moč italijanskega pritiska na Banjški planoti popuščati, kar je Goigingerju omogočilo, da je 23. in 24. avgusta organiziral novo obrambo na postojankah, ki jih je predlagal Borojeviću. Šele 24. avgusta so Italijani zavzeli greben Vodice—Sv. Gora, Kobilek (627) in Kolk (855) ter tega dne popoldne prišli s svojimi patruljami pred novo avstrijsko obrambno črto.

Medtem ko so se odigravali ti dogodki na Banjški planoti, pa ofenziva generala Capella med reko Vipavo in vrhom Sv. Gabrijela ter proti tolminskemu mostišču in Mrzlemu vrhu ni uspela, niti ni moglo desno krilo njegovega XXVII. kora doseči severno od Avč večjih rezultatov, ker je branilec prožil na teh delih

fronte žilav odpor. Ta italijanski kor ni uspel, da bi s sunkom čez Lom od juga ogrožal obrambo na tolminskem mostišču, čeprav je Capello vrgel v bitko iz armadne rezerve še svoj XIV. kor. Vsi italijanski poskusi, da bi v sledečih dneh potisnili branilca z njegovih novih postojank na Banjški planoti in pred Gorico, so ostali brez večjega uspeha.

29. avgusta je italijansko vrhovno poveljstvo ustavilo tudi ofenzivo 2. armade, toda je naložilo njenemu poveljniku, naj pripravi načrt za novo ofenzivo, katere cilj bi bila definitivna likvidacija avstrijske obrambe pred Gorico in katero bi bilo treba začeti okrog 15. septembra. Capello pa se je odločil, da že začete ofenzive proti vrhu Sv. Gabrijela sploh ne prekine, temveč da jo brez prediha najenergičneje nadaljuje.

Sl. 48. Vrh Sv. Gabrijela (pogled z jugozahoda)

PEKEL NA VRHU SV. GABRIJELA...

Tako so Italijani od zahodne in severne strani v neprestanih dan in noč trajajočih naskokih poskušali osvojiti ta vogelni bastion, ki jim je zapiral pot v Vipavsko dolino. Obe strani sta uvajali v bitko vedno nove pehotne enote in nove baterije, tako da je na koncu obstreljevalo ta s krvjo prepojeni hrib več kot 700 topov in več sto minometalcev. Capello se je nazadnje odločil, da z zgoščenim topniškim ognjem obdeluje ta hrib tako dolgo, dokler ne privede branilca do obupa in popolnega uničenja. Le-ta je pa tudi pošiljal v boj nove in nove enote, med drugim tudi 2. gspp, ki je pretrpel tudi tu velike izgube.⁴⁵ Ko so 12. septembra italijanske napadalne kolone po tem strahovitem topniškem obstreljevanju prešle

v napad, so naletele zopet na neomajno obrambno moč branilca. Od ene angažirane avstrijske divizije je ostalo samo 1.000 mož, a od 1. bataljona 87. pp samo 185 mož... Veith piše, »da je ta polk prestal tedaj najhujši boj, ki ga je sploh kdaj katera avstrijska enota pretrpela.«⁴⁶ Travenčan pa piše: »V prvi polovici septembra je predstavljal vrh Sv. Gabrijela strašen šarnir pod koncentričnim ognjem dveh topniških mas, ki sta bili takrat v polni moči. Obe strani sta pošiljale divizijo za divizijo zaradi osvajanja te naravne trdnjave. Izgube so bile strašne, ker sta bila napad in obramba brezhibna. Sam vrh tega bastiona je naposled ostal razdeljen med dve hrabri armadi.«⁴⁷ Od 13. septembra naprej so zaradi popolne izčrpanosti obeh strani krvavi boji za ta vrh, ki so ga Italijani opravičeno imenovali »Monte del morte«, začeli popuščati, čeprav niso niti potem popolnoma utihnili.

Sl. 49. Ranjeni avstrijski vojaki na potu v zaledje

IN REZULTATI...

Italijani so v tej bitki izgubili 166.000 mož, od tega 40.000 mrtvih in 18.000 ujetih. Kot v šesti soški bitki, so dosegli tudi tokrat samo taktične uspehe. Na kraški planoti so na odseku 4 km napredovali v smeri Sela samo za ca. 2 km. Pomembnejši uspeh so dosegli na Banjški planoti, kjer so na odseku 16 km v smeri najglobljega predora napredovali za ca. 10 km. Zmanjkalo jim je sape, ko je kriza avstrijske obrambe na tem odseku 23. avgusta dosegla vrhunec. Takrat italijanski poveljniki niso izkoristili ugodne situacije na bojišču za odločilno zmago. Čeprav niso mogli kljub svoji več kot dvakratni premoči zavzeti Grmade in Tolmina ter odpreti pot v Vipavsko dolino, kar bi šele mogel biti strateški uspeh, so dosegli skrajno izčrpanost branilca, toda tudi njihove čete so bile izčrpane in njihov borbena duh je zaradi strašnih izgub upadel.

Avstrijci so izgubili 110.000 mož, od tega 10.000 mrtvih in okrog 30.000 ujetih. Sodili so,

da so dosegli zopet obrambni uspeh, ker so ubranili Grmade, Sv. Gabrijela in Tolmin.

AOK je pri koncu te bitke z ruske na soško fronto prepeljala še 4 divizije, ker je tedaj po neuspeli poslednji ruski julijski ofenzivi za čel nagli razkroj te armade. Znatne okrepitev z ruske fronte pa so prišle na soško fronto, ko je bila kriza v enajsti soški bitki že prebrode-na.

Med to bitko je bila 5. armada razdeljena na 1. soško armado (XXIII., VII. in XVI. kor) pod poveljstvom generala Wurma (1. ISA) in na 2. soško armado (XXIV. in XV. kor) pod poveljstvom generala Henriqueza (2. ISA), a obe ti armadi sta bili podrejeni poveljstvu armadne grupe generala Borojevića.

Na jugozahodni fronti sta se oba nasprotnika izčrpavala v pozicijski vojni v najtežjih pogojih. Neprekinjenost obrambnih postojank, naslonjenih na švicarsko mejo in morje, je tudi italijansko vojsko prisilila samo na frontalne napade. Zaman so enajstkrat poskušali prebiti branilčevo fronto in prenesti operacije na odprto ozemlje, kar jih je stalo ogromnih žrtev. Mora pa se jim priznati velika žilavost in požrtvovalnost pri teh poskusih, posebno njihovi pehoti.

V tem obdobju se je branilčeva fronta resno zamajala samo avgusta leta 1916, ker je bila italijanska ofenziva približno koordinirana z ofenzivo ruske vojske. Takrat je bila izčrpanost branilca dosegla vrhunec, ker ni razpolagal z nobenimi rezervami. Italijanski poveljniki pa niso šli do kraja, bodisi da niso hoteli tvegati še večjih žrtev ali pa niso znali izrabit nadvse ugodne situacije, da spremenijo svoj pomembni taktični uspeh v strateškega. Avgusta leta 1917 pa situacija za Italijane že ni bila več tako ugodna, ker je branilec od septembra dalje začel laže odvezemati svoje enote z ruske fronte zaradi že omenjenega naraščajočega razpadanja ruske carske vojske.

V teh enajstih ofenzivah in dve in pol letih so osvojili Gorico in napredovali proti Trstu v smeri Zagraj—Kostanjevica samo okoli 12 km, a na Banjški planoti vzhodno od Plav samo okoli 10 km. Važno tolminsko mostišče s Tolminsko kotlino ter Trst z naslonom na morje v Tržaškem zalivu so ostali čvrsto v rokah branilca.

Italijani so stopili v prvo soško bitko z 18 divizijami in 750 topovi, a Avstrijci z 8 divizijami in 354 topovi. V enajsto soško bitko so pa stopili prvi z 51 in pol divizije in 5.200 topovi in minometalci, a drugi s 24 divizijami in 2180 topovi ter minometalci. Iz tega je razvidno neprestano večanje angažiranih čet in topništva na obeh straneh. Italijanska premoč je bila vedno več kakor dvakratna, a v za-

četnih bojih in pozneje na posameznih odsekih še mnogo večja.

Na kraški planoti v zoni, široki 20 do 30 km in ob Soči so bile razdejane vse vasi in mesta in preorane naše planine in Kras od granat, bomb, strelskih jarkov in zaklonišč, a prebivalstvo iz tega pasu preseljeno v notranjost monarhije. Za nas Slovence je posebno važno, da je spomladi leta 1915 AOK odločila obrambo prenesti v obmejno področje na Sočo. Zavoljo tega in žilave obrambe ob Soči in na kraški planoti je bilo naše narodno področje razen omenjenega obmejnega pasu obvarovano pred vojnim pustošenjem. Da je ta obramba popustila, posebno v prvem mesecu vojne in v prvih bitkah, bi bil opustošen in razdejan velik del Slovenije, saj je čez njo šla pot na Dunaj in Budimpešto, kamor je vodila glavna operacijska smer italijanske armade.

Da ni do tega prišlo, je na prvem mestu zasluga avstrijskih čet, ki niso popustile, ampak se ob Soči žilavo branile in napadalca niso pustile, da globlje prodre proti vzhodu. V tej obrambi so sodelovale vse narodnosti bivše monarhije, a na najbolj ogroženih točkah tudi vojaki vseh jugoslovanskih narodnosti: Slovenci na kraški planoti in pri Gorici,

Sl. 50. Razvaline samostana na Sv. Gori

na Rombonu in Lemežu, Hrvati in Srbi pa v posameznih polkih in bataljonih vsepovsod med Rombonom in morjem, a posebno na goriškem mostišču in pri Plavah. Hrvaško-slavonski XIII. kor ni sodeloval v obrambi na Soči in kraški planoti, razen 96. in 79. pp in nekaj detaširanih bataljonov in baterij iz njegovega dopolnilnega področja. Po italijanskem umiku 1917. leta je prišel avstrijskim četam v roke interesanten spis poveljstva 3. italijanske armade o stanju avstrijske armade, v katerem je med drugim navedeno: »Napadeni vojaki (avstrijski) se bore tako zaradi discipline kakor tudi zaradi instinkta samoohranitve. Propaganda sovraštva proti Italijanom je intenzivna in stalna. Povečanje odstotka slovanskega moštva — sedaj imamo pred seboj 60 % Slovanov, 15 % Ogrov, 13 % Nemcev in 11 % Romunov — bi moglo dopustiti zaključek, da so te čete slabe vzdržljivosti. Toda izkušnja nas je poučila, da se tisti vojaki slovanskih narodnosti, ki so se na drugih frontah v trumah predajali, na naši fronti borijo s skrajno žilavostjo. Da omenimo Čehe, ki so se borili s skrajno trdovratnostjo in ki so se v kavernah raje dali ubiti, kakor pa da bi se predali...« OeULK navaja, da so ti odstotki, ki datirajo najbrž iz leta 1917, približno točni. Gornja ocena odpornosti avstrijskih vojakov v obrambi proti Italiji je sicer precej točna, toda ni popolna. Ta odpornost je popuščala in bila leta 1917 že mnogo manjša kot ob začetku vojne proti Italiji. Disciplino v enotah s slovanskim moštvom so predvsem vzdrževali častniki nemške oziroma ogrske ter drugih slovanskih narodnosti, ki so bili v teh enotah skoraj vedno v večini, razen v enotah, ki so se dopolnjevale s področja Hrvaške in Slavonije. Ogromna večina tega moštva se ni zavedala, da se bori za izgubljeno stvar. Pripeljanemu v ognjeni pekel, posebno na kraški planoti, avstrijskemu vojaku ni preostajalo nič drugega, kakor da se bori za svoj obstanek.

Sl. 51. Razvaline Sela na Komenski planoti

Sl. 52. General Borojević spremlja cesarja Karla pri zapustitvi armadnega poveljstva v Postojni

Borojević je dobil od AOK določeno nalogo, ki jo je energično in dosledno izvedel z enotami in sredstvi, ki mu jih je stavila na razpolago AOK. Ta so bila v vsem tem obdobju, kakor smo videli, zelo skromna zaradi zavzetosti monarhije na drugih frontah. Ker je bila iniciativa ves čas na premočni italijanski strani, je moral predvsem paziti o kraju in času angažiranja svojih vedno maloštevilnih rezerv. Največjo važnost je polagal na svoje južno krilo na kraški planoti, kar je popolnoma razumljivo. Če bi le-to izgubilo svoj naslon na morje, ne bi imel, oziroma ne bi od AOK mogel dobiti potrebnih čet, da bi ga mogel podaljševati. Tako mu ni preostajalo drugega, kakor da žilavo brani vsako ped zemlje v obrambni zoni med Krnom in Tržaškim zalivom. Zaradi tega je na drugem mestu tudi njegova zasluga, da zaledje Slovenije ni bilo opustošeno in razdejano.

(Se nadaljuje)

OPOMBE

24. Kakor pod toč. 1, tom III, stran 384—449 in 458—516. — 25. Sestav III. kora je razviden iz mojega članka »Ognjeni krst slovenskih fantov 1914«, Kronika, 2. zvezek iz leta 1965. — Od 28. PD je manjkalo 27. pp, ki je bil že prej prepeljan na Koroško, a od 22. DD je manjkala 44. PB (4. in 27. dpp), ki je bila dodeljena, kot omenjeno, armadni skupini generala Rohra za obrambo odseka Rombon—Krn. — 26. Kakor pod 11. — 27. Prežihov Voranc: Doberdob, 1956, stran 111—215. — 28. Kakor pod toč. 1. tom IV, stran 145—149 in 162—164. — 29. Armadna skupina generala Rohra je bila 25. januarja preimenovana v 10. armado. — 30. Kakor pod toč. 1, tom IV, stran 167—169, 186—189 in 212. — 31. Kakor pod toč. 1, tom IV, stran 696—706, tom V, stran 21—108. — 32. Kakor pod 11. — 33. Poveljstvo III. kora s 6. PD in 22. SD je ostalo na Tirolskem. Prvotni organski sestav tega kora je bil v prvem polletju precej izmenjen, kar je bila posledica operativnih pa tudi političnih okoliščin (npr. zamenjava tržaškega 97. pp s karlovskim 96. pp v sestavu 28. PD. Prvi je bil zaradi dela moštva italijanske narodnosti prestavljen na rusko fronto, kjer je ostal do konca vojne). V 22. SD je ostala od njej pripadajočih enot samo še 43. SB (3. in 26. spp),

medtem ko je prišla 44. SB (1. in 2. gspp) v sestav 44. SD. Avstrijski domobranski polki in divizije so bili v teku tega leta preimenovani v strelske polke oziroma divizije (npr. 27. domobranski polk v 2. gorski strelski polk). — 34. Kakor pod toč. 1, tom V, stran 631—679. — 35. Romunija je napovedala vojno monarhiji 27. avgusta 1916. — 36. Kakor pod 20. — 37. V popolnoma izmenjanem sestavu, v njej ni bilo nobene njej pripadajoče organske enote več. — 38. V takratnih avstrijskih kartah je bila označena k. 432 kot »Mali«, a k. 464 kot »Veliki Fajti hrib«. — 39. Kakor pod toč. 1, tom VI, stran 3—68 in 104—118. — 40. 34.000 častnikov in 1.716.000 mož na vseh frontah, a dopolnitev je dala samo 1.400.000 mož (vključno letnik 1898). — 41. Kakor pod toč. 1, tom VI, stran 133—181. — 42. Kakor pod 20. — 43. Kakor pod toč. 1, tom VI, stran 431—483, Kronika, 1956, zvezek 1. — 44. O tem, kaj je Borojevića opredelilo na tako daljnosežen korak, ÖULK navaja samo nekatere možnosti. Mislim, da je bil glavni vzrok dejstvo, da ni imel za Banjško planoto po angažiranju 73. PD nobene rezerve več, a preostali dve diviziji, ki sta še bili v armadni rezervi za Komensko planoto, ni hotel od tod premakniti na sever, ker je sodil, da mora biti slej ko prej težišče obrambe na kraški planoti zaradi zaščite ogroženega Trsta in naslona na morje. Tega dne (22. VIII.) je prišel cesar Karl v Postojno, kjer mu je Borojević med štirimi očmi razložil situacijo. Kaj sta tedaj odločila, se ne ve. Važno je, da ga je pri tej priliki šef generalnega štaba obvestil, da je odločena protiofenziva iz rajona Tolmin—Bovec proti Čedadu, toda da cesarja še niso pridobili, da pristane na sodelovanje nemških čet v tej akciji; pristavil je, da ga bo mogoče vtis z bojišča preusmeril v tem pogledu. Mogoče, da je ravno ta vest takrat vplivala na Borojevića, da se je odločil za tako globok umik. ÖULK ne izključuje možnosti, da je hotel s tem ustvariti čim bolj ugodno operativno situacijo za bližnji sunek iz toliminske kotline na ta način, da pusti čim več italijanskih enot pod direkten udar tega sunka. Borojević navaja v svojem že citiranem spisu, da je že poprej insistiral na protiofenzivi, kar bi govorilo za to domnevo. — 45. Kakor pod 20. — 46. Veit: Die Isonzovertheidigung vom Falle von Görz bis zur Eroberung von Karfreit, Militärwissenschaftliche Mitteilungen, 1932. — 47. Carracciolo: L'Italie dans la guerre mondiale, Roma, XV, str. 144.

ZAPIS Z ZNANSTVENEGA POSVETOVANJA O OF
SLOVENSKEGA NARODA

JANKO PRUNK

V dneh od 28. do 30. aprila je bilo v Ljubljani znanstveno posvetovanje zgodovinarjev o Osvobodilni fronti slovenskega naroda. Inicijator posvetovanja je bil Glavni odbor SZDL Slovenije, organizatorji pa Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinsko društvo za Slovenijo in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Posvetovanje je imelo politično svečan in znanstveno delaven značaj, kakor ga je označil v začetnem govoru Josip Vidmar, nekdanji predsednik IO OF. Udeležilo se ga je mnogo slovenskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s tem vprašanjem, in zraven tudi še živeči akterji Osvobodilne fronte. Prisostvovali so predstavniki slovenskega družbenega in političnega življenja, predstavniki Jugoslovanske akademije znanosti in umjetnosti iz Zagreba, Srbske akademije nauka iz Beograda, Instituta društvenih nauk iz Beograda in mnogi drugi.

Namen posvetovanja je bil, da našo javnost ob 25-letnici ustanovitve OF seznani z dosedanjimi dosežki zgodovinskega proučevanja in nekaterimi važnimi problemi, ki se ob proučevanju pojavljajo. Delovni program je bil precej obširen. Zajeti je skušal zgodovinski proces nastajanja ljudske fronte v Sloveniji od srede tridesetih let, iz katere se je razvila v prvih dneh okupacije Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Tej osvetlitvi so služili štirje glavni referati in večje število koreferatov. Program je bil sestavljen tako, da je bil en referat s šestimi koreferati posvečen obdobju do leta 1941. Trije referati z večjim številom koreferatov pa sami OF. Plodna diskusija po referatih je dopolnila posvetovanje. Vanjo so poleg zgodovinarjev posegli tudi sami akterji OF in opozorili na marsikakšno za zgodovinarja važno še neznano dejstvo.

Simpozij je začel s slavnostnim govorom Josip Vidmar. V njem je naglasil, da je »veličina Osvobodilne fronte tako nedvoumna in tako zasidrana v naših srcih in v zavesti našega naroda, da je ni treba šele dokazovati. Ne, treba si jo je samo pogosto klicati v spomin, če hočemo, kar je potrebno, iz nje spet in spet črpati moči za sedanjost in za bodočnost. Njena zasnova je tako nedvoumno razumna in njena notranja in zunanja zmaga tako velika, da jo je vredno proučevati«.

Prvi referat Frančka Sajeta je skušal pokazati nastajanje enotnosti demokratičnih sil slovenskega naroda. Toda pokazati proces nastajanja ljudske fronte na Slovenskem iz

različnih svetovno nazorskih in družbeno-političnih taborov, je bila težka naloga. Avtor je posegel daleč nazaj in iskal enotnost demokratičnih sil v obdobju, ko so bile te najbolj razcepljene. Zdelo se je, da avtorju ni bil jasen pomen sredine tridesetih let, ko si je komunistična partija pri slovenskem ljudstvu pridobila močne simpatije in so se začele okoli nje zbirati demokratične sile. Referat je pokazal, da čaka naše raziskovalce še težavna naloga, da bodo naposled pokazali vse tiste silnice, ki so pomagale slovenskemu narodu, da je ustvaril svojo ljudsko fronto in si naposled v najtežjem času svoje zgodovine, ko mu je šlo za življenjski obstanek, ustvaril tudi svojo Osvobodilno fronto.

Koreferent Pero Damjanović iz Beograda je orisal poskuse ljudske fronte v Jugoslaviji. Pokazal je, da so se kazali podobni procesi tudi pri drugih jugoslovanskih narodih. S koncentracijo demokratičnih sil je KPJ začela od 4. državne konference v Ljubljani 1834. Seveda so se pa pri posameznih jugoslovanskih narodih pokazale tudi precejšnje razlike in specifičnosti.

Koreferent dr. Jože Šorn je govoril o nominalnem povečanju delavskih mezd in načinu računanja draginskih doklad v Sloveniji pred okupacijo. Podal je le majhen fragment iz neraziskane problematike te dobe. Tema je bila nedvomno zanimiva in slovenska historiografija bi nedvomno potrebovala take študije o delavskem standardu pred vojno, ki jo bo pa moč napisati, ko bo na voljo arhivsko gradivo.

France Kresal je orisal nastajanje akcijske enotnosti slovenskega delavstva. Pokazal je, kako se je po stavkovnem valu v tridesetih letih akcijska enotnost na terenu utrdila, sredi aprila 1939 pa je bila dosežena tudi enotna fronta vseh strokovnih organizacij v Osrednjem strokovnem odboru za Slovenijo. To sodelovanje se je skalilo ob sklenitvi pogodbe med Sovjetsko zvezo in Nemčijo, toda prizadevanja za utrditev akcijske enotnosti so se nadaljevala in vse delavstvo se je združilo končno v začetku NOB v Delavski enotnosti.

Alenka Nedog je govorila o nekaterih vprašanjih iz ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem v letih 1935—1937. Predvsem je osvetlila dve vprašanji: 1. oblikovanje ljudske fronte med množicami. To vprašanje je zelo dobro rešila in njen plastičen prikaz je bil dobro dopolnilo glavnemu referentu; 2. preusmerja-

nje delovanja komunistične partije iz podtalnega v javno delovanje.

Koreferenta dr. Franc Zdravec in Janko Liška sta govorila o vlogi slovenske književnosti pri oblikovanju ljudske fronte. Dr. Zdravec je v svojem referatu »Svobodoumni in katoliški književniki v desetletju pred Osvobodilno fronto« pokazal kako so se meščanski književniki, ki so v tridesetih letih iskali rešitve slovenskega naroda, približali komunistom in nato sodelovali z njimi v letih NOB.

Janko Liška je v svojem referatu obravnaval pobude proletarske književnosti v oblikovanju in rasti socialne in nacionalne zavesti. Zadržal se je le v prvem desetletju obdobja med obema vojnama. Povedal pa je, da namerava študijo nadaljevati in njen drugi del bi imel namen pokazati pomen socialnega realizma in levičarskega periodičnega tiska v desetletju pred ustanovitvijo OF pri oblikovanju ljudske fronte. Sestavka sta vredna pozornosti, ker sta pri obravnavanju literarne zgodovine upoštevala socialno metodo in z njo pokazala socialno prizadetost slovenske književnosti.

Milica Kacin je prebrala koreferat o protifašističnem gibanju v Julijski krajini. Ugotovila je, da so bile objektivne možnosti za kakšno napredno delovanje v Italiji zaradi policijskega režima fašistične diktature neprimerno težje kot v Jugoslaviji. Slovensko politično gibanje se je do etiopske vojne razvijalo ločeno od italijanskega protifašizma in se skladalo s protiiitalijanstvom. Šele pozimi 1935—1936 je prišlo do prvega poskusa sporazuma med KPI in slovenskim narodno-revolucionarnim gibanjem TIGR. To je bil nekak zarodek ljudske fronte, ki se je do druge svetovne vojne še utrdil.

Tone Zorn je govoril o naprednih orientacijah v slovenskem političnem gibanju na Koroškem v letih 1921—1938. Trdil je, da je od začetka tridesetih let dalje v političnem življenju Slovencev na Koroškem mogoče slediti toku, ki je pripeljal skupno z razvojem v osrednji Sloveniji, posebno v času narodno-osvobodilnega boja, do novih pogledov na slovensko vprašanje na Koroškem. Formiral se je tudi nov politični tabor, ki je odvil monopol dotedanjemu konservativnemu vodstvu med koroškimi Slovenci.

O Osvobodilni fronti sami so bili trije referati:

Referat dr. Franceta Škerla je govoril o vlogi in pomenu OF. Čeprav po obsegu omejen, je bil referat eden najbolj plastičnih in sumarnih prikazov OF. Avtor se je držal periodizacije in analiz, ki jih je o OF podal že Boris Kidrič v svojem poročilu za Moskvo v

jeseni 1944 pod naslovom »Kratek obris razvoja OF in sedanja politična situacija v Sloveniji«. Dr. Škerl je svoja izvajanja predvsem oprl na analize in sklepe ustanovnega sestanka OF. Pokazal je, kako so se vse ustanovne skupine že na tem sestanku zedinile o vseh najvažnejših vprašanjih, da je bilo že na tem sestanku vsem jasno, da naš osvobodilni boj ne bo samo osvobodilni boj, ampak bo združen s socialnim bojem za novo družbeno ureditev. Avtor je nadalje pokazal, kako se je iz programske enotnosti, kakršno je dosegla OF v jeseni 1941 še kot ljudskofrontovska koalicija, zrasla v »Dolomitski izjavi« v začetku 1943 tudi organizacijska enotnost. Ravno v tem je bila posebna kvaliteta in prednost Osvobodilne fronte, v njej pa linije KPS, ki je sistematično in smotno delala, da bi se program OF izpeljal do kraja. Pri tem je avtor pokazal na vse tiste momente, ki so ta proces zavirali in na vse tiste silnice, ki so ga pospeševale. Vse skupaj je lepo dokumentiral.

Profesor dr. Metod Mikuž je imel referat o temeljnih točkah OF slovenskega naroda. Lepo je pokazal, kako je OF v kratkega pol leta izoblikovala svoj program. Zadržal se je pri 4. točki OF, ki pravi, da »z osvobodilno akcijo in aktivizacijo slovenskih množic preoblikuje OF slovenski narodni značaj. Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in človeške pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovenstva.« Profesor Mikuž je nato pokazal na nekaterih kompleksih dejavnosti OF, kako je ona res uveljavila ta novi lik aktivnega slovenstva. Kot primer je pokazal razvoj partizanskega sodstva, ki se je razvijalo sproti med revolucijo, kar je en dokaz več za veličino te revolucije, ki je sproti ustvarjala svoj pravni sistem. Dotaknil se je še partizanskega gospodarstva in tudi organizacijsko najbolj dognane slovenske dejavnosti med NOB, partizanskega zdravstva. Vse te dejavnosti OF so do sedaj zelo malo raziskane, razen partizanske ekonomike, ki jo je že na kratko orisal avtor sam v ZČ 1956/57. Želeti bi bilo, da bi raziskovalci naše OF podrobneje raziskali vprašanja, ki se jih je prof. dr. Mikuž le dotaknil v svojem referatu.

Profesor dr. Makso Šnuderl je v svojem referatu »OF slovenskega naroda država v državi« govoril o razvoju ljudske oblasti. Pokazal je, kako so se na revolucionarni način pri nas iz terenskih odborov OF, političnih organov, razvijali organi oblasti narodnoosvobodilni odbori. Zanimivo je v referatu nakazal problem, kako je naša slovenska praksa vplivala na formulacijo »fočanskih predpisov« januarja 1942. Avtor je pokazal, da so bili

fočanski predpisi narejeni na podlagi Karde-
ljevega članka v užički Borbi oktobra 1941, ta
članek pa je napisal Kardelj na podlagi izku-
šenj terenskih odborov OF v Sloveniji.

Te tri referate so dopolnili koreferati, od
katerih vsak je zajel poseben aspekt OF. Ko-
referate bi lahko razdelili na dve skupini; v
prvi bi bili tisti, ki so bili narejeni po klasič-
nih historičnih načelih, v drugi pa bi bili tisti,
ki so prikazovali OF iz sociološkega in socio-
loško-političnega aspekta.

Profesor Boris Ziherl je govoril o revolu-
cionarnem in vsenarodnem značaju Osvobo-
ditelne fronte.

Profesor dr. Bogo Grafenauer je podal teze
o Osvobodilni fronti kot dediču svobodoljub-
nih in naprednih gibanj v zgodovini sloven-
skega naroda. V bistvu podoben sestavek je
avtor objavil že v Slovenskem zborniku 1945
in je zadnje iz cikla njegovih predavanj o slo-
venski zgodovini, ki jih je imel 1942 v tabori-
šču Gonars. Avtor je v svojih tezah pokazal,
»da raste program OF iz historične tradicije
in se kaže kot organsko nadaljevanje te tra-
dicije. Ne gre za nekaj, kar bi nastalo naen-
krat, marveč je plod globokih korenin sloven-
skega zgodovinskega razvoja«. Šele z Osvo-
bodilno fronto se je bistveno spremenil polo-
žaj, v katerem so o Slovencih dotlej odločali
predvsem tujci; z OF prevzame slovensko
ljudstvo svojo usodo v svoje roke. V OF je
bil tudi prvič po kmečkih uporih združen ves
slovenski narod in v njem se je zvezalo soci-
alno vprašanje s slovenskim političnim kon-
ceptom.

Dr. Janko Pleterski je v svojem referatu
Osvobodilna fronta slovenskega naroda in
program Zedinjene Slovenije pokazal, kako
se je OF zavzela za Zedinjeno Slovenijo, ki
je bila že program in cilj vseh naprednih
družbenih gibanj pri Slovencih od 1948 dalje.
Nova kvaliteta te programske točke pri OF
pa je takojšnji boj za Zedinjeno Slovenijo na
vsem njenem ozemlju. Očitovala pa se je še
ena nova kvaliteta pri OF-ovskem programu
Zedinjene Slovenije: to je bilo izrecno pou-
darjanje suverenosti slovenskega naroda in
njegove pravice do samoodločbe ter poveza-
nosti osvobodilnega boja Slovencev z enakimi
prizadevanji drugih jugoslovanskih narodov.
To naj bi bili tudi temelji njihove nove držav-
ne ureditve v oblike enakopravne federacije.
»Značilnost te sinteze pa je, da je do nje pri-
šlo po spoznanju, hotenju in vodilni aktivno-
sti slovenskega delavskega razreda.«

Mitja Ribičič je govoril o odnosu KPS do
Osvobodilne fronte slovenskega naroda. »OF
ni bila transmissijska organizacija komunistov,
pač pa avtonomna in iz potreb in teženj mno-

žic zrasla organizacija.« KPS je kot vodilna
sila ves čas vplivala na OF in jo držala na
revolucionarni višini, obratno pa je tudi OF
vplivala na KPS samo. OF je v komunistični
partiji krepila potrebo o čim večji demokra-
tizaciji družbenih odnosov, »krepila je potre-
bo po ustvarjalnem proučevanju družbenih
pojavov, vplivala je na graditev politike od
spodaj navzgor in je bila tisto mesto, na ka-
terem so komunisti najnaravneje preverjali
pravilnost svojih sprejetih ali odklonjenih
stališč«.

Ivan Križnar je podal koreferat o socialni
in politični pripadnosti borcev partizanskih
enot na Gorenjskem in Štajerskem 1941. leta.
Avtor se je omejil na Gorenjsko in Štajersko,
ker za vso Slovenijo še nima zbranega anket-
nega gradiva. Kljub temu je sestavek zelo
zanimiv in pomemben, ker je prvi tak poskus s
statistično metodo pokazati socialni značaj na-
še NOB. Doslej zbrani podatki govore, da je
največ prvoborcev izšlo iz delovnih množic,
ki so bile v preteklosti odrinjene od sloven-
skega političnega življenja. Ko bodo zbrani
podatki za vso Slovenijo, bo šele moč podati
dokončno sliko, kajti socialna struktura prvo-
borcev v »ljubljski pokrajini« se je razliko-
vala od one na Štajerskem in Gorenjskem.

Miroslav Luštek je predložil koreferat o
Delavski enotnosti in OF. V njem je pokazal,
kako je delavski razred že pred aprilsko kata-
strofo dosegel enotnost na ravni strokovnih
organizacij. Delavski razred je tako strnjen
dočakal okupacijo in že pred napadom na
Sovjetsko zvezo je bila konferenca Delavske
enotnosti, ki so se je udeležili predstavniki
KPS, JSZ in amsterdamskih strokovnih orga-
nizacij. Po napadu na Sovjetsko zvezo so se
DE priključili tudi predstavniki socialistov kot
politične struje in s tem je bila Delavska eno-
tost v vsakem pogledu vzpostavljena. DE je
postala srž OF in sklepi, ki jih je sprejela na
svoji konferenci 7. novembra 1942, so bili
pomembni za nadaljnjo enotnost Osvobodilne
fronte. Tako se je npr. JSZ v DE borila proti
temu, da bi se OF spremenila v formalno
strankarsko koalicijo in se je tesno povezala
s KPS.

Jože Krall je govoril o rasti slovenskega
narodnoosvobodilnega tiska v letih 1941-1945.
Zbrano gradivo je pokazalo vso veličino te de-
javnosti OF.

Ferdo Fischer je razpravljal o oblikah in
metodah dela slovenskih kulturnih delavcev v
OF. Naslov je zastavil nekoliko preširoko, ker
je govoril le o delu kulturnikov v Ljubljani.

Zdravko Klanjšček je pokazal vlogo parti-
zanskih čet v procesu razvijanja države v dr-
žavi.

Dr. Tone Ferenc je podal nekaj doneskov k problematiki zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Predvsem je govoril o načinu volitev delegatov in pokazal kako veliko število Slovencev je volilo.

Dr. Lado Vavpetič je govoril o nekaterih značilnostih slovenskega narodnoosvobodilnega odbora. Značilno za našo NOB se mi zdi, da se je v teku bojev na poseben način razvijala tudi slovenska pravna misel.

Dr. Marijan Breclj pa je govoril o pomenu razširitve Izvršnega odbora Osvobodilne fronte septembra 1944.

Od diskutantov bi zaradi tehtnosti njihovih izvajanj omenil le Toneta Fajfarja, ki se je dotaknil situacije spomladi leta 1940, ko bi se enotna fronta delavstva skoro razblinila. KPS je na svoji tretji konferenci spomladi 1940 napadla vse, s katerimi je prej sodelovala. Res da taka zmeda ni dolgo trajala. Tone Fajfar je dejal, če bi KPS dolgo vztrajala na takih stališčih, bi do OF ne prišlo. Diskutant je govoril še o tako imenovani krščansko-socialistični skupini v OF. Rekel je, da v njej ni moč potegniti črte med intelektualci in delavci JSZ, ampak med samimi intelektualci tega kroga ločiti dve skupini. Med njima je skupina okoli Kocbeka hotela močnejše poudariti nazorsko posebnost krščanskosocialistične skupine. Delavci v JSZ se za to niso potegovali, oni so imeli razčiščene pojme s svojo DE. Diskutant je opozoril na nekaj važnih doslej neznanih dejstev in pozval zgodovinarje, naj jih objektivno proučijo.

Diskutiralo je še večje število diskutantov, ki so s svojimi prispevki še bolj osvetlili osnovno temo simpozija.

Posvetovanje je pokazalo, kako daleč smo že prišli s proučevanjem naše OF, pokazalo pa nam je tudi kakšne naloge nas še čakajo. Pred nami je še ogromno dela s podrobno historično dokumentacijo osvetliti tiste procese, ki so v vsej svoji povezanosti tvorili znamenito zgradbo OF. Naj tu omenim neko pozitivno stran, ki se je pri tem proučevanju pokazala ravno na simpoziju. Tako rekoč vsi referenti in diskutanti so povedali kako novo misel, s katero so nekatere procese osvetlili z doslej neznane strani. Ustavljali se niso niti pred »bolj delikatnimi« problemi, ki so se jih do nedavna rajši izogibali. In ravno tisti, ki so v to smer odpirali probleme, so bili najbolj sprejeti. Pokazalo se je, da OF samo pridobi na svoji vrednosti in veličini, če se čim jasneje pokaže spekter sil, ki so v danem času delovale v njeno korist ali proti njej. S tem se samo še jasneje pokaže njen revolucionarni in ljudski karakter. Da pa je naša historiografija sposobna takega prijema, je pokazala diskusija na simpoziju.

Pri dosedanjem proučevanju OF se je pokazalo še nekaj. Večinoma se raziskuje le njena družbeno-politična plat, ki je že dokaj dobro obdelana. Zanimarjajo pa se nekatere druge dejavnosti, ki so prav tako važne; npr. ekonomika in kultura. Na tem področju je doslej narejenega manj. Osvetlitev teh vzporednih elementov bi pa pokazala še večjo globino in širino OF. Pokazala bi jasneje, kako se je uresničil program OF, da se na Slovenskem ustvari nova družba v novi politični formi in da se preoblikuje slovenski narodni značaj.

ZGODOVINSKO BRANJE

Vodnik po arhivih Slovenije. Ljubljana 1965. Izdalo in založilo Društvo arhivarjev Slovenije, Ljubljana (615 strani).

Kot drugi Jugoslovani smo tudi Slovenci imeli do osvoboditve zelo malo arhivarjev, to je, strokovnjakov za specialno historično panogo, ki se imenuje arhivistika in ki ji je eden izmed pglavitnih namenov prevzemati, hraniti in urejati arhivalije (torej spise in drugo gradivo, iz katerega se črpajo podatki za zgodovinske študije) ter jih prirediti tako, da se olajša delo zgodovinarjem raziskovalcem. Osvoboditev je prinesla tudi na tem področju ogromne spremembe na bolje. Nacionalizacija gospodarskih podjetij, ukinitve dolge vrste raznih organizacij itd. je v nekaj letih po osvoboditvi nagrmadila v arhive velike količine tega pomembnega gradiva. Ceni se, da hranijo slovenski arhivi in druge podobne ustanove nekako za 20.000 tekočih metrov arhivalij. Shranjeno gradivo pa ureja in drugače strokovno obdeluje le okrog 25 fakultetno izobraženih arhivarjev in približno 20 uslužbencev s srednjo in nižjo izobrazbo. Mnogo arhivskih zbirk pa sploh nima specialnega uslužbenca arhivarja.

Zato je toliko bolj hvale vredna publikacija, ki so jo sestavili in z gornjim naslovom izdali slovenski arhivarji, predvsem uslužbenci Državnega arhiva SR Slovenije, Mestnega arhiva in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (vsi v Ljubljani) ter Pokrajinskega arhiva v Mariboru. Vodnik po arhivih Slovenije pojasni bralcu na prvih 20 straneh najprej problematiko arhivske službe pri nas, potem pa prek kratkega navodila za uporabo tega priročnika preide na popis in opis fondov, ki jih hrani 45 različnih ustanov (arhivi, muzeji, knjižnice, inštituti, verske skupnosti). Popis sam obsega za več kot 530 strani najosnovnejših podatkov o posameznih arhivskih fondih. Ker sta Državni arhiv SR Slovenije in Mestni arhiv, oba v Ljubljani, že pred leti objavila svoja lastna pregleda arhivskih fondov (prvi: Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960; drugi: 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959), sta v Vodnik po arhivih Slovenije prispevala le še dopolnila k svojima pregledoma.

Na koncu Vodnika je dodan seznam 29 arhivov v tujini, ki tudi hranijo gradivo, pomembno za našo narodno zgodovino. Pri tistih arhivih, ki so že objavili svoje inventarje, je to zapisano.

Kolikor mi je znano, je to prvi pregled arhivov in vodnik skozi arhivske fonde določene jugoslovanske republike. Zato publikacija, ki o njej poročam, še nima nobenega seznama domačih jugoslovanskih arhivov. Le iz prakse vemo, da se najde mnogo gradiva, pomembnega za slovensko zgodovino, v zagrebških arhivih, na Reki in v Varaždinu, za obdobje 1918—1941 seveda tudi že v arhivih v Beogradu.

Jože Sorn

Ljubljana, podobe iz njene zgodovine — Ljubljana, aspetti di storia cittadina — Ljubljana, Bilder aus der Geschichte der Stadt. Ljubljana 1965. Založila Mestni arhiv v Ljubljani in Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino.

V prvih dneh marca 1966 je prišla na knjižni trg kratka zgodovina Ljubljane (271 strani) s trijezičnim naslovom in tudi trijezičnim besedilom. Knjiga torej ni namenjena samo domačim bralcem, ampak tudi tujcem italijanskega in nemškega jezikovnega področja, to se pravi, našim neposrednim sosedom. Zato je treba njen izid toplo pozdraviti.

Besedilo knjige, o kateri poročam, je prejejeno po samó slovenski izdaji, ki je izšla z istim slovenskim naslovom že leta 1962. Osnovno besedilo so sestavili in ga redigirali v glavnem poklicni zgodovinarji, zato nima hujših vsebinskih napak. V pravem sorazmerju so si tudi poglavja, ki podajajo posamezna obdobja zgodovine Ljubljane, vsa pa so izdatno ilustrirana. Kot ni v splošnem besedilo nikjer natrpano s suhoparnimi podatki in tudi ni dolgovezno, tako so tudi slike precej primerno izbrane. Zato bo ta knjiga prišla prav ne samo domačim in tujim turistom, temveč tudi šolnikom, javnim delavcem in vsem, ki jih zanima zgodovina Ljubljane. Lep papir, črke in oprema so po svoji strani pripomogli precej k temu, da je knjiga tudi na zunaj privlačna.

Publikacija pa vendarle ima brez potrebe na nekaterih straneh nekaj šibkih mest, ki bi jih morda kazalo v bodočih izdajah odpraviti. Na primer: Z imeni se navajajo nekateri znani športniki, v odstavkih o univerzi in znanosti pa ni imen akademikov, ki so — vsi že pokojni — Ljubljani in slovenskemu narodu veliko več dali (zastopniki slavistike, elektrotehnike, kemije, slikarstva, arhitekture); razen vseh treh dimenzij nove športne dvorane v Tivoliju bi se smeli brez sramu naštetati na

primernih mestih nekateri naši mednarodno znani skladatelji in pevski zbori (vsaj Slovenski oktet). Prostora je dovolj, kot kažejo strani 162—163, 168—169, 206—207 itd. Dalje bi se mogle reproducirati nekatere najboljše slike naših impresionistov in sodobnih grafikov (ki so tudi znani po svetu) ali potreti vrhunskih pesnikov in pisateljev (Oton Župančič je dovolj dolgo prebival v Ljubljani).

V takšni publikaciji, ki mora v omejenem obsegu opisati vse, kar je za Ljubljano pomembno, je že tehnično težko, odmeriti dovolj prostora posameznim vejam javnega življenja, ne da bi pri tem znatneje prešli obseg publikacije. Zato se vračamo k misli, da bo prej ali slej le treba sestaviti obsežnejšo zgodovino Ljubljane, s čimer bo zadoščeno tudi željam zahtevnejših bralcev.

Jože Sorn

Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Glavna urednika: Milan Ževart in Stane Terčak, izdala Muzej narodne osvoboditve v Mariboru in Muzej revolucije v Celju. Založila založba »Obzorja« v Mariboru leta 1965, str. 667.

Pred nami je delo, ki osvetljuje eno izmed važnih strani zgodovinskega razvoja v času NOB na Slovenskem. Gre za pisma talcev, ki nam dajejo najglobljo izpoved slovenskega človeka v času njegovih najtežjih trenutkov, njihovo usodo in doživljanje, ki so bili obsojeni na smrt.

Pomembnost dela je v tem, da doslej še nismo imeli podobne knjige, razen morda zbirke »Pisma na smrt obsojenih«, ki jo je izdal in uredil 1958 Franček Saje v Ljubljani in je zajela le del slovenskega ozemlja.

Knjiga ima na začetku precej obširen uvod Milana Ževarta, ki pojasnjuje način za zbiranje pisem in drugih podatkov o usmrtnitvah. Nato nam poda tudi kratko zgodovino streljanja talcev; kdaj, kje in v koliko skupinah so se dogajala. Razen tega omenja tudi tista streljanja talcev, ki jih Nemci niso objavili. Seveda tu nimamo zbranih vseh pisem talcev, ker so se lotili sistematičnega zbiranja dokaj pozno, marsikatera niso prišla do svojcev, mnogo pa jih je izginilo že med okupacijo, ker so svojce v večini primerov internirali. Večino pisem so talci napisali v času od septembra 1941 do oktobra 1942, kar priča, da so Nemci dovoljevali pisanje le določen čas in to z namenom, da bi preplašili svojce in drugo prebivalstvo. Ko so spoznali, da to ni učinkovalo, so pisanje pisem prepovedali. Zato je izven teh datumov ohranjenih le nekaj primerov. Ilegalna pisma pa so spričo kratkega časa od trenutka, ko so talci zvedeli za

obsodbo, do njene izvršitve, le težko prišla iz zaporov.

Pisma so objavljena po kronološkem redu usmrtnitev. Vseh je 194, ki jih je napisalo 190 talcev. Od tega je 187 legalnih in 7 ilegalnih. Večinoma so se ohranila v originalu. Zbiralci niso v ničemer posegali v tekst, razen da so v nekaj primerih izpuščali mesta, katerih objava bi bila zaradi osebnih ali drugih razlogov neprimerna. Razne nejasnosti uredništva pojasnjuje v pripombah. Ob vsakem pismu je tudi fotografija avtorja in njegov kratki življenjepis. K večini pisem daje tudi podatke o usodi njihovih svojcev.

Razen tega so v knjigi po kronološkem redu objavljena tudi vsa imena talcev, ki so bili usmrčeni na Štajerskem od 30. julija 1941 do 3. aprila 1945. Delo vsebuje tudi izvirne lepake, ki so oznanjali usmrtnitve ter faksimile pisanih dokumentov, ki tako ali drugače pričajo o usodi talcev in sploh o zgodovini nacističnih ubijanj na Štajerskem.

Glede vsebine pisem moramo upoštevati dejstvo, da so bila pisana legalno in talci večkrat iz strahu pred gestapovsko cenzuro niso mogli napisati to, kar bi želeli. Pisci so bili večinoma delavci, obrtniki in kmetje, kar priča o množičnosti NOB v tem delu Slovenije.

Tudi izredno lepa in kvalitetna oprema knjige kaže, da so zbiralci in založba pokazali lep in pravilen odnos do ljudi, ki so žrtvovali v tem boju svoje največje bogastvo, življenje.

Franc Benedik

Vojeslav Mole: Umetnost Južnih Slovanov Slovenska matica 1965. Iz poljskega originala prevedel France Vodnik, 557 strani, 412 črno-belih ilustracij in 4 barvne priloge.

Kot pravi avtor sam, je to prvi poskus pregleda umetnosti južnih Slovanov. Pisatelj namenoma ni pisal zgodovine, zakaj za to je čas še prezgoden. Obdelal je predvsem monumentalno umetnost, s čimer so same po sebi odpadle drobne stvari, dekorativna umetnost itd. Enotnost pregleda je bila s to postavko ohranjena, umetnost južnoslovanskih narodov je pa s tem nekoliko izgubila. Prav tako v knjigi niso upoštevana dognanja zadnjih let, posebno na področju arheologije. Nič kaj reprezentativni niso klišeji, ki so že izrabljeni, za kar pa avtorja ne zadene nobena krivda.

Pregled začne avtor že pri predslovanskih naseljencih. Nekoliko dlje se zadrž pri rimski umetnosti, ki je vsekakor še dolgo vplivala v naših deželah tako v Dalmaciji kot tudi v notranjosti.

V prvem delu, »Umetnost bizantinsko-balkanskih Slovanov«, razdeli pisec Balkanski

polotok na vzhodni in zahodni del, kar se kaže tudi v umetnostnih vplivih. Vpliv Bizanca je od VI. stol. naprej velik in to ne samo v vzhodnem delu Balkana. Pojem Bizanca si moramo v različnih obdobjih različno razlagati. Tako gre lahko le za umetnost mesta Bizanca, širše province ali pa sploh vzhodnega imperija. V najširšem obsegu pojma bizantinske umetnosti je v zgodnjem obdobju še precej prednjeazijskih in helenističnih vplivov, ki izzvene tudi na ozemlju južnoslovankega Balkana. Velik mejnik v južnoslovanški zgodovini je pokristjanjenje, ki se konča v prvi polovici X. stol. in izvira iz Rima in Bizanca. Cerkveni vpliv ni dosledno geografsko omejen.

V arhitekturi je pri Bolgarih na prvem mestu bazilika, poznamo pa tudi centralno stavbo, ki je imela za vzor bizantinsko centralno stavbo ravenatskega tipa ali pa celo Dioklecianov mavzolej v Splitu.

Profane arhitekture ni. Pod Turki arhitekturni razvoj zamre, živi le v posnemanju starih tipov. Prerod nastopi šele v XIX. stol. Za slikarstvo je značilno, da najvišji dosežki ne nastopajo vedno sočasno z arhitekturo.

Podobno se je razvijala arhitektura v Makedoniji, ki pa ji mnogi avtorji niso priznavali samostojne umetnosti, gledajoč skozi prizmo imperialističnih in nacionalističnih teženj preteklega obdobja. V sakralni arhitekturi je prva bazilika, pozneje se pojavi centralna stavba. Značilne so bizantinske poteze, vendar ne manjka karakterističnih specifičnih potez (slikovita zunanjščina, sestavljena iz vzorcev raznobarvnega kamenja in opeke). Kvaliteta zaostaja zaradi province. Profana arhitektura se omejuje na fortifikacijske objekte, kjer se opazi vpliv zahodne romanske arhitekture. Kot pri Bolgarih nastopi zastoj za časa turške okupacije. Za vse južnoslovanske narode velja, da umetnost cvete za vlade močnih vladarjev, drugače pa le životari, zato se viški umetnosti vežejo na posamezna dinastična obdobja.

Združitev srbskih plemen od Jadrana do starega centra Raške pomeni velik napredek tudi v umetnosti, kjer se zaradi razsežnosti ozemlja javljata vzhodni in zahodni vpliv. Za študij so posebno zanimivi mejniki v razvoju srbske arhitekture. Že Francoz G. Millet je leta 1919 razdelil to arhitekturo v tri šole, raško, srbsko-makedonsko in moravsko. Te razdelitve se drži tudi obravnavana knjiga. Vmesne faze niso zanimive. Zahodni vidiki so pri srbski arhitekturi večkrat odločilni, posebno pri zadužbinah. Talni načrt zadužbine — enoladijske bazilike s kupolo, ki centralno vpliva — se razvija v smislu večje razdroblje-

nosti. Profana arhitektura je omejena na trdnjavo, posebno za časa turške nevarnosti.

Kiparska umetnost je omejena le na globok relief, oble plastike skoraj ni. Na kiparstvo vpliva Italija preko Dalmacije. Kakor hitro se udomači, se že pokmeti, tako, da nima svojega lastnega razvoja.

Slikarstvo gre v veliki meri v korak z arhitekturo in deloma ustreza arhitekturnim šolam. V zgodnjem obdobju je še močan poantični vpliv bizantinske umetnosti. Pozneje pa sprejme fresko-slikarstvo tudi zahodne prvine. Pojavijo se že imena umetnikov. Najbolj dognana zvrst so portreti vladarjev, ki so velikokrat precej realistični. Z razvojem slikarstva monumetalnost upada na račun drobnega epičnega pripovedovanja. Na freske začne vplivati ikona, s tem pa zaide slikarstvo v hieratičnost. Ikona v svoji konservativnosti preživi turški vdor, kvantitativno raste, v kvaliteti pa pada. Rokopisno slikarstvo je pod romanskim vplivom. Zgleduje se v stenskih slikarijah in ima le zgodovinski pomen.

V umetnost zahodnega dela (južnoslovanških dežel) prišteva avtor veliko jadransko obrežje, Hrvaško in Slovenijo. Zahodni vpliv prevlada v cerkvenem in umetnostnem pogledu. Tradicija antike je močnejša. Bizantinski vpliv se močnejše kaže v notranjosti in slabi v smeri severozahoda. Romanska tradicija živi v mestih ob morju, ki se polagoma slavizirajo. Za zgodnjehrvatsko umetnost so značilne majhne enoladijske cerkve z apsido. Pojavi se centralna stavba. Te cerkve svobodnih oblik (Karaman) so plod province ter so bile pod vplivom vzhoda in zahoda. Pozneje je opazen vpliv benediktinske arhitekture, ki že prenaša uvoženo romantiko.

V kiparstvu je v tem zgodnjem obdobju razširjen plitev relief v kamnu v obliki pletenine. Izdelan je v stranskem rezu (Kerbschnitt) in pozna redko figuralno upodobitev. Njegovo bivanje na Hrvaškem še ni docela pojasnjeno.

V romaniki se razvije predvsem mestna katedrala. Na severni Jadran vpliva Lombardija, na jug pa Apulija. Plitvi relief je že v večji meri figuralen. V ornamentiki se kaže vpliv knjižnega slikarstva. Mojstri so že znani.

Za XV. in deloma XVI. stol. je značilna beneška gotika. Umetniki so deloma Italijani, konec stoletja pa že domačini. V kiparstvu je močan vpliv italijanskega quattrocenta, ki pa je tu v provincialnem smislu predelan na račun gotike. Prehod v renesanso ni sunkovit, vendar je ta slog že v večji meri importirana umetnost beneškega državnega tipa. Razvijajo se dvorci na podeželju.

Fresko slikarstva je malo, prevladujejo iluminirani rokopisi bizantinske in montecassinske smeri. Omembe vredni so tudi zlatarski izdelki in vezenje na cerkvenih oblačilih. Tabelno slikarstvo je inačica beneškega slikarstva, čeprav domači umetniki uspevajo tudi v tujini. Za dobo XVI. do XVIII. stol. pa je sploh značilen import slik iz Benetk.

V notranjosti, v Bosni, so deloma ohranjeni le fragmenti utrd b brez umetniške vrednosti. Poznejša arhitektura ima islamski značaj (mošeje, hani, kopališča). Specifičnost pokrajine so stečki s svojo zanimivo zgodovino.

Za umetnost severne Hrvatske in Slovenije je značilen zahodni vpliv, v času romantike celo francoski, v gotiki, renesansi in manierizmu nemški, v baroku pa italijanski. Nепredelane romantike je malo ohranjene, več v Sloveniji kot na Hrvatskem. Iz monumentalne bazilikalne zasnove se udomači romanski tip cerkve s pravokotno ladjo ter polkrožno apsidno ali kvadratičnim prezbiterijem. Gotika doda pravokotni ladji triosminsko zaključen prezbiterij, ki se pri mestnih cerkvah iz praktičnih potreb podaljša. K estetski zaozkrožitvi celote vpliva tudi slikarstvo in kiparstvo.

Slovenska gotska plastika je važno dopolnilo drugim deželam. Parlerijanski krog je segal vse do Zagreba. Pri fresko slikarstvu je poudarek na ikonografiji. Na prvo močnejšo strujo je vplivala pogiottovska Italija. Za XV. stol. pa so značilni nemški vplivi. Domača tradicija izzveni v prvi polovici XVI. stol. v konservativizmu. Tabelne slike so skoraj v celoti uvoz.

Profana arhitektura obstoji v gradovih, ki niso več samo starega utrd benega tipa. Utrdbena dejavnost pa se zopet poveča v času kmečkih uporov in turških vpadov.

Podoben je razvoj na Hrvatskem, kjer pa je nerestaviranih spomenikov malo. Tudi celinsko Istro smemo šteti v tem obdobju pod zahodni vpliv. Nejasno je v knjigi pojmovana renesančna umetnost, ker slikarstvo prve polovice XVI. stol. avtor prišteva kot nadaljevanje tradicije, kar nedvomno je, ni pa samo to. Z renesanco nekako prične šele v XVII. stol., ko se na tem ozemlju napoveduje že barok, čeprav še neudomačen. Udomači se barok v XVIII. stol. ter sega pri epigonih v vseh vejah umetnosti še tja do srede XIX. stol. Tloris sakralne arhitekture se komplicira. Pri kiparstvu, slikarstvu in arhitekturi opazimo v XVII. stol. import del, v XVIII. stol. pa prevzemajo naročila domači mojstri in delavnice. Za XVII. stol. je značilen nemški vpliv, za XVIII. stol. pa italijanski. Te vplive posreduje Slovenija v tem obdobju tudi na

Hrvatsko, tako da se opazi posebno v slikarstvu s Hrvati nekak paralelizem. Mogoče manjka za to obdobje dobra ilustracija zlatega oltarja, ki je vsekakor specifičnost naše dežele.

Tretji del, Umetnost XIX. stol., obravnava avtor skupno pri vseh južnoslovanskih narodih. Za to dobo so značilna nacionalna gibanja, pri narodih, ki so bili stoletja pod Turki, pa obnova države. Poleg starih, že zasidranih vplivov, prevlada v tem obdobju vpliv zahodne umetnosti. Bizantinizem se je preživel.

Umetniki se šolajo v zahodnih središčih. Kar se gradi v arhitekturi, posnema historične sloge. Zunanja vplivna središča so Dunaj, München in Budimpešta. V slikarstvu in kiparstvu obstajajo razni — izmi, ki se včasih udomače, velikokrat pa ostanejo deželam tuji. Velika naročnica umetnosti — cerkev je prenehala opravljati svojo mecensko funkcijo. Profana umetnost daleč prednjači. Avtor zaključi pregled v začetku XX. stol.

Sledi poglavje: Umetnost južnih Slovanov v evropski umetnosti, nato pa opombe in bibliografija, seznam ilustracij, imensko kazalo, seznam krajev in spomenikov ter résumé v francoščini.

Kot sem že v začetku omenil, je pregled pisan s stališča kvalitete. Tudi če je umetnost uvožena, jo moramo šteti med provincialno, ker je izvedena manj kvalitetno. Poznamo pa pri nas tudi spomenike, enakovredne dosežkom visoko razvitih narodov.

Milan Ževart

Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju.

Maribor. Založba Obzorja, 1962. Str. 360. 8°.

Po svojem namenu je knjiga vodič. Zato je avtor narodnoosvobodilni boj v mariborskem okraju prikazal za vsak kraj po časovnem zaporedju, posamezne kraje pa je razvrstil po abecednem redu. Poseben poudarek je dal dogodkom v Mariboru, ki jih je opisal podrobneje po ulicah, prav tako razvrščenih po abecedi. Iz istega vzroka avtor ni navajal virov. Posluževal se je predvsem arhivskega gradiva, ki ga hranijo Muzej narodne osvoboditve v Mariboru, Muzej ljudske revolucije v Slovenjem Gradcu, oddelek ljudske revolucije Mestnega muzeja v Ptuj in arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Avtor nam je dovolj izčrpno prikazal nastanek in razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v mariborskem okraju. Omejil se ni samo na politične dogodke in vojaške akcije, ampak je zajel tudi delo partizanskih tehnik,

bolnišnic, kurirskih postaj in pretresljivo prikazal vse načine okupatorjevega nasilja: streljanje talcev, požiganje domačij, pobijanje borcev, aktivistov in njihovih družin ter izseljevanje zavednih Slovencev. Hkrati je poudaril nezlomljivo pripravljenost ljudstva na sodelovanje s partizani in njihovo pomoč, brez katere bi bil vsak upor že vnaprej obsojen na neuspeh. Zaradi tesne povezanosti in boljšega razumevanja je omenil tudi nekatere važnejše dogodke revolucionarnega boja iz obdobja med obema vojnama. To velja zlasti za Maribor, kjer so že pred napadom na Jugoslavijo delovali naši znani komunisti in kjer je bila tudi moška kaznilnica političnih zapornikov — komunistov. V okviru tega pregleda je dal avtor še podroben opis stalnih razstav v muzejih narodnoosvobodilnega boja v Mariboru, Slovenjem Gradcu in Ptuj.

Knjiga pomeni nadaljevanje dela, ki ga je začel sekretariat za šolstvo SR Slovenije z izdajo prvega takega priročnika za zgodovino narodnoosvobodilnega boja, s »Pomniki naše revolucije«, ki so izšli leta 1961 pri Mladinski knjigi. Ker ti zajemajo najpo-

membnejše kraje in dogodke v Sloveniji, so le okvirni. Prav zato so potrebni še vodiči za manjše zaokrožene teritorije. Tako smo razmeroma zelo hitro dobili z delom Milana Ževarta prvi tak zaokrožen in izčrpen vodič za nekdanji mariborski okraj.

Med samim tekstom je mnogo fotografij posameznih krajev, spomenikov in spominskih plošč, borcev in narodnih herojev. Precej je slikovnega materiala, ki ga hranijo že prej omenjeni muzeji. Na koncu knjige je avtor dodal še seznam krajev po občinah, imensko kazalo, kazalo partizanskih vojaških enot, bolnišnic in bunkerjev za ranjence, partizanskih tehnik, kurirskih postaj, okupatorjevih taborišč, zaporov in gestapovskih mučilnic, krajev za streljanje talcev in revolucionarnega gibanja med obema vojnama ter še kazalo vodičev po muzejskih razstavah.

Pregledno zasnovano delo bo kot dober priročnik za pouk najnovejše narodne zgodovine gotovo izpolnilo svoj namen, mnoge manj znane podrobnosti pa bodo pritegnile tudi zanimanje marsikaterega udeleženca osvobodilnega boja.

Jasna Fischer

OB GROBU NAŠEGA SODELAVCA RAFAELA OGRINA

Dne 16. januarja 1966 je na svojem domu za Bežigradom umrl 80-letni inšpektor JŽ v p., Rafael Ogrin, zaslužni sodelavec naše revije.

Rodil se je na Vrhniki 7. oktobra 1885 kot najstarejši izmed desetih otrok slikarja in freskanta Simona Ogrina, mati Elizabeta pa je bila iz znane vrhniške družine Tomšičev. Po končani ljudski šoli je 4 leta obiskoval klasično gimnazijo v Ljubljani (1896—1900), nato pa je ostal doma. Leta 1903 je vstopil na ljubljansko učiteljsko šolo, ki ga je dovršil z maturou 1907. Bil je potem dve leti učitelj v Šentvidu nad Ljubljano, a ker ga učiteljski poklic ni zadovoljil, je prestopil na železnico. Po opravljenih strokovnih izpitih je bil prometnik v Kranju in Pulju, se vmes oženil in bil od 1913 dalje prometnik v Štanjelu-Kobdilju. Leta 1920 je bil začasno v Novem mestu in postal še isto leto revident na direkciji državnih železnic v Ljubljani. Upokojen je bil kot inšpektor JŽ 1. avgusta 1946.

Proti čas, ki ga je imel kot upokojenec, je uporabil za proučevanje zlasti domače zgodovine Vrhnike in njenih ljudi skozi stoletja. V Državnem arhivu Slovenije, v Mestnem in

Škofijskem arhivu je zbral obsežno gradivo, iz katerega je črpal pri pisanju lokalnozgodovinskih člankov, ki so izšli povečini v naši reviji. Od 1954 pa skoraj do smrti je obdelal na osnovi arhivskega gradiva 12 tem, ki govorijo o virjanskem rojaku slikarju Jožefu Petkovškju, o gradnji »cesarske ceste« od Vrhnike do Planine, o Prešernih na Vrhniki, o težkem življenju vrhniških ljudi, o vrhniških mitničarjih in o dajatvah bistriških podložnikov. Razen tega je opisal glavni oltar pri frančiškanih, ki ga je izdelal Francesco Robba, in obdelal davščine iz XVI. do XVIII. stoletja. V rokopisu je ostalo obsežno delo o slikarjih in kiparjih, ki so okrasili frančiškansko cerkev v Ljubljani.

Lokalno zgodovino Vrhnike je poznal tako temeljito in naddrobno, da je bil prava živa kronika svojega domačega kraja. Sorodstveno je bil povezan z glavnimi predstavniki vrhniškega javnega in gospodarskega življenja, katerih tradicija je živela v njem.

Na grobu se je poslovil od njega tudi član naše redakcije in njegov poklicni tovariš Jože Jenko.

F. D.

Ob jubilejnem prazniku

DNEVU VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA

1941 – 1966

se spominjamo, kako se je slovensko ljudstvo pred petindvajsetimi leti zapisalo z zlatimi črkami v knjigo svoje zgodovine. Dan vstaje pomeni za nas rojstvo nove dobe, dan formiranja naše vojske, nosilca mnogih zmagovitih borb in uspešnih političnih akcij, ta dan je znanilec prerojenja slovenske družbe, konca starega nazadnjaškega režima in največji zgodovinski dogodek današnjega časa.

Ob tej zgodovinski prelomnici se je »hlapec Jernej« zdramil, uprl nasilju in krivici, se dvignil in uvrstil med junake: začela se je vseljudska vstaja, obračun in neizprosni boj proti barbarskim nasilnežem, boj za zmago, za narodno in socialno osvoboditev. Graditi se je začela nova doba, doba socializma in lepše bodočnosti.

UREDNIŠTVO »KRONIKE«

SREDNJEROČNI MAČKI MAZOV
DISTRIBUCIJSKIH PODJETIJ SLOVENIJE
V OBDOBJU 1966-1970

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov s kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

Gospodarske organizacije, zavodi in ustanove

č e s t i t a j o

vsem tistim borcem in aktivistom, ki ste prvi razumeli klic vesti, začutili utrip srca, se povezali v narodno skupnost in z vstajo pričeli boj proti okupatorju, se odrekli suženjstvu, ga premagali in nam prinesli toliko zaželeno svobodo.

Vam iskrena hvala ob našem narodnem prazniku

25-LETNICI LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM

ki jo proslavljamo vse letošnje leto

SREDNJEROČNI NAČRT RAZVOJA DISTRIBUCIJSKIH PODJETIJ SLOVENIJE V OBDOBJU 1966 – 1970

ELEKTROENERGETSKA BILANCA ZA OBDOBJE 1966—1970 IN POTROŠNJA ELEKTRIČNE ENERGIJE

Potrebe po električni energiji rastejo v tem obdobju povprečno za 9,86 % letno, oziroma se bodo potrebe v letu 1970 v primerjavi z letom 1965 povečale za 60 %. Sama potrošnja električne energije bo povprečno narasla v tem obdobju za 10,13 %, oziroma bo le-ta večja v letu 1970 v primerjavi z letom 1965 za 62 %. Izgube električne energije rastejo povprečno letno za 8,73 %, torej počasneje kot pa sama potrošnja. Padec izgub bodo omogočile predvsem nove investicije v konsolidaciji obstoječega omrežja.

Najhitrejši porast bo pri odjemu na 35 kV napetosti zaradi predvidevanega vključevanja novih industrijskih potrošnikov, predvsem železnice. Nizek porast pa je planiran v skupini »gospodinjstvo« in »ostali odjem na 0,4 kV« predvsem zaradi zmanjšane obsega stanovanjske izgradnje in stagnacije v potrošnji električne energije kot posledice zvišanja cen električne energije v tej skupini.

NAČRT INVESTICIJSKIH VLAGANJ V NADOMESTITEV IN RAZŠIRITEV ELEKTRIČNEGA OMREŽJA OD LETA 1966—1970

Planirane investicije v novo distribucijsko omrežje Slovenije znašajo za obdobje 1966—1970 N din 540.106³, za nadomestitev starega omrežja N din pa 129.565³. Poprečna letna rast investicijskih vlaganj je nekoliko hitrejša od rasti v prejšnjih obdobjih. Ta hitrejša rast je utemeljena s tem, da so dosedanje investicije v distribucijsko omrežje stalno zaostajale zaradi pomanjkanja sredstev in zato je ponekod omrežje zaostalo, kar sedaj vpliva na kvaliteto dobave

električne energije in večje izgube električne energije v omrežju. Poleg tega bo potrebno dokončati še elektrifikacijo nekaterih naselij oziroma gospodinjstev.

Načrt za izgrajevanje distribucijskega omrežja za 5-letno obdobje je osnovan na predvidenem porastu potrošnje električne energije kakor tudi na potrebnih ukrepih za dvig kvalitete pri dobavi električne energije. Propustnosti distribucijskega omrežja ni možno usklajevati s predvidenimi redukcijami električne energije, saj je znano, da nastopajo redukcije le v mesecih z nizkim vodostajem rek. Ves ostali čas pa mora biti razdeljevalno omrežje sposobno prenesti polno količino električne energije.

V načrtih za gradnje in rekonstrukcije je upoštevana zahteva po izboljšanju kvalitete v dobavi električne energije tako v pogledu kontinuiranosti kot napetostnih razmer. Zato je predvideno povečanje presekov vodnikov omrežja, povečana gostota transformatorskih postaj, povečanje števila napajalnih točk z regulacijo napetosti, dvostranska napajanja in izboljševanje zaščite distribucijskih naprav kakor tudi izboljševanje samega omrežja z avtomatizacijo znižanja števila izpadov.

NAČRT ZA OSTVARITEV CELOTNEGA DOHODKA V OBDOBJU 1966—1970

Načrti za celotni dohodek izkazujejo znatno povečanje produktivnosti, ker se prodaja električne energije povečuje za 62 %, celotni dohodek za 64 % in neto produkt za 28 %, a število zaposlene delovne sile se povečuje vsega za 1 %, vse to v primerjavi leta 1965 z letom 1970.

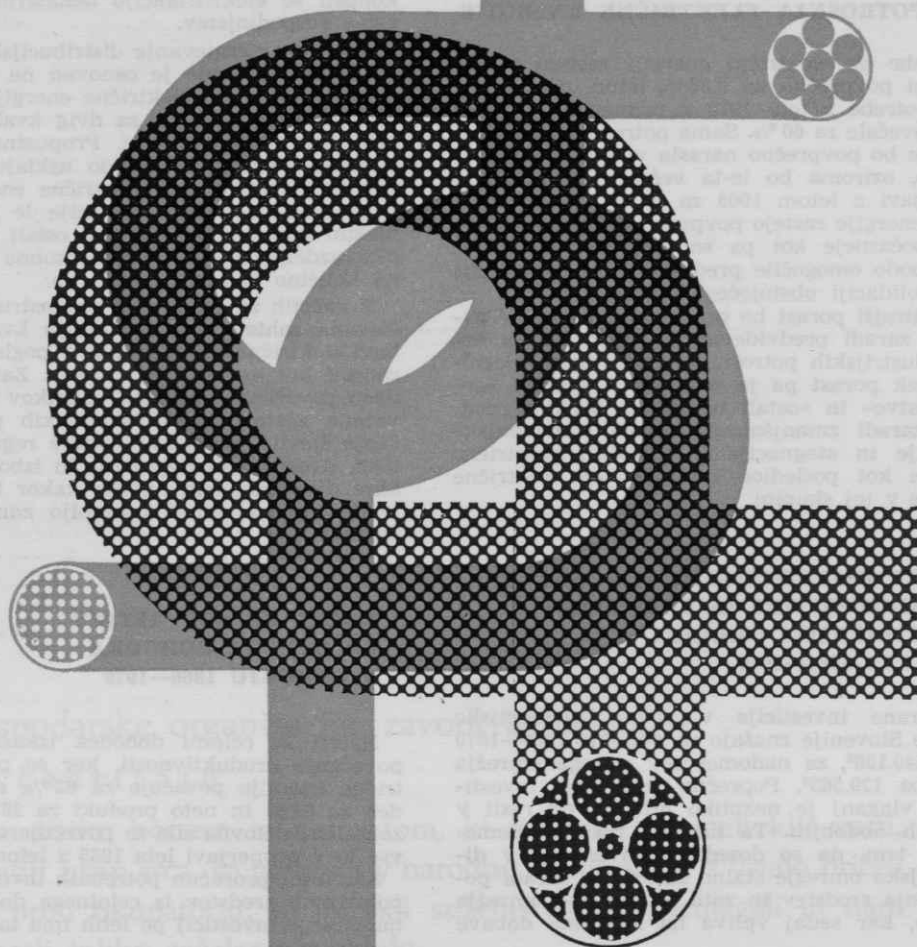
Sumirani proračun potrebnih investicij in razpoložljivih sredstev iz celotnega dohodka za financiranje investicij po letih ima takole podobo:

Leto	Planirane investicije			Razpoložljiva sredstva	Primanjkljaj	Odstotek primanjkljaja
	enostavna reprodukcija	razširjena reprodukcija	skupaj			
1966	19.688	84.131	103.819	57.790	46.029	44,33
1967	22.746	96.340	119.086	64.200	54.886	56,97
1968	25.840	115.440	141.280	67.320	73.960	64,06
1969	28.824	117.255	146.079	72.060	74.019	50,67
1970	32.467	126.940	159.407	76.500	82.907	52,00
1966—1970	129.565	540.106	669.671	337.870	331.801	49,54

Iz pregleda je razvidno, da je v celotnem dohodku distribucijskih podjetij v obdobju 1966 do 1970 zagotovljeno komaj 50,5 % sredstev za potrebe enostavne in razširjene reprodukcije v tem obdobju in da znaša primanjkljaj sredstev 332 milijonov novih dinarjev, oziroma 49,5 % od planiranih investicij ni pokritih z realizacijo celotnega dohodka.

Od tega, kako se bo rešilo vprašanje pokritja tega primanjkljaja, je v prihodnosti odvisna kvaliteta pri oskrbi potrošnikov z električno energijo.

Pri reševanju tega problema pričakujejo distribucijska podjetja pomoč vseh ustreznih gospodarskih in družbenih činiteljev.

Tegrad

Ljubljana, Šmartinska cesta 10

Telefon

h. c. 312 440, 310 854, 312 855, 312 856

Podjetje TEGRAD je specializirano za gradbeno montažna dela na področju telekomunikacijskih prenosnih vodov. Glavno dejavnost podjetja predstavlja gradnja medkrajevnih telefonskih kablskih zvez, mestnih telefonskih kablskih omrežij, kablskih kanalizacij in nadzemnih telefonskih vodov. V ta namen ima podjetje vrsto specialnih služb, ki opravljajo montažna dela, zemeljska dela, gradbena dela, projektiranje, geodetska snemanja in telekomunikacijske meritve.

Podjetje je nastalo leta 1954 in ima v povprečju 300 zaposlenih. Ker predstavljajo telefonske in signalne zveze živčevje gospodarskega življenja, lahko rečemo, da ni večjega kraja v Sloveniji, kjer podjetje Tegrad ne bi bilo znano po kvaliteti svojih del. V svoji kroniki beleži vrsto velikih gradenj, ki jih je uspešno končalo in ki predstavljajo hrbtenico sodobnega telefonskega omrežja; in to: polaganje koaksialnih kablov na relacijah Zagreb–Ljubljana, Šentilj–Maribor–Ljubljana; polaganje medkrajevnih kablov Ljubljana–Kranj–Jesenice–Kranjska gora, Maribor–Dravograd, Trbovlje–Zidani most ter vrsto gradenj v krajevnih telefonskih omrežjih.

Kolektiv si prizadeva izboljšati proces dela, uvesti sodobne metode dela in slediti razvoju stroke v svetu. Zato polaga veliko skrb predvsem monterjem in tehnikom. V sodelovanju s tujimi partnerji si obeta izmenjavo izkušenj, uvajanje novih proizvodnih postopkov in s tem povečanje produktivnosti dela.

Sl. 1. Kapacitivna izravnava medkrajevnega kabla

Sl. 2. Izkop kablskega jarka

Tegrad

Delavsko samoupravljanje v podjetju

gradis ljubljana

na zadovoljivi višini

Dvajset let dela in šestnajst let nenehnega razvoja delavskega samoupravljanja pri gradbenem industrijskem podjetju »Gradis« pomeni zgraditev nekaj velikih tovarn, hidrocentral, termocentral, cest, mostov, stanovanjskih objektov itd. Pomeni pa tudi dvajset let naporega dela naših upravljalcev.

Od izvolitve prvega delavskega sveta do danes je bil dosežen velik napredek na področju upravljanja ter v demokratizaciji novih proizvodnih in družbeno-ekonomskih odnosov. Skozi ves čas se je iz dneva v dan utrjevala samozaveza, disciplina in čut odgovornosti proizvajalcev. Sistem samoupravljanja v podjetju je usklajen z organizacijo poslovanja.

Organizacija sistema samoupravljanja je tako postavljena, da je mogoče neposredno sodelovanje slehernega člana podjetja na vsakem delovnem mestu in na vseh ravneh.

V podjetju delujejo naslednji organi samoupravljanja:

- delavski svet podjetja kot centralni organ samoupravljanja, ki ima tudi svoj upravni odbor;

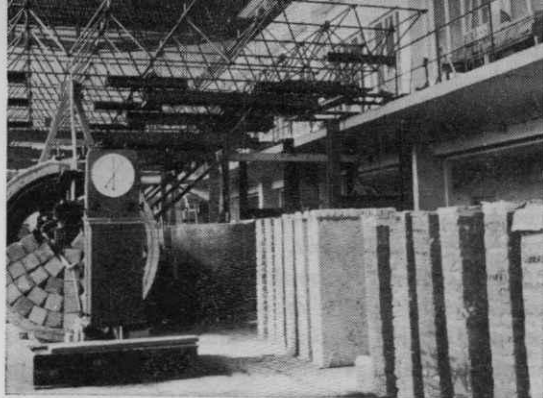
- delavski sveti poslovnih enot gradbene operative, ki imajo prav tako svoj upravni odbor;

- sveti obračunskih enot (objekti, delavnice) v okviru posamezne poslovne enote;

- sveti delovnih enot strokovnih služb na centrali podjetja.

Delitev znotraj podjetja je organizirana tako, da organi delavskega samoupravljanja v enotah razpolagajo z novo ustvarjenimi sredstvi v proizvodnji. Ta sredstva se ustvarjajo skladno z uresničevanjem gospodarskega plana podjetja tako za osebne dohodke kot za sklade, iz katerih se krijejo potrebe družbenega standarda. Osrednji organi delavskega samoupravljanja pa razporejajo sredstva za razširjeno reprodukcijo in vzdrževanje osnovnih sredstev. Decentralizacija sistema upravljanja temelji na ekonomski podlagi, kar daje široke možnosti za razvoj neposrednega samoupravljanja proizvajalcev pri doseganju večje storilnosti in ekonomičnosti poslovanja.

V organe samoupravljanja je bilo letno izvoljenih skupno 651 delavec (centralni delavski svet, sveti poslovnih enot in sveti obračunskih enot) in 101 član upravnih odborov. Razen tega ima delavski svet podjetja 15 komisij in 3 stalne odbore oziroma svete s skupno 94 člani. Enako so izvoljene kot pomožni organi v podjetju tudi razne komisije za posamezna področja dela po določilih statuta podjetja. Neposredno samoupravljanje se kaže v sodelovanju članov kolektiva na zborih delovnih enot, na katerih poročajo člani delavskih svetov o svojem delu in sprejemajo predloge za izboljšanje poslovanja.

Pogled v glavno halo

Zavod za raziskavo materiala in konstrukcij Ljubljana

Zavod za raziskavo materiala in konstrukcij v Ljubljani je usmerjen v aplikativno reševanje raziskovalnih nalog na vseh področjih gradbeništva in industrije gradbenega materiala.

V organiziranju in izvajanju raziskovalnega dela v gradbeništvu SR Slovenije zavzema Zavod vodilni položaj. Zavod je samostojna gospodarska ustanova in je dobro opremljen z modernimi napravami za preiskavo in testiranje vseh vrst gradbenega materiala in konstrukcij. Zato se s svojim raziskovalnim delom udeležuje vseh važnejših gradbenih akcij in del po vsej Jugoslaviji, še posebno pri rekonstrukcijah in novih gradnjah za industrijo opeke, pri postavljanju separacij za kamen, gramoz in pesek, pri izgradnji modernih cest, pri projektiranju in gradnji tovarn za nove gradbene materiale, pri preučevanju in izvajanju termičnih, akustičnih in hidroizolacij, pri preiskavi kvalitete gradbenega materiala, pri opremljenosti laboratorijev v gradbenih podjetjih in na gradbiščih.

Raziskovalno delo Zavoda obsega naslednja področja:

- osnovne gradbene materiale (opeka, kamen, pesek, veziva, beton, bitumen, azbest, cement, plastične mase);

- jeklo (betonsko železo, žica za prednapeti beton, žične vrvi, konstrukcijski elementi);

- nemetale (kompleksno reševanje problematike azbesta in siljude, tehnološki problemi proizvodnje šamota);

- les (proizvodi iz lesnih in rastlinskih odpadnih materialov, kot so iverne plošče, lahke gradbene plošče in tako dalje);

- gradbene elemente in konstrukcije (izdelava velikih konstrukcijskih elementov za sodobno izgradnjo stanovanj, razširjanje sortimenta osnovnih materialov in izboljšanje njihove kvalitete);

- preučevanje tehničnih, akustičnih in higienskih lastnosti (gradbenih materialov in elementov pri izgradnji objektov);

- preučevanje gradbenih strojev in gradbenih operacij (dviganje produktivnosti v gradbeništvu z uvajanjem sodobnih strojev in pravilno organizacijo gradbenih procesov);

- geomehaniko (preiskave nosilnosti tal, sondiranje, konsolidacija, stabilizacija pri izgradnji modernih komunikacij in cest).

Zavod opravlja kompletne preiskave in testiranje materialov in konstrukcij. Specialno pa obdeluje naslednja področja:

- beton, betonska tehnologija, nemetali, geomehanika, gradnja cest in izolacijski materiali, stabilizacija zemeljskih materialov, inženirska geologija, injektiranje in sondažno vrtnanje, stanovanjska izgradnja, prefabrikacija elementov, gradbena mehanizacija, separacije, betonirne, tehnološki postopki, azbest in azbestni proizvodi, cementno silikatna veziva, pucolani, zračna in mavčna veziva, elektrofiltrski; pepel, tehnologija in izkoriščanje, konstrukcije in modeli, seizmika, opekarstvo in druga keramika (tehnologija, prefabrikacija), v ognju obstojni materiali in mase, metalne konstrukcije, žičnice in akcesorije, metali v gradbeništvu, antikorozijska zaščita, struktura materiala, rentgen, toplotne in zvočne izolacije in fizikalne meritve, meritve z izotopi, razvijanje strojnih konstrukcij za gradbeništvo.

Na vseh navedenih področjih opravlja Zavod preiskave v svojih laboratorijih in na terenu.

Agrokombinat Emona

Ljubljana, Miklošičeva 4

je specializirano podjetje za proizvodnjo poljščin, mleka, mesa, mesnih izdelkov, plemenske živine, jajc in močnih krmil. Izdeluje tudi tehnološko gradbene načrte za kmetijstvo in predelovalno industrijo. Dobršen del svojih proizvodov in projektantskih uslug prodaja v inozemstvo.

Proizvodnja je organizirana v specializiranih obratih na osnovi sodobnih tehnoloških principov. Podjetje je pričelo z gradnjo proizvodnih objektov v letu 1959.

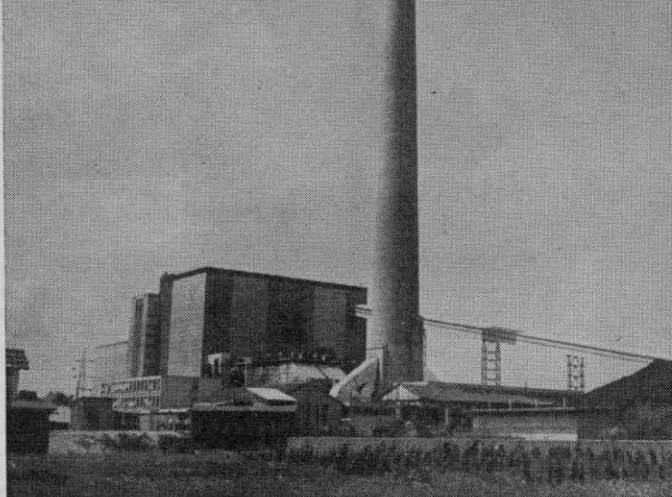
AE zaposluje 1850 delavcev in strokovnjakov, ki proizvajajo letno:

- 12.000 glav spitanih goved
- 6.000.000 litrov mleka
- 30.000 mesnatih svinj
- 5000 plemenskih svinj in merjascev
- 15.000 ton mesa in mesnih izdelkov
- 6.000.000 valilnih jajc
- 10.000.000 konzumnih jajc
- 1.300.000 kg brojlerjev
- 4.000.000 kosov enodnevnih piščancev
- 150.000 jarčič in petelinov
- 4.500 vagonov krmil za živino

V sklopu AE deluje tudi obrat Projektivni biro, ki izdeluje vse vrste tehnoloških, gradbenih in ekonomskih projektov za domače in tuje investitorje. Biro dela po načelu prakse za prakso, pri čemer izkorišča izkušnje, dosežene na lastnih obratih kakor tudi vse rezultate znanstveno-raziskovalnih institucij in lastnih poskusov s področja dela.

Projektivni biro in tehnologi AE so projektirali poleg vseh lastnih obratov tudi več jugoslovanskih govedorejskih, prašičerejskih, perutninarskih in drugih kmetijskih objektov. Eden najpomembnejših objektov v inozemstvu je tehnološko-gradbeni projekt za perutninarski kombinat pri Berlinu v NDR z letno zmogljivostjo 2 milijona piščancev in 25 milijonov konzumnih jajc.

AE z letno proizvodnjo v vrednosti preko 250 milijonov N din se uvršča med največje kmetijske kombinatne in tudi vodilne izvoznike v Sloveniji in Jugoslaviji, saj dosega v izvozu preko 6 milijonov dolarjev letno.

Toplarna Ljubljana pred začetkom obratovanja

Po triletni gradnji in montaži bo v letošnji jeseni pričela obratovati Toplarna Ljubljana. Toplarne sodijo med najsodobnejše energetske objekte povsod na svetu, zato je toplarna tudi za Ljubljano že težko pričakovani proizvajalec toplotne in električne energije. Hkrati z dokončnim prenehanjem obratovanja stare ljubljanske termoelektrarne, ki je zadnje leto obratovala samo še kot kotlarna, bo Ljubljana dobila nov, sodoben energetski objekt. Poleg same toplarne bo do jeseni zgrajen tudi centralni del vročevodnega omrežja, ki se bo v bodočnosti po potrebi še širilo.

Do začetka obratovanja Toplarne Ljubljana bo zgrajen tudi del parnega omrežja in sicer tisti del, ki bo oskrboval s tehnološko paro industrijo zahodno od Toplarne.

Toplarna Ljubljana ima dva kotla maksimalne trajne zmogljivosti 180 t/h sveže pare in dva kondenzacijsko odvzemna agregata po 32 MW električne energije z dvema reguliranima odvzema za tehnološko paro in toploto za ogrevanje.

Toplarna bo v svojih kotlih pokurila na leto 500.000 do 600.000 ton premoga in bo tako razbremenila transport premoga in pepela v mestu, zlasti pa bo vplivala na izboljšanje razmer pri onesnaženju zraka, saj bo v Toplarni po zaslugi učinkovitih čistilnih naprav — elektroprofilov šlo v zrak saj in pepela le nekaj več kot 1 odstotek od tiste količine, ki bi jo pošiljali v zrak posamezni potrošniki toplote. To bo nedvomno vplivalo na lepši videz našega mesta in bo tako Ljubljana še naprej »bela«. Pepel, ki bi sicer onesnažil ozračje, pa bo koristno uporabljen za izdelavo gradbenega materiala.

Z napravami Toplarne bo upravljali delovni kolektiv, ki bo štel okrog 270 sodelavcev. Investicijska skupina bo prešla v obratovalni kolektiv, ki se mu bodo pridružili še novi sodelavci iz sorodnih elektroenergetskih objektov. Do začetka obratovanja bodo izvolili organe upravljanja in se tako konstituirali. Organi upravljanja bodo morali opraviti pionirsko delo in v kratkem času pripraviti in sprejeti številne splošne akte, predvsem pa statut delovne organizacije, ki bo omogočil nadaljnje urejanje notranjih odnosov med posameznimi enotami in delovnimi člani njihovih skupnosti.

Uspešno delo kolektiva

Med starejše tovarne v Sloveniji spada brez dvoma tudi tovarna bonbonov, čokolade in peciva ŠUMI, Ljubljana. Razumljivo je, da je postala kandidatorska industrija v Sloveniji že tradicija in je proizvod tovarne ŠUMI pojem za kvaliteto izdelkov.

Vsa leta po vojni proizvodnja bonbonov, čokolade in peciva v tovarni ŠUMI neprestano raste. Novi izdelki te tovarne so že rezultat sodobnih tehnoloških postopkov. Sporedno s količinsko rastjo je treba ugotoviti tudi dvig kvalitete, predvsem pa uvajanje novih polnjenih bonbonov »BACHUS« in kandiranega sadja.

Z lastnimi sredstvi in delno s krediti za novo uvozno opremo in stroje bo uspelo kolektivu, da z novimi stroji dvigne produktivnost dela, kar bo omogočilo tovarni, da se vključi v mednarodno delitev dela.

Z uvajanjem razvojne službe ter službe kontrole izdelkov bo omogočeno dvigniti kvaliteto do take višine, da bo proizvodnja dala izdelke, ki bodo lahko našli kupca na domačem in tujem tržišču.

V perspektivnem planu kandidatorske industrije v SRS so začrtane vse pozicije nenehne rasti tega kolektiva, ki si skupaj z obratom GORENJK-A, Lesce prizadeva razširiti proizvodnjo oz. izvesti specializacijo. Nekajletno sodelovanje že daje vidne rezultate. Samostojen obrat v Lescah je specializiran obrat za izdelovanje čokolade in čokoladnih izdelkov. Obrat v Ljubljani pa se usmerja v produkcijo trdih bonbonov, polnjenih bonbonov, napolitank, kandiranega sadja itd. Korak za korakom se uresničuje perspektivni plan kandidatorske industrije v SRS, ki mu je dal kolektiv ŠUMI popolno soglasje. Njegovi napori v tej smeri, da pridejo pod eno streho vsi proizvajalci te živilske industrije v SRS, predvsem pa tovarna Imperial, Krško, že dobivajo popolnejše oblike sodelovanja. To je dovolj jasen dokaz, da želi kolektiv ŠUMI delati v novih ekonomskih pogojih oz. tako, kot je predvideno v perspektivnem planu razvoja.

Posebno razvojno pot je imela detajlna trgovina v Gradišču št. 7. Z adaptacijo notranjega dela se je trgovina ločila na dva dela. V enem delu se prodajajo bonboni, kekisi, čokolada, napolitanke in bonbonjere, v drugem pa je bife, kjer se gostje postrežejo s kavo, žganimi pižama, slaščicami in se točijo brezalkoholne pijače. Predvideni so novi lokali v Ljubljani, Novi Gorici, medtem ko je lokal v Velenju že odprt od julija 1966 dalje.

S tem doživlja kolektiv ŠUMI z obrati v Ljubljani in Lescah kaj hitro razvojno pot, posebno od leta 1961 dalje in so organi samoupravljanja vsak čas s polno resnostjo obravnavali vse probleme. Perspektive za ta kolektiv so zelo obetajoče, seveda pa bo treba še mnogo dela in truda, da bi celotno kandidatorsko industrijo v SRS dvignili na raven drugih proizvajalcev v SFRJ in inozemstvu.

Moderni stroji za zavijanje bonbonov

Tatjana Pust:

Ne samo v telegrafiji in telefoniji, temveč tudi v poštnem prometu nove oblike in boljše kvaliteta

Kakor telegrafija in telefonija tako na področju naše republike kot v merilu celotne SFRJ s hitrimi koraki dohajata vse hitreje razvijajoče se gospodarstvo, saj sta avtomatizacija in modernizacija telegrafsko telefonskega prometa že tako daleč, da bodo naročniki na področju SR Slovenije do konca leta 1970 lahko avtomatsko brez posredovanja telefonistk pozivali kateregakoli naročnika naše republike, tako stopa na pot modernizacije in napredka tudi poštni promet, tj. prenos in dostava poštinih pošilk, ki sta bila do nedavnega na račun razvoja in modernizacije telegrafsko telefonskega prometa nekoliko zapostavljena.

Načelo »Danes sprejeta pošiljka — jutri vročena«, ki je osnovna smernica generalnega plana za razvoj poštnega prometa do leta 1970, se že v dobrih meri uresničuje, saj v Sloveniji že 90 odstotkov vseh pošt prejema pošiljke do 8. ure zjutraj, tako da jo dostavljači lahko še isti dan dostavijo naslovnikom.

Za prenos poštinih pošilk se danes poslužujemo železniških in avtobusnih zvez, uvajamo pa tudi lastne furgonske zveze, a na najvažnejših in dolgih relacijah pošiljke prevažamo tudi z avioni.

Da bi bile vse pošiljke čimprej na naslovni pošti in bi od tam preko dostavljencev prislele kar najhitreje naslovniku v roke, imamo v Sloveniji danes organizirani tranzitni center v Ljubljani, osem drugih glavnih centrov ter en večji pomožni center. Vsi ti centri ter 5 potujočih pošt na glavnih progah ter z avtom potujoča pošta opravljajo funkcije koncentracije in difuzije pošilk za vseh 453 rednih ter 15 pomožnih pošt na področju naše republike.

Ker je sedanja organizacija prenosa pošilk pokazala dobre rezultate, jo bomo obdržali tudi v bodoče s tem, da se bo povečalo število voženj med tranzitnim in zbirnimi centri kakor tudi število furgonskih linij povsod tam, kjer sedanji vozni redi tujih prometnih zvez ne ustrezajo in je možno na isti liniji povezati več pošt za dovoz in odvoz pošilk.

V tranzitnem in zbirnih centrih se vse prispele pošiljke obdelajo in odpravijo na naslovne pošte, kjer pridejo v torbe dostavljencev in z njimi do naslovnika.

Na področju Slovenije imamo danes od 1.609.434 prebivalcev vključenih v dostavo že 1.553.011, kar predstavlja 96,4 odstotke celotnega prebivalstva Slovenije. Zunanje dostave je torej le še 56.423 prebivalcev ali, izraženo v odstotkih, 3,6 odstotka. Ti prebivalci stanujejo na področjih, ki so težko dostopna in dostavljati ne morejo do njih, zato se poslužujemo za dostavo pošilk v ta področja drugih oblik in bomo morali verjetno te oblike obdržati tudi v bodoče, oziroma se posluževati novih sredstev vročanja pošilk tem prebivalcem.

Vsak dan prejema pošto 73 odstotkov prebivalcev Slovenije, generalni plan pa predvideva, da bodo do konca leta 1970 prejeli vsak dan pošto vsi Slovenci, to se pravi, da moramo v vsakodnevno dostavo v štirih letih vključiti še 27 odstotkov prebivalcev.

Za prebivalce, ki niso vključeni v dostavo, se poslužujemo pomožnih pošt, izpostavljenih predalčnikov in dostavljavčevih postaj, prav tako pa posluje tudi že nekaj poštinih zbiralnic. Vključevanje čim večjega števila prebivalstva v dostavo, ali z drugimi besedami: ukinitve izvenrednega področja je ena izmed osnovnih nalog za izboljšanje prenosa in predaje poštinih pošilk, zato se zlasti v zadnjem času posveča dostavnemu omrežju oziroma dostavi nasploh vsa pozornost: uvajajo se nove zbiralnice in izpostavljeni predalčniki, nabavljajo se mopedi in kolesa ter druga motorizirana sredstva, kar vse bo pripomoglo, da bo storitev, ki jo je pošiljatelj zaupal pošti, kvalitetno opravljena.

Uresničevanje generalnega plana za razvoj poštnega prometa mora zagotoviti optimalno kvaliteto prenosa pošilk, tako da bo v naši republiki z razširjeno in modernizirano dostavo vsaka pravočasno predana pošiljka dostavljena ali vročena naslednjega dne po sprejemu.

Za doseg cilja »Danes sprejeta pošiljka — jutri vročena« bomo samo v SRS potrebovali 3.658.162.000 S din finančnih sredstev za vse materialne potrebe, kot so: nova vozila cestnega prometa, nova vozila železniškega prometa, zgradbe zbirnih in tranzitnega centra, oprema, stroji, avtomati, mopedi, kolesa ter druga tehnična sredstva mehanizacije. Čeprav na prvi pogled velika, so ta sredstva v primerjavi z dosedanjimi vlaganji v telegrafsko telefonske kapacitete in v vlaganji, ki bodo za te kapacitete potrebna še v bodoče, minimalna in kot je doslej celotna ptt stroka zavestno vlagala ogromna finančna sredstva za to, da danes v pogledu telefonije in telegrafije spadamo med tiste evropske države, ki imajo moderno in avtomatizirano TT mrežo, bo morala vložiti ta sredstva tudi za modernizacijo, mehanizacijo in avtomatizacijo poštne mreže, če hočemo končni cilj našega programa v celoti izpolniti.

Savske elektrarne

podjetje za proizvodnjo in prenos
električne energije

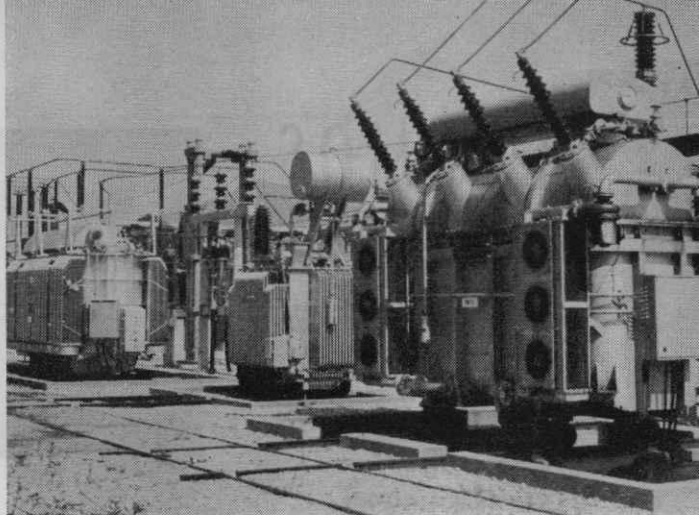
Integracijski procesi v našem gospodarstvu in Temeljni zakon o elektrogospodarstvu so botrovali ideji, ki jo je narekovala potreba, da se je formirala ena izmed najmlajših elektrogospodarskih organizacij na takojmenovanem »centralnem področju Slovenije« — Savske elektrarne.

Podjetje je nastalo z združitvijo nekdanjih samostojnih elektrarn Moste (pri Žirovnici) in Medvode. Združitev omenjenih dveh podjetij je bila dejansko izvršena 1. jan. 1965 na osnovi sklepov obeh delavskih svetov na skupnem zasedanju dne 23. 11. 1964 in v soglasju s pristojnima občinskima skupščinama Ljubljana-Siška in Jesenice. Osnovni cilj te združitve je bila racionalizacija poslovanja, predvsem pa združitev sil in sredstev za veliko nalogo: izgradnjo novih elektrarn na reki Savi in njenih pritokih. Medtem pa je šel proces s hitrimi koraki dalje. Na osnovi 7. 4. 1965 objavljenega Temelnjega zakona o elektrogospodarstvu je prenehala obstajati Elektrogospodarska skupnost Slovenije — bivši ELES, — in uveljavil se je na osnovi decentralizacije elektrogospodarstva v Sloveniji pojem — proizvodno-prenosna podjetja.

Ob tej reorganizaciji je prenehalo obstajati bivše prenosno podjetje Elektrotrans in je prišlo do delitve podjetja in pripojitve ustreznih delov omrežja in transformacije 110 kV na proizvodno-prenosna podjetja z dnem 1. 12. 1965. S tem je bil reorganizacijski in integracijski proces elektrogospodarstva Slovenije v tej fazi zaključen. Bodoči razvoj elektroenergetskih kapacitet in pa predvsem potrebe bodo pokazale, ali bodo sedanji kolektivi s svojimi organi samoupravljanja sodili za potrebno, proces integracije še nadalje razvijati.

V Sloveniji so danes tri proizvodno-prenosna podjetja: Dravske elektrarne v severovzhodnem, Savske elektrarne v centralnem in Soške elektrarne v zahodnem delu Slovenije. Dravske elektrarne so v elektroenergetskem proizvodnem potencialu najmočnejše, za kar se imajo zahvaliti predvsem ugodnim vodnim razmeram na reki Dravi. Danes je Drava praktično že skrajno do kraja izkoriščena.

Savske elektrarne oskrbujejo z električno energijo centralno področje, ki je elektroenergetsko skrajno pasivno v proizvodnem smislu. Ima pa izredno interesanten, močan odjem električne energije, ki znaša več kot eno tretjino celotne proizvedene energije v Sloveniji, medtem ko ima lastne proizvodnje komaj 3,6 % od vse v Sloveniji proizvedene energije. Ta veliki energetski deficit se danes izravna tako, da se primanjkljaj uvaža iz tistih predelov, ki imajo višek električne energije, to je od Drave, Soštanja in Soče. Ta »uvoz« bo v letu 1966 znašal okroglo 853 milijonov kilovatnih ur nasproti lastni proizvodnji v elektrarnah Medvode in Moste, ki znaša skupaj 185 milijonov kilovatnih ur. Že v letu 1971 pa bo primanjkljaj električne energije na centralnem področju znašal okroglo milijardo kWh. Kolikor se v tem času ne bi lotili izgradnje proizvodnih objektov na centralnem področju, bo treba to energijo »pripeljati«. Že samo to dejstvo, če ne upoštevamo, da pri taki situaciji prihaja do občutnega odliva finančnih

Transformatorska postaja Kleče pri Ljubljani

sredstev iz centralnega na druga področja, nalaga Savskim elektrarnam mnogo študija, finančnih naporov pa tudi premagovanja dosedanjega napačnega gledanja na energetske problematiko centralnega področja. Savske elektrarne teritorialno pokrivajo približno obrise bivšega okraja Ljubljana. Oskrbujejo mrežo distributivnih podjetij Elektro Ljubljana. Elektro Kranj in veleodjemalca Železarno Jesenice. V sklop energetskih objektov Savskih elektrarn spada poleg prej omenjenih elektrarn Moste in Medvode še 110 kV RTP Kleče z razdelilno trafo postajo Črnuče in 110 kV delom trafo postaje Novo mesto. V izgradnji je še 220 kV trafo postaja v Klečah, ki bo preko 220 kV daljnovoda Kidričevo—Kleče povezano z Dravo predstavljala v bodočnosti osrednjo energetske vozlišče v območju Savskih elektrarn.

V pripravi je dokumentacija za bodočo izgradnjo verige Savskih elektrarn od Litije do Krškega in termoelektrarne 200 MW v Dolskem pri Ljubljani, vedno jasneje pa se kaže potreba, da se na tem področju prične resno pripravljati tudi izgradnja bodoče nuklearne elektrarne.

Dosedaj zgrajeni elektrarni na Savi — Moste in Medvode — imata skupno instaliranih 33 MW in proizvajata letno ca. 180 milijonov kWh. Na spodnji Savi bi se zgradile nove stopnje: HE Renke, HE Trbovlje, HE Suhadol, HE Vrhov, HE Boštanj, HE Blanca in HE Krško. Skupna instalirana moč vseh sedmih elektrarn bi bila 151 MW, povprečna letna proizvodnja pa 190 milijonov kWh. Vse elektrarne bodo enakega tipa in bi se lahko zgradile istočasno ali pa tudi postopoma. Zaradi preproste zasnove in ugodnih terenskih pogojev bo energija iz teh elektrarn med najcenejšimi v Sloveniji.

Termoelektrarna v Dolskem pri Ljubljani bo imela 200 MW in bo proizvajala letno preko 1200 milij. kWh. Kot gorivo je predvideno težko kurilno olje (mazut), kar zagotavlja nižje investicijske stroške kot pri enako veliki termoelektrarni na lignit. K nižjim investicijskim stroškom prispeva tudi lokacija neposredno ob reki Savi, kar omogoča pretočno hlajenje brez dragih hladilnih stolpov.

Zgoraj omenjena nuklearna elektrarna bo velika vsaj 300 MW ali več. Proizvajala bo letno preko 2 milijardi kWh. Po dosedanjih študijah je najugodnejše mesto za to elektrarno pri Krškem.

Iz prikazanih podatkov je razvidno, kako zelo je v primerjavi s sedanjo proizvodnjo, možno povečati proizvodnjo električne energije na področju Slovenije in v celoti pokriti sedanji in bodoči energetski primanjkljaj iz virov, ki zagotavljajo ceneno energijo. Tehničnih ovir za izvedbo ni in bo prej ali slej moralo priti do izgradnje, saj je cenena energija podlaga za ves gospodarski razvoj področja.

COSMOS

inozemska zastopstva

Ljubljana, Celovška 32

Nашa trgovina gledana skozi konsignacijsko prizmo

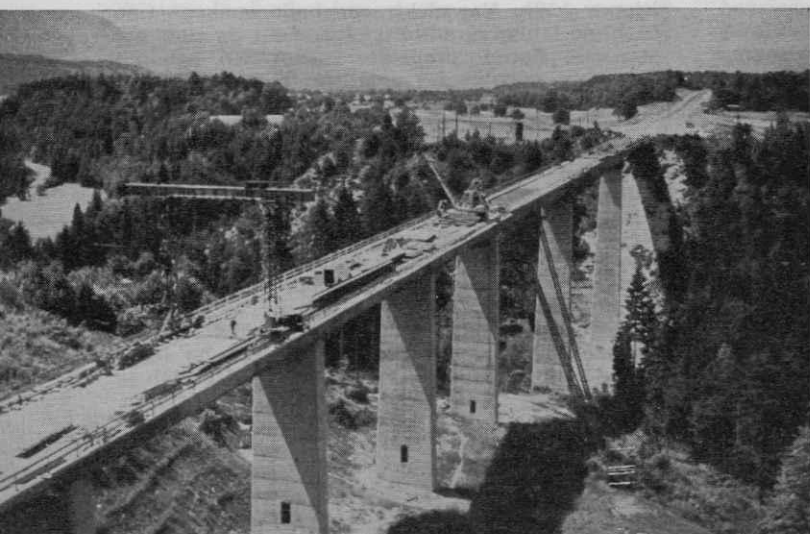
Izredno nagel razvoj trgovinskih in posredniških zvez z industrijsko razvitimi deželami se kaže posebno v zadnjih 10. letih v nekaterih naših podjetjih, ki so uredila svojo dejavnost na podlagi konsignacije. Značilen primer je podjetje »COSMOS« v Ljubljani, ki je pred približno 10 leti tako rekoč začelo iz nič. Njegov prvi kolektiv je štel 15 ljudi, takrat ko so prevzeli zastopniško dejavnost za znano italijansko tovarno Alfa Romeo. Že v prvem letu so dosegli 55 milijonov bruto prometa. Ob zdravem vodenju trgovinske politike in brez najemanja toliko poveljevanih kreditov je »COSMOS« izkazal neverjeten porast svojih dejavnosti, tako da je v teku naslednjih let vzpostavil poslovno sodelovanje najprej s tovarno »Salamini« iz Parme za avto hladilnike, za batne obročke, bate in puše z Nova WERKE in s tovarno »Sila« za zavorne obloge in sklopke. Skladno z rastjo podjetja so vsako leto priključili temu sodelovanju nova renomirana podjetja kot Ansaldo Fosati za trak-

torje in nazadnje prevzeli še generalno zastopstvo za Jugoslavijo za znano francosko tovarno avtomobilov Renault. Rezultat vsega prizadevanja je danes tu: poslovna povezava obsega 24 velikih, svetovno znanih firm, katerih izdelke je posredoval »COSMOS« posameznim panogam našega gospodarstva.

»COSMOS« je svojo dejavnost nenehno prilagojeval našim splošnim potrebam in organiziral v skladu s svojim razvojem tudi servisno dejavnost najprej za tovarna in kasneje tudi za osebna vozila. Nadalje se je »COSMOSOVA« dejavnost razširila še na dobavo in posredovanje prepotrebnih kmetijskih strojev.

Za modernizacijo naših gospodinjstev je pripravil »COSMOS« pravcato presenečenje z nabavljanjem najmodernejših pralnih superavtomatskih strojev znamke »Castor«, oljnih peči ter plinskih kombiniranih štedilnikov »Gibo«. Tudi za te predmete je »COSMOS« vzporedno razvil učinkovito servisno službo. Ves razvoj se da izraziti tudi v številkah. Bruto promet je od prvega leta obstoja s 55 milijoni narasel po desetih letih nenehnih prizadevanj za solidno rast podjetja na okrog 10 milijard v letu 1966.

Hitra cesta na Gorenjskem

odsek Podtabor—Črnivec

CESTNA
PODJETJA V

CELJU
NOVI GORICI
KOPRU
KRANJU
LJUBLJANI
MARIBORU
NOVEM MESTU

včlanjena v
Skupnosti cestnih podjetij SRS,
Ljubljana
upravljajo s cestami I., II. in III.
reda v SR Sloveniji, v skupni dol-
žini 6412 km, jih vzdržujejo, re-
konstruirajo, izgrajujejo

Papirografika

Ljubljana, Resljeva 30

Telefon: računovodstvo in grafični
oddelek 314 021, papirni oddelek
314 022, uvozni oddelek in direktor
310 584

Trgovina s papirjem in grafičnimi
potrebščinami na veliko

Teol

LJUBLJANA
ZALOŠKA CESTA 54

izdeluje:

tekstilna in usnjarska pomožna
sredstva, sintetična lepila,
detergente, sredstva za gašenje
požarov, sredstva za hlajenje
v kovinski industriji, proizvo-
de na bazi etilenoksida ter
ricinovo in laneno olje.

Imamo lasten servis za
uvajanje naših izdelkov pri
odjemalcih.

TRGOVSKO PODJETJE BONBONIERA

LJUBLJANA, MESTNI TRG 25/I

Uprava: telefon 2 30 23

postreže cenjenim odjemalcem v svojih
poslovalnicah:

na TITOVI CESTI 14, tel. 21 231
na CELOVŠKI CESTI, tel. 317 613
na MESTNEM TRGU, v Rotovžu

s prvovrstno kavo »KAVINA MEŠANICA« v
zrnju, mletu in ekspres, z vsemi vrstami keksov,
čokolade in čokoladnih proizvodov ter s toplimi
in hladnimi osvežujočimi pijačami. Obiščite nas!

l e s n i n a

TRGOVSKO PODJETJE Z LESOM,
LESNIMI IZDELKI IN POHIŠTVOM

CENTRALA: LJUBLJANA, TITOVA 97

PRODAJA
POHIŠTVO
OPREMLJA
PROJEKTIRA
SVETUJE
IZVAŽA

SLASČIČARSKO PODJETJE

Konditor

LJUBLJANA
GRADIŠČE 17

telefon 21 154

vam nudi v svojih prodajalnah že vsem dobro
znane krofe, torte, kekse, napolitanke, sladoled,
ekspres kavo in druge slaščice — Delovnim ko-
lektivom nudimo pri večjih naročilih izredne
popuste — Najbolj primerno darilo so naše tor-
te, ki jih izdelamo po vaši želji — Konkurenčne
cene — Pridite in prepričajte se!

Veletrgovsko podjetje

Steklo

EXPORT

IMPORT

LJUBLJANA
TITOVA CESTA 18

Telefon 20 478

Velika izbira stekla, porcelana,
keramike in plastičnih mas
domače proizvodnje ter iz uvoza

TOVARNA POZAMENTERLJE,
POZAMENTNIH STROJEV
IN IZDELKOV IZ PLASTIKE

TOTRA

LJUBLJANA, ZG. HRUŠICA 14

Telefon: h. c. 311 635

komerciala za tekstil 48 041

komerciala za plastiko 51 535

direktor 314 775

Vam nudi po konkurenčnih cenah:
vse vrste vezalk in elastike, iz-
delke iz plastike, okiten cevi in
spojke za vodovodne in druge
napeljave, embalažo in tehnične
artikle iz plastike, in sicer PVC,
polietilena, polipropilena in dru-
gih materialov, plastificirane iz-
delke in trakove, perilne vrvi,
štipalke, gospodinske mrežice,
pripenjače za avtomobile in mo-
torna kolesa, storitve orodjarne in
drugih delavnic

TRGOVSKO PODJETJE

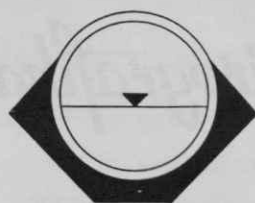
PETROL

Obveščamo cenjene odjemalce, da imamo stalno na zalogi vse vrste goriv in maziv domačega in inozemskega izvora

Vsa navodila in pojasnila o pravilnem mazanju vozil in strojev zahtevajte pri podjetju PETROL — tehnična služba

Vsem voznikom motornih vozil se priporočamo in jim želimo

SREČNO VOŽNJO

KOMUNALNO PODJETJE

Kanalizacija

LJUBLJANA - AMBROŽEV TRG 7

projektira, gradi in vzdržuje
komunalno omrežje ter naprave

Delovna skupnost

»KANALIZACIJE«

*čestita vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojne
za 25-letnico ljudske vstaje
na Slovenskem!*

Angora

TOVARNA PLETENIN

Ljubljana, Emonska cesta 2

*čestita vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojne
za 25-letnico ljudske vstaje na Slovenskem!*

Splošno gradbeno podjetje **TEMELJ**

Ljubljana-Črnuče 89/b

telefon 341 055

opravlja vsa gradbena in vzdrževalna dela
ter visoke in nizke gradnje

Kolektiv se priporoča!

Veletrgovina

mercator

LJUBLJANA

obvešča cenjene potrošnike in poslovne prijatelje, da se je 26. julija 1966 komunalno podjetje »SADJE ZELENJAVA-TRGOHLAD« pripojilo

k Veletrgovini

LJUBLJANA

ter posluje kot

Veletrgovina

LJUBLJANA

Poslovna enota: »Tovarna mesnih izdelkov«
Ljubljana, Mesarska ulica 1

Veletrgovina

LJUBLJANA

Poslovna enota: »Hladišnica«
Ljubljana, Poljanska 46/a

Veletrgovina

LJUBLJANA

Poslovna enota: »Sadje zelenjava«
Ljubljana, Poljanska 46/a

Podjetje si bo tudi v bodoče v razširjeni obliki poslovanja trudilo s svojo dejavnostjo uspešno skrbeti za čimboljše preskrbo potrošnikov.

KOMUNALNO PODJETJE

**MESTNI
VODOVOD**

LJUBLJANA

Krekov trg 10

**vzdržuje in gradi vodovodne
napeljave na področju mesta**

*Ob 25-letnici ljudske vstaje
čestitamo
vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojne!*

Aurodent

zlatarstvo — čiščenje in predelava
dragih kovin

LJUBLJANA
ILIRSKA ULICA 6
Telefon 312 620

TRGOVSKO PODJETJE

Drogerija

Ljubljana, Ulica Milana Majcna 12
telefon 311 650, 311 646

sporoča cenjenim kupcem, da ima v svojih poslovalnicah v Ljubljani in Domžalah lepo izbiro daril, kot so damske manikire, moške in damske potovalne garniture, kopalni pribor, razpršilci za kolonjsko vodo, okrasni predmeti in bogato izbiro tuzemskih in inozemskih kozmetičnih preparatov. Obiščite naš kozmetični salon »CUTIS« v Pražakovi ul. 8, in pedikerski salon »DANICA« na Trubarjevi cesti.

Priporoča se kolektiv!

COMMERCE

Zastopstvo inozemskih tvrdk
LJUBLJANA — TITOVA 3
telefon 312 802

Zastopamo renomirane firme, ki oskrbujejo našo kemično, tekstilno, papirno, gradbeno in druge industrije s surovinami, stroji in orodji ter naše kmetijstvo z zaščitnimi sredstvi za rastlinstvo in umetnimi gnojili.

KOMUNALNO PODJETJE

ŽALE

LJUBLJANA
MED HMELJNIKI
Telefon h. c. 316 961 direktor 316 365

Uprava in oskrbnišтво
pokopališča

Lastna vrtnarija
in cvetličarna

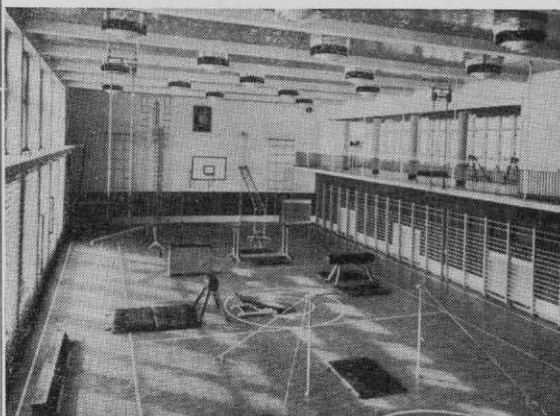
Vse potrebno za pogreb in prevoz
doma in v tujini opravi naše podjetje

sport

oprema

Ljubljana — Vižmarje 1

Telovadnica v Domu kulture, Kočevje

- ima v svojem proizvodnem programu:
- kvalitetno telovadno orodje,
 - opremo za letna in otroška igrišča,
 - rekvizite za lahko in težko atletiko,
 - razno rekreacijsko in camping opremo.

ZAHTEVAJTE CENIKE IN PROSPEKTE!

Telefoni: 51 884, 51 098, 51 450
Tekoči račun: NB Ljubljana 5041-1-528

ČEVLJARSKO PODJETJE

MIVKA

LJUBLJANA, MIVKA 25 — Telefon 2 17 12

priporoča svoje kvalitetne izdelke
moških in ženskih čevljev,
letnih in zimskih.

Zahtevajte naše ponudbe! Obiščite nas!

Svojim poslovnim prijateljem in dobaviteljem
ter vsem delovnim ljudem čestitamo za
25-letnico naše ljudske vstaje!

Graverstvo Kuclar

LJUBLJANA
GORNJI TRG 14

Strojno graviranje kovine in plastike,
ročno graviranje,
izdelava orodij vseh vrst,
struženje,

vsa dela na frekcijski stiskalnici
od 25 do 63 ton
in na ekscentričnih stiskalnicah,
izdelava značk, markic, kovinskih žigov,
gozdarskih sekiric itd.

ŽIMNICA TAPETNIŠTVO IN DEKORACIJE

izdeluje vsa tapetniška dela: tako spalne kot raz-
tegljive kavče, divane, vzmetnice in žimnice, nade-
lje vse vrste foteljev, posebna naročila kakor tudi
popravila. Nadalje posebej opozarjamo investitorje
poslovnih in stanovanjskih zgradb, podjetja in usta-
nove, da imamo v sklopu podjetja poseben oddelek,
ki se ukvarja specialno z oblogo tal in sten z raz-
ličnimi plastičnimi materiali.

»ŽIMNICA«, LJUBLJANA, TOBAČNA 3

KOT TOVARNA KOVINSKEGA OKOVJA

TACEN 38, LJUBLJANA-SENTVID, tel. 51 244, 51 146

izdeluje: okvire za damske torbice, raznovrstne
ključavnice in okovje za kovčke, aktovke, razne
športne rekvizite, konzervne nožke, ščitnike in žeb-
ljčke za obutveno industrijo v nikljani, rumeni in
barvani izvedbi prvovrstne kvalitete, katere konsu-
mira poleg domače tudi inozemsko tržišče.

Vsem cenjenim odjemalcem se priporoča in ga-
rantira za kvalitetno blago in solidno postrežbo!

ČREVARNA Izvoz — Uvoz

LJUBLJANA, POLJANSKA 95 — tel. 314 023, 316 625

Industrija naravnih in umetnih črev — Parna topil-
nica loja — Svojim cenj. odjemalcem se priporo-
čamo še vnaprej

Delovni kolektiv čestita vsem borcem in aktivis-
tom narodnoosvobodilne vojne za 25. obletnico
ljudske vstaje na Slovenskem

Komunalno podjetje RAST LJUBLJANA — RIMSKA CESTA 24

čestita vsem borcem in aktivistom narodno-
osvobodilne vojne
za 25-letnico ljudske vstaje na Slovenskem

AUTOCOMMERCE

LJUBLJANA, TRDINOVA 4

vam nudi iz konsignacijskih skladišč
MERCEDES-BENZ avtomobile vseh vrst
AUDI tovarne AUTO-UNION
z Mercedes-Benz motorjem
Rezervne dele za vsa vozila
MICHELIN gume

Servisna služba je organizirana po vseh večjih
krajih v državi

Informacije:

LJUBLJANA — TRDINOVA 4 — tel. 313 586

Predstavnosti: Beograd, Zagreb, Sarajevo, Novi
Sad, Rijeka, Skopje, Split

Plutal

Industrija plutovinastih izdelkov

LJUBLJANA — CELOVŠKA CESTA 32

telefoni: centrala 311 266 — komerciala 310 778 —
p. p. 78-II — telegram PLUTA Ljubljana

izdeluje:

1. zamaške iz plute, cilindrične in konusne,
lista serijskih proizvodov obsega 68 različnih
tipov zamaškov;
2. plutove kocke in plavače ter druge izdelke
iz plute;
3. vložke iz stisnjene plute različnih dimenzij.

1. kronske zaporkе
— navadne bele, znotraj zlato lakirane,
— obojestransko zlato lakirane,
— litografirane v različnih barvah, po želji
kupca,
— vložki iz stisnjene plute so po želji pre-
vlečeni z aluminijevo ali plastično folijo;

2. aluminijske navojne zaporkе
— zlato lakirane,
— litografirane;

3. aluminijske zaporkе z jezičkom
— ϕ 26,5 mm,

- ϕ 29,5 mm plutove izolacije
- Iz ekspandirane plute izdelujemo
— plošče različnih debelin za toplotno in
zvočno izolacijo,
— žlebakе in segmente po specifikaciji kupca,
— plutov zdrob.

Kvaliteten izdelek in redna dobava
je naša najboljša reklama!

AGROSTROJ Ljubljana

- opravlja servis kmetijske in gozdarske
mehanizacije
- projektira in izdeluje namakalne naprave
- izdeluje in montira naprave strojne molže

VARNOST PODJETJE ZA VAROVANJE LJUDSKEGA PREMOŽENJA

LJUBLJANA, Krekov trg 10/I

Telefon h. c. 311 579, direktor 315 240,
dežurna služba 311 186

vam nudi naslednje usluge: čuvanje vseh objek-
tov družbene imovine z vratarji, čuvaji in ob-
hodno službo. Delovni kolektiv priporoča: čuva-
nje na javnih prireditvah; spremstvo za prenos
denarja, vrednostnih papirjev in drugega ma-
teriala.

ARBO

tovarna kemičnih izdelkov

PODGRAD-LJUBLJANA

Telefon 48 066

izdeluje:

naftate (svinčev, cinkov, manganov,
kalcijev, kobaltov, bakrov in železov)
detergente: META za čiščenje v pre-
hrambeni industriji (META-2, META-3,
META-4, META-P in META-K
Impregnacijska sredstva (ARBOCID,
FERINIT)

GALIS

LJUBLJANA, TRŽNA 8

trgovsko podjetje z igračami,
galanterijskimi izdelki in otroško
konfekcijo na debelo

Telefon:

komercialni oddelek 311 314
računovodstvo 317 838
skladišče 311 306
direktor 317 838

ČASOPISNO
PODJETJE

DELO

Tel. h. c. 23 522

daje vse vrste grafičnih
uslug, tiska knjige, časopise,
revije, obrazce in druge publikacije,
razen tega pa tiska in izdaja
osrednji slovenski dnevnik
DELO, zabavni tednik TT
(Tedenska tribuna), ilustrirano
revijo »TOVARIS« in štirinajstdnevnik
NAŠI RAZGLEDI

GRADBENO PODJETJE

UNIVERZAL

LJUBLJANA, GLONARJEVA 8

Telefon h. c. 310 170, direktor 311 830,
servis 317 478

opravlja vsa v gradbeno stroko spadajoča dela
ter kleparska, vodovodno-inštalaterska, krovska
in mizarska dela — Obiščite nas in zadovoljni
boste! — Cene konkurenčne! Delo kvalitetno!

*Cestitamo vsem borcem in aktivistom
narodnoosvobodilne vojne za 25-letnico
vstaje na Slovenskem!*

Kovinska industrija Ig

Ig pri Ljubljani

KOVINSKA EMBALAŽA

Sodi in hoboki za prehrabeno in kemično
industrijo — Bobni za bitumen, razne smole,
granulate in podobno — »Color« kante, kan-
te s pritisknim pokrovom ali različnimi izlivki
POLJEDELSKI STROJI

Brzoparilniki — Elevatorji (puhalniki) za
seno, slamo in podobno

OPREMA »PAK«

za samopostrežne trgovine itd.

GALVANSKE NAPRAVE

MANJŠI MOTORNI MEŠALCI BETONA

za široko potrošnjo

KOVINSKA GALANTERIJA

Plombe, ključji za konzerve, predmeti za go-
spodinjstvo, vrata za dimnike itd.

Produkcija in samoprodaja patentnega zapiraca
za sode »YUGOS«

Tonosa

TOVARNA TRIKOTAŽE IN NOGAVIC

priporoča:

**sintetično trikotažo
ter nylon in krep nogavice**

STAVBNO OBRATNO PODJETJE

Slikoplesk

TERMOPLAST

LJUBLJANA

Gornji trg 4/I

Telefon 23 404, 20 625

opravlja vsa soboslikarska, pleskarska in črko-
slikarska dela. Oblaganje sten s tapetami, pola-
ganje vseh vrst plastičnih podov, splošna pla-
stika v gradbeništvu, izdelovanje izolacij in vseh
vrst podlog ter parketarstvo.

Delovna skupnost SLIKOPLESK-TERMOPLAST
čestita vsem borcem in aktivistom narodno-
osvobodilne vojne za 25-letnico ljudske vstaje
na Slovenskem!

Tovarna vijakov

Ljubljana, Tomažičeva 2

telefon 20 053 — brzojav TOVIL

Izdeluje vijačno blago od Φ 2 do Φ 6 mm
iz materialov Fe, Ms, Al in to:

- vijake za kovine
- vijake za les
- vijake za pločevino
- specialne vijake za čevljarsko in drugo
industrijo
- kovice Fe, Ms, Al, Cu, Ag
- matice Ms

*Kvaliteta izdelkov splošno znana!
Cene konkurenčne!*

Javna razsvetljava

specializirano podjetje za razsvetljavo

LJUBLJANA, Poljanski nasip 42

Obveščamo vse skupščinske ljudske odbore in vse
gospodarske organizacije, da dajemo usluge pod-
jetjem in projektivnim birojem pri izdelavi projek-
tov in gradnji javne razsvetljave: razsvetljavo
športnih objektov, igrišč in kopališč, osvetlitve
raznih monumentalnih zgradb, fasad, cest, mostov,
spomenikov in dvoran. Opravljamo usluge pri iz-
delavi in montaži reklamne in izložbene razsvet-
ljave, transparentov, semaforjev in drugih promet-
nih znakov. Vzdržujemo in opravljamo vse servisne
storitve za vse vrste obstoječe razsvetljave in
osvetlitve.

Zahtevajte informacije in ponudbe!

Veletekstil

UPRAVA IN EN GROS
PRODAJNA SKLADIŠČA

L J U B L J A N A
MASARYKOVA 17

tekstilno blago vseh vrst / kemično obdelane tkanje / linolej / trikotaža in pletenine / tekstilna in druga galanterija / moško, žensko in otroško perilo / splošna konfekcija

Poslovalnice nadrobne trgovine:

SVILA — Kresija 1,
Adamič-Lundrovo nabrežje
SVILA — Kresija 2,
Adamič-Lundrovo nabrežje
CVETA — Stritarjeva 6
PERLON — Čopova 12
AJDOVŠČINA — Gosposvetska 1
CVETA — Miklošičeva 22
MOŠKA IN ŽENSKA MODA
Trubarjeva 27
VELETEKSTIL — Črnomelj
MODNA KONFEKCIJA —
Tavčarjeva 1
VELETEKSTIL — Celovška 99
VELETEKSTIL — Zalog

TOVARNA KAROSERIJ

avtomontaža

CELOVŠKA CESTA 180

izdeluje:

avtobusne, trolejbusne in specialne karoserije, gradbene elemente, jeklene profile, grelne in klimatske naprave ter projektira karoserije in vozila

Tekstilka

PODJEJTE ZA IZDELAVO VATE

Ljubljana, Dolenjska cesta 101
telefon 23 549

IZDELUJE VSE VRSTE TAPETNIŠKE VATE
IN REGENERATE ZA TEKSTILNO INDUSTRIJO

Kurivoprodaja

TRGOVSKO PODJETJE S KURIVOM
IN GRADBENIM MATERIALOM

L J U B L J A N A
SIŠKA — NA JAMI 10

Telefoni:

uprava 310 188
312 066
komerciala 311 695
direktor 311 696

Prodajni oddelek za Ljubljano:

Celovška c. 53 313 259
311 313

Skladišča:

Janševa 1a, tel. 317 936
Žibertova 3, tel. 312 430
Stožice, Titova, tel. 341 068
Šentvid, tel. 51 083

Pri nabavi kuriva in gradbenega materiala se potrošnikom toplo priporočamo!

IGO

industrija gostinske opreme

Ljubljana, Trnovski pristan 8

telefon:
hišna centrala 20 869
komercialni oddelek 21-747

Projektiramo — izdelujemo in montiramo sodobno opremo za vse vrste kuhinj, samopostrežnih restavracij, slaščičarn, gostinskih obratov, ladij, klavnic, mesarij, delikatesnih in samopostrežnih trgovin in druge izdelke kjučavničarske stroke.

Priporočamo se za naročila!

TRGOVSKO
GROSISTIČNO
PODJETJE

Tekstil

L J U B L J A N A
MOŠE PIJADEJEVA CESTA 3

ima na zalogi kvalitetno domače in uvoženo blago v specializiranih oddelkih za bombažno in volneno blago in tekstilno galanterijo

GOZDNO GOSPODARSTVO LJUBLJANA

Tržaška cesta 2

s svojimi gozdnimi obrati

— poslovnimi enotami:

DOMŽALE
KAMNIK
MEDVODE
LITIJA
LJUBLJANA-POLJE
LOGATEC
POLHOV GRADEC
ŠKOFLJICA
TRBOVLJE-HRASTNIK
ZAGORJE in
VRHNIKA

proizvaja in prodaja vse vrste gozdnih asortimentov ter opravlja gozdno gojitvena dela na gozdnih plantažah

VSE ZA VAS

SP SUPERMARKET

LJUBLJANA, PASAŽA NA AJDOVŠČINI

LJUBLJANSKE MLEKARNE

LJUBLJANA

Tolstojeva 63

Telefon 311 555

postrežejo z vsemi vrstami mleka in mlečnimi napitki, z mlečnim sladoledom LUČKA in brezalkoholnimi pijačami

Zlasti se uveljavlja nova embalaža

TETRA PAK

z mlekom, jogurtom, smetano in ribezovim sokom

SVOJE PRIHRANKE VLAGAJTE
PRI

**Kreditni banki
in hranilnici
Ljubljana**

IN NJENIH POSLOVNIH ENOTAH

v Ljubljani

Osrednja poslovna enota,
Šubičeva 2

MESTNA HRANILNICA LJUBLJANSKA

Čopova 3

BEŽIGRAD, Titova 55

MOSTE, Vide Pregarčeve 8

STARA LJUBLJANA, Mestni trg 16

ŠIŠKA, Celovška 99

VIČ, Tržaška 36

zunaj Ljubljane:

Črnomelj, Domžale, Grosuplje, Hrastnik, Kamnik, Kočevje, Litija, Logatec, Medvode, Rakek, Ribnica, Trbovlje, Vrhnika in Zagorje

POSEBNE UGODNOSTI NUDIJO VLOGE,

VEZANE NA ODPOVEDNI ROK NAD ENO

LETO: VIŠJE OBRESTI IN NAGRADNO

ŽREBANJE

STANOVANJE NI VEČ TAKO VELIK PROBLEM

samo vedeti morate, da imamo posebno obliko varčevanja, kjer lahko pridobite do 300 % posojila na privarčevano vsoto za nakup, gradnjo, dograditev ali obnovo stanovanj, komunalnih naprav, garaž in počitniških hišic!

Lepo oblečen — zadovoljen,
kdor obiskuje prodajni servis

modna hiša

LJUBLJANA — MARIBOR

SPLOŠNA GOSPODARSKA BANKA

PREŽIHOVA UL. 4

Telefon 20 184, 21 344

DAJE

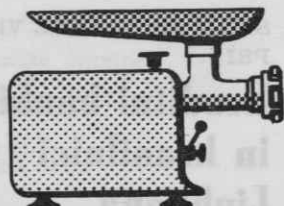
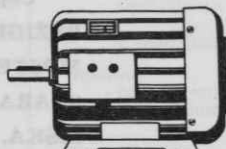
- dolgoročna in kratkoročna dinarska in devizna posojila,
- garancije po poslih doma in v inozemstvu

OPRAVLJA

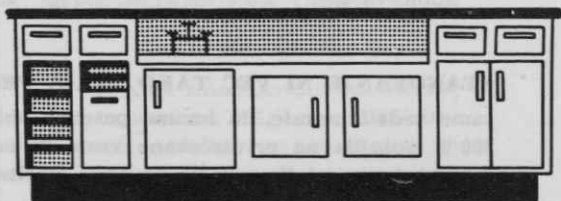
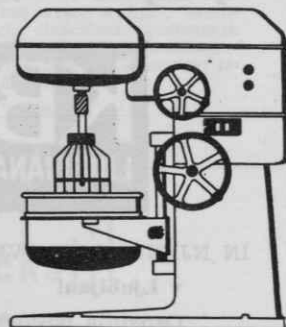
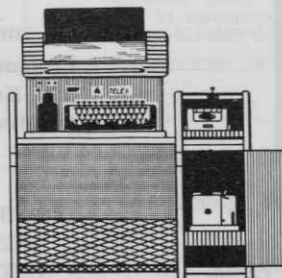
- druge kreditne in bančne posle doma in s tujino

ZBIRA

- na obresti prosta domača in tuja denarna sredstva delovnih organizacij in sprejema aranžmane zlasti glede modernizacije proizvodnje na področju predelovalne industrije

vas vabi, da izberete iz sortiranih zalog usnja, tesnila, potrebščine za sedlarje, čevljarje, tapetnike; gumijevе cevi, gumo v ploščah in palicah, gumijevе profile, klinasta in pogonska jermena, transportne trakove, pnevmatiko in druge gumijevе izdelke; tehnični tekstil, fiice, gradle, juto, vrvarske izdelke, polirne diske, dekorativne tkanine in vrvice; zaščitne obleke, predpasnike, pokrivala, čelade, maske, očala, rokavice, obuvala, ščitnike; plastične mase za predelavo, juvidur, vnil, vinaz, ultrapas, stragulo, lnotej, tufting, melamin, melapan, alka'ten in bugler cevi, lepila za plastične mase, gumo in usnje; barve in lake, usnje, tekstilno, plastično in kovinsko galanterijo, opremo za gostinstvo in mlinsko industrijo ter birotehniko

VELETRGOVINA »ASTRA« LJUBLJANA

DIREKCIJA: Ljubljana, Bežigrad 6

Telex 31248, h. c. 310066

SATURNUS

kovinsko predelovalna industrija,
embalaža — avtooprema

LJUBLJANA

proizvaja:

raznovrstno pločevinasto embalažo za prehrabetno, kemično in farmacevtsko industrijo iz črne, bele in alupločevine. Artikle široke potrošnje: kuhinjske škatle, pladnje, igrače, razpršilce itd. Dele za avtomobile in kolesa: žaromete vseh vrst in svetilke, zgoščevalke, avtoogledala, žaromete, zvonice in zgoščevalke za kolesa itd. Elektrotermične aparate: kuhalnike, pečice in kaloriferje. Litografirane plošče ter eloksirane napisne ploščice

ELEKTROTEHNA — LJUBLJANA

Tiltova 39, telefon 315 134

trgovsko, izvozno in uvozno podjetje
z elektrotehničnim materialom

trgovske dejavnosti:

- notranja trgovina na debelo — 315 733
- trgovska mreža — 20 937
- zunanje trgovinski promet — 314 043
- servis za popravila vseh vrst akustičnih in gospodinjskih aparatov — 313 350

- visokonapetostni material, elektromotorji,
- kabli, izolirani in goli vodniki, lak žica
- merilni instrumenti in telefonija
- elektroinstalacijski material
- akustični in gospodinjski aparati, svetila
- oprema za gostinstvo in trgovine
- elektrooprema

Predstavništva:

Beograd, Zagreb, Sarajevo, Skopje, Split, Reka, Maribor in Celje
Trgovinska mreža ima 10 trgovin:
v Ljubljani, Celju, Novem mestu, Kopru, Kranju in Murski Soboti

ELEKTROTEHNA

Trgovsko podjetje ELEKTROTEHNA je bilo ustanovljeno 4. oktobra 1945 z uredbo narodne vlade Slovenije. Svoje prve poslovne prostore in skladišče je imelo podjetje v Emoni. Ob prvi razširitvi se je sedež podjetja selil v Kolizej, skladišče pa je bilo v današnji Nazorjevi ulici, kjer je delovala tudi montažna grupa. Ta se je specializirala na telefonijo. Tedaj je nastalo podjetje Telprom, ki se je odcepilo od Elektrotehne in je bilo zametek kasnejšega Elektrosignala. Iz Kolizeja in Nazorjeve ulice se je podjetje preselilo na Gosposvetsko ulico, od tam pa leta 1952 v Parmovo ulico. Skladišče je dobilo svoje prostore v Kotnikovi ulici, dokler niso bila dograjena javna skladišča na Šmartinski cesti. Servis je bil najprej v Cankarjevi ulici, ko pa je prešel v Kotnikovo ulico, smo na Cankarjevi dobili prostore za novo ustanovljeni sektor zunanje trgovine.

1946 je bilo zaposlenih v delovni organizaciji 32 delavcev, ki so ustvarili 80.700.000 din prometa ali 2.500.000 na 1 zaposlenega, 1955 je bilo v delovni organizaciji 67 delavcev, ki so ustvarili 2 milijardi 840 milijonov prometa ali 42 milijonov na zaposlenega, 1965 je bilo zaposlenih že 400 delavcev, ki so ustvarili 31 milijard dinarjev prometa ali 77.500.000 na zaposlenega delavca.

Dvajsetletnico ustanovitve podjetja so delavci dostojno praznovali s svečano sejo delavskega sveta in skupnim odhodom na morje. Ob tej priliki sta bila nagrajena dva delavca, ki sta v delovni organizaciji že od ustanovitve podjetja.

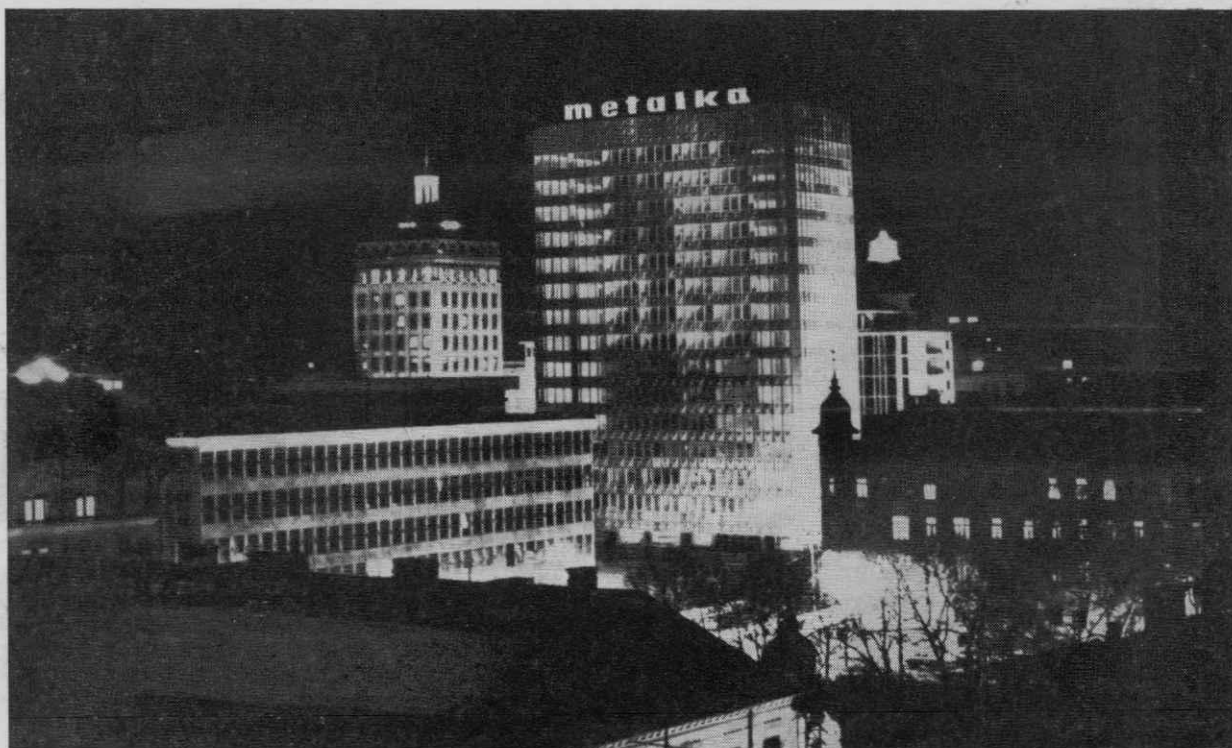
metalka

L J U B L J A N A

**trgovsko izvozno in uvozno podjetje z izdelki črne in barvaste metalurgije,
kovinskim in tehničnim blagom, stroji in industrijsko opremo**

LJUBLJANA, DALMATINOVA 2

Telefon: 311 155, 312 044 / Telex: YU METALI 31 395 / Telegram: METALKA LJUBLJANA / P. O. B. 202

Naše detaljne trgovine v Ljubljani:

**DALMATINOVA 2
STRITARJEVA 7
GOSPOSVETSKA 4
TITOVA 24
TOPNIŠKA 9**

PREDSTAVNIŠTVA:

**BEOGRAD, Knez Mihajlova 11-15
KOPER, Verdijeva 7/b**

**MARIBOR, Partizanska 3
NIŠ, Hajduk Veljkova 8
NOVI SAD, Slovačka 21/I
PULA, Obala Maršala Tita 2
REKA-OPATIJA, Pionirski prolaz 1
SARAJEVO, Obala 11/a
SKOPJE, Ulica 256
SPLIT, Radničko šetalište 15
SUBOTICA, Ulica Borisa Kidriča 1
ZAGREB, Petrinjska 7**